

R 566

ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 3 / 2015

2
4 2

70

Баҳодир Ўлдошев

Хайр, мени ташлаб кетгайсиз бир-бир,
Парда туширилди, томоша тамом.
Бироқ саҳна узра ҳал бўлган тақдир
Менинг юрагимда қилмоқда давом.

Рауф ПАРФИ

J

Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston MK

BAHODIR MUALLIM DEYDIKI...

► Ҳаётда йўллар кўп, лекин шахсни шахс қиладиган бу – боши берк кўчалардир. Чиқиб кетишингизга тай-ёр йўл йўқ бўлган вазиятдагина дунё сизга ўз сирини очади, ана ўшанда кимлигингизни англай бошлайсиз.

► Истеъдодсизлар ўз аравасини ўзи тортаверади, истеъдодлилар эса кўмакка, ҳимояга муҳтож. Негаки, истеъдод эгалари муштини тугиб юрмайди, уларнинг кўнгли бўш келади.

► Баъзи одамлар билан суҳбатлашиб барака топмайсиз. Гапирмайди бечора, шунчаки товуш чиқаради.

► Дунёда фикрсизликдан оғир мусибат йўқ. Ўй суриш қобилиятидан маҳрум кимсага ҳам ачинасиз, ҳам ундан қўрқасиз.

► Спектакль режиссёрга репетиция давридагина ардоқли. Чунки репетиция унинг умрига умр кўшади, адоқсиз завқу шавқ туҳфа этади. Премьера эса, таъбир мос келса, режиссёр учун асарнинг жанозасидек гап.

► Санъат даргоҳига кирган одам маҳрумиятларга сабр, муяссариятларга шукр қилиши керак. Бошқа йўли йўқ – бу ҳунарни чидаганга чиқарган.

► Уволгина жуссали бир ҳофиз бўларди. Яна денг, кўзи аъмо, юзи чўтир. Худо ҳусндан қисган-у, олам-жаҳон иқтидор ато этган эди. Қўлига торни олиб хониш қилганида ундан кўркам одам бўлмас эди. Ҳа, одамни ҳунарга, касбу корга муҳаббат гўзал қилади.

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Журнал 1994 йилдан чиқа бошлаган. Бир йилда тўрт марта нашр этилади.

Бош муҳаррир
Эркин АЎЗАМ

Таҳририят
Муҳиддин РАҲИМ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Собиржон ЁҚУБОВ
(масъул котиб)

ШОҲСАНАМ
(бўлим мудир)

Ольга ЖОЛДАСОВА
(бўлим мудир)

Хуршид ЙЎЛДОШЕВ
(бўлим мудир)

Наргиза УСМОНОВА
(техник муҳаррир)

Гулнора ФАТТОҲОВА
(муҳаррир)

Жамоат кенгаши
Ўрозбой АБДУРАҲМОНОВ
Дилсиром АЛИМОВА

Хуршид ДАВРОН
Шухрат РИЗО

Хайриддин СУЛТОН
Абдурахим ЭРКАЕВ

Муртазо ҚАРШИБОВ
Қаҳрамон ҚУРОНБОЕВ
Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Муассис – Республика Маънавият ва маърифат
кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот
агентлигида 0219-рақам билан рўйхатга олинган.

Матинларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва
маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жа-
вобгардир.

Журналдан кўчириб босилганда манба кайд
этилиши шарт.

Матинимиз: Тошкент шаҳри, Шаҳрисабз кў-
часи, 36-бино

233-10-68
233-79-40
239-46-16

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер
бўлимида тайёрланади.

“Шарк” наприйет-матбаа акциядорлик компа-
ниясини босмахонаси. 100000, Тошкент шаҳри,
Буёқ Турон кўчаси, 41-уй.

2015 йил 22 июнь кунин босмахонага топширил-
ди. Қўғоз бичими 70x100 1/16, 8 босма тобқ.
3900-буюртма. Нашр адади 2654 нусха.

tafakkurtahririyati@mail.ru

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Мўъжизани ким яратади? Ёзувчи Абдуқайом ЙЎЛДОШЕВ
билан суҳбат.....4

ОЛИЙ МЕЗОНЛАР

Султонмурод ОЛИМ. Янги марралар масъулияти.....14

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Абдурахим ЭРКАЕВ. Сиёсий ва ҳуқуқий тарбия.....24

РОСТЛИК – ХАЛОСЛИК

Муҳиддин РАҲИМ. Хос ва авом адабиёти.....30

МАЪНО ВА МОҲИЯТ

Абдулла ШЕР. Улуғворлик не? Тубанлик-чи?.....40
Санобар ТўЛАГАНОВА. Тимсолга кўчган шахсият.....45

ИНСОН ЎЗИНГ, ИНСОН ЎЗИНГ

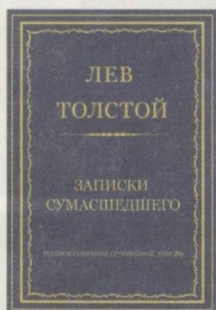
Ҳалима АҲМАД. Эзоп билан суҳбат. Йўл. Бадиалар.....50

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

НАСР ЖАВОҲИРЛАРИ

Лев ТОЛСТОЙ. Мен қандай қилиб
жинни бўлдим. *Ҳикоя*.....56

КЎНГИЛ САЛТАНАТИ

Маҳмуд ТОИР. Тонгдан тилаганинг
оппоқ нур бўлсин.....64

САНЪАТ ФАЛСАФАСИ

Муҳаммад ФОЗИЛИЙ. Тасвир ва
тасаввур.....70

ХАЗИНА

Азизиддин НАСАФИЙ. Комил инсон
китоби.....72

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Абдулла ХОЛМИРЗАЕВ. Қафасдаги шер
наъраси.....82

СИРЛИ САРҲАДЛАР

Шомирза ТУРДИМОВ. "Борса келмас"даги
хазина.....94

ТАФАККУР ТАБАССУМИ

Шодмон ОТАБЕК. Сўзга чечан
машҳурлар.....104

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Карим БАҲРИЕВ. Дарёлар туташганда.....108

Муҳаммад ФОЗИЛИЙ "Сулҳ"

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Темирбек АМЕТОВ. Сахро бағридаги
мўъжиза.....118

Шаҳноза САМИЕВА. Эстетик дид
тарбияси.....120

Муниса МУҲАММЕДОВА. Томошабинлар
Луврдан нега норози?.....121

Руслана ИСЛОМОВА. Мурғак дилга
қанотдир кўшиқ.....123

Бахтигул МАМАДАМИНОВА. Поёнига
етмаган ислоҳот.....124

Хуршид ЖУМАНАЗАРОВ. Ҳам ҳукмдор,
ҳам табиб.....126

Журналнинг инглизча мухтасар
мазмуни.....127

МО'JIZANI KIM YARATADI?

Ёзувчи Абдуқаям ЙЎЛДОШЕВ
билан суҳбат

– Абдуқаям ака, сиз ўтган асрнинг 90-йилларида, бозор иқтисодиёти талотумларида суяғи қотган адабий авлодга мансубсиз. Шу боис юртимизда илму маърифатнинг мавқеи тобора ошиб бораётгани – от айланиб қозиғини топаётганини айрича қадрлашингиз аниқ. Қаранг, ўтган йили ҳали қирққа ҳам кирмаган биолог олимимиз Иброҳим Абдурахмонов БМТ шафелигида фаолият юритувчи Жаҳон фанлар академияси аъзоси бўлди. Зуваласи пишиқ, танглайи китоб билан қутарилган ҳамюртларимиз бундан-да юксак марраларни эгаллашига шубҳа йўқ. Аммо эътиборингизни ташвишли бошқа ҳолатга қаратмоқчимиз. Бугун жамиятимизда фарзандларини рус ёки инглиз боқча-мактабларида ўқитаётган ўзига тўқ оилалар сафи кенгайиб бораёттир. Кўп тилни ўрганиш шоён таҳсинга лойиқ, албатта. Беҳбудий бобомиз айтганидек, маърифатли миллат фарзандлари камида тўрт тилни билмоғи лозим. Лекин ажнабийзабон боқча-мактабларда таҳсил кўраётган аксар ёш-яланг хорижий тилларни сув қилиб ичиб юборгани ҳолда, она тилимиз бойликларидан бебаҳра қолаётганини таассуф ила қайд этиш жоиз. Оврупо тилларида бийрон, ўзбекчадан эса паққос беҳабар миллатдошларимизга дуч келганда миллий тафаккур ва миллий тил ялакатмағздек яхлит тушунчалар экани, ёзувчи Альбер Камю “Менинг ватаним – француз тили” деганида қанчалар ҳақ эканига ишонч ҳосил қиламиз. Бетга айтганнинг заҳри йўқ, очиқ гапираверинг,

эҳтимол муболаға қилаётгандирмиз, балки “пахлавон ўзбек тилимиз”нинг (Абдулла Орипов таъбири) эртасидан хавотирланишга ҳожат йўқдир...

– Бозор иқтисодиёти талотумлари ҳақидаги фикрингизни эшитиб, ўтган асрнинг тўқсонинчи йилида юз берган бир воқеа ёдимга тушди. Заводда ишлардим. Келгуси йил учун янги ускуна, жиҳозлар харид қилиш режасини кўтариб бошлиқлар олдиға кирдим. “Режа-пелани қўйинг! – деб қолди улардан бири дабдурустдан. – Биз бозор иқтисодиётига ўтапмиз. Ҳаммасини бозорнинг ўзи мувофиқлаштиради, ўзи бошқаради. Энди талаб ва таклиф асосида яшаймиз, тамом-вассалом!” Иккинчи раҳбарим янада собит ишонч, таъбир жоиз бўлса, мутаассибларча эътиқод билан садо берди: “Энди тувагимиз тиллодан бўлиб кетади, ука!..”

Бу гапларга ишонмай бўлармиди?

Тез орада ҳаётимизга биз тамшаниб кутган бозор иқтисодиёти кириб келди ва... ҳеч қачон осмондан чалпак ёғилмаслигига яна бир бор иқрор бўлдик. Илло, обдон тарғиб-ташвиқ этилган, тамаддуннинг ягона ва ишончли воситаси сифатида тақдим этилган “бозор” тамғасининг орт тарафи, яъни шафқатсиз, ҳатто баъзи ҳолларда ғайриинсоний туюладиган жиҳатлари ҳам бор экан. Бир вақтлар Горький бобо аччиқ алам ила “сариқ иблис” деб атаган жилвагар қутқу айрим юртдошларимизнинг қалбини уч-тўрт танга билан забт эта бошлади. Етмиш йил давомида хусусий мулк бўралаб сўкиб келинган жамиятда онг-тафаккур, дунёқараш, қадриятлар ўзгарди; ўзи тўйса ҳам кўзи тўймайдиган оломон қатлами пайдо бўлди. Пўртана тиниб, юзага қалқиб чиққан хас-хашаклар “ўтники – ўтга” қабилида жойини топиши учун эса анча вақт керак бўларкан.

Сиз айтгандек, бизни тоблаган бу жараёни батафсил тасвирлаб ўтирмай, фақат сал кейинроқ бир иқтисодчи билан суҳбатимизни “Ёввойи бозордан маданий бозор сари” дея номлаганимни эслатиб ўтиш кифоя қилар.

Минг шукрки, улуғ адибимиз таъбири билан айтганда, биз оёғимизда лойимиз билан кириб келган янги асрда – интеллектуал салоҳият юзйиллигида янгича фикрлайдиган, янгича мушоҳада юритадиган, янгича яшайдиган авлод шаклланди. Бундай пешонаси ярқираган, кўзлари тийрак закий ёшларни ҳар қадамда учратамиз.

Лирик чекиниш чўзилиб кетган бўлса узр (бу, бир қаҳрамоним айтганидай, кексалик аломати). Саволингизга келсак, аксарият ҳоллардагидай, жавоб унинг ўзидадир. Ахир, тилимизнинг бугунги аҳволини кўра-била туриб, қандай хавотирланмаслик, бонг урмаслик мумкин?!

Камина тараққиётнинг спиралсимон шаклда эканини эътироф этган ҳолда, Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикматли сўзларини эслайман: “Одамларки бор, бисотидаги бир ҳовуч сўзни айлантириб, ойлигини олаверади,

Ўқиш-ўрганиш билан ўзбек тилининг имкониятидан тўлароқ фойдаланишни истамайди ёки бунга фаросати етмайди. Мана шунақа одамларнинг дангасалиги ёки фаросатсизлиги, чаламулла олимларнинг “илмий фаолияти” оқибатида шундай бир тил вужудга келганки, на муомалада, на оилада, на суҳбатда ҳеч ким бу тилда гапирмайди, на ошиқ маъшуқасига, на ота боласига, на бола онасига бу тилда хат ёзади... Бу тилни фақат микрофон кўтаради. Бунга фақат микрофон тоқат қилади...” Журъат этиб озгина кўшимча қилишимиз мумкинки, бу тил бугунги газета-журналларимизга ҳам, китобларимизга ҳам кириб келган. Дейлик, мухбир синглимиз шодумонлик ила “Биз фалон хонадонга ташриф буюрдик” деяверади, “ёзғувчи” укамиз бемалол “Унинг икки нафар фарзандлари бор эдилар” деб ёзаверади... Яқинда бозорда бир пистачи аёлнинг шанғиллаётганини эшитиб қолдим: “Биз ҳам халқ хизматидамиз, оповси!” Афтидан, опахон кўп телевизор кўради...

Алалхусус, зиёлиларимиз тилимизнинг наинки келажаги, балки бугуни хусусида ҳам қайғуриши жоизга ўхшайди.

Яна бир мулоҳаза. Сиз айтгандек, “фарзандларини рус ёки инглиз боқча-мактабларида ўқитаётган ўзига тўқ оилалар сафи” элимизнинг қанча фоизини ташкил этар экан? Ҳарқалай, бу саф у қадар катта бўлмаса керак. Инчунин, эркин танлов ҳуқуқига дахл этмаган ҳолда, гап нима учун уларнинг сафи кенгайиб бораётгани хусусида кетгани мақбулдай. Балки ўша боқча-мактабларда таълим сифати яхшироқдир? Ахир, қайси ота-она фарзандининг келажақда билимдон, оқил инсон бўлиб етишишини истамайди?! Қайси ота-она бугуннинг айрим тенденцияларидан ўзича (ва аксар ҳолларда ҳаққоний) хулоса ясаб, “туянинг устига чиқиб”, фарзанди учун яқин ва узоқ истиқболни кўриб кўйишга ҳаракат қилмайди?!

Ўзбек тилида газета-журнал, китоб ўқимайдиган, томига қўшалок “тарелка” ўрнатиб, нукул хориж телеканалларини томоша қиладиган оилалар ҳам учраб туради, албатта. Бундай муҳитда ўсган боланинг миллий заминда илдиз отиб кетиши қийинроқ кечар. Аммо, хайриятки, икки-уч тилни мукамал билгани ҳолда, она тилимизда бийрон сўйлайдиган, ўзбекча фикрлаб, миллий турмуш тарзига амал қиладиган ёшларимиз ҳам кам эмас.

– Балиққа сув қанчалик зарур бўлса, одамзоднинг ҳаётга ташна яшамоғи учун орзу-ҳавас шунчалик зарур. Лекин орзу-ҳаваснинг ҳам яхши-ёмони, катта-кичиги бўлади. Гоҳида улар оёғимизга тушов бўлиб, роҳи ростдан адаштириши мумкин. Тараққиётга ғов бўлаётган тутумлар хусусида сўз борганда зиёлилар даврасида кўп ва хўб баҳслар уйғотган “Пуанкаре” ҳикоянгиз қаҳрамони тақдирини эслаш кифоя. Умри елга совурилган математикнинг “Худойим, мени ўттиз йил орқага қайтар!...” деган аламли хитоби мудраб ётган туйғуларни уйғотиб юборади. “Фақат фавқулудда иродали инсонгина... яқранг издиҳомга қўшилиб кетмасликка, кўзларини йириб очиб бўлса ҳам воқеликни англашга ўзида куч топади”, дея таъкидлайсиз асарга ёзган сўнгсўзингизда. Бир инсонни яқранг

издиҳомга қўшилиб кетишдан қутқариб қолиш билан мурод ҳосил бўлмас. Бизнингча, асосий мақсад-матлаб бойлик васвасаси ақлу ҳушини ўғирлаган ғофилларни маърифат сари етаклаш, “қадрият тўни”ни кийган турфа иллатлардан дадил воз кечиш бўлиши керак. Маърифатнинг халоскор кучига ишониб қалам тебратаётган ижодкор сифатида айтинг-чи, ҳаётимизга сингиб кетган қай бир урф-одат ҳамда тутумлар юрт ва шахс тараққийига тўсиқ бўлаётми?

– Миллатимиз тараққиётига тўсиқ бўлиб келган ва ҳамон тушов, кишан вазифасини “шараф билан”, ҳатто керагидан ортиқ даражада дўндириб адо этаётган иллатлар кам эмас ва таассуфки, баъзан улар кундан-кунга ҳандасавий кўпайтма асосида ўсиб бораётгандай таассурот уйғонади.

Яқинда Буюк Британия, АҚШ ва Канаданинг тўрт олими ўтказган илмий тажриба ҳақида ўқиб қолдим (мақола нуфузли Science журналида эълон қилинган). Тажриба асносида маълум бўлишича, зўр бериб катта маблағ топишни ўйлаётган одамнинг IQ (Intelligence quotient – ақлий ривожланиш коэффициенти, кенг маънода, иқтидор, салоҳият, истеъдод даражаси) кўрсаткичи камида 13 фоиз пастга тушиб кетар экан! Энг ёмони, мазкур ҳол инсоннинг когнитив қобилиятига салбий таъсир кўрсатар экан, яъни одамнинг тўғри қарор қабул қилиши мушкуллашар экан.

Надоматлар бўлсинки, маърифат асрига келиб ҳам айрим иллатлардан қутула олмаяпмиз. Кўплаб тўйларимиз икки томчи сувдек бир-бирига ўхшаш, бақироқ отарчилар, олифта очарчилар, уятсиз раққосалар ҳам бир хил. Аслида, серхаражат тўй фарзандлар ризқини осмонга сочиш, шамолга совуриш билан баробар эмасми?!

Мен шунча уринсам ҳам, майитни тупроққа топшириб қайтган азадорларнинг тўкин дастурхон атрофида ўтириб таом тановул қилиши миллий урф-одатимиз эканига ишонгим келмайди. Шунча уринсам ҳам, аза маҳали пул улашилиши қадимий анъана эканини тасаввур этолмайман. Мукаммал мавжудот ҳисобланган инсон танасидаки кўричакдай ортиқча узв пайдо бўлиб, уни олиб ташлаш зарурати туғилар экан, бугун мутлақо ортиқча бўлиб қолган кўплаб расм-русумлардан ҳам қатъиян воз кечиш лозим эмасми? Ҳадеб уларни кўзкўзлаб, миллий қадрият сифатида кўрсатаверишдан не наф?! Замон ўзгармоқда ахир, биродарлар! Онг ўзгармоқда, тафаккур ўзгармоқда. Тарих сахна-сига янгича дунёқарашли Инсон чиқмоқда. Тўй-маъракаларимиз, улар ҳақидаги ўйларимиз эса ҳамон ўша-ўша! Ахир, инсон фақат элга ош бериш ёинки сон-саноксиз қариндош-уруғининг тўйларига тўёна йиғиш учун дунёга келмас?!

Яқинда бир воқеани эшитдим. Вилоятда ишлаётган хорижликларни меҳмондўст ўзбеклар бир неча бор тўйга чақиради. Улар бир келади, икки... Сўнг қатъий тарзда “Йўқ” деб туриб олишади. Табиийки, тўй эгалари хафа бўлади. Шунда меҳмонлардан ёши улуғроғи гапнинг дан-

галини айтади-қўяди: “Шунча харажат... ортиқча чиқим... Пулни ҳавога сочиш билан баробар-ку бу. Сизларга раҳмимиз келганидан, ачинганимиздан тўйларингизга бормасликка қарор қилдик, оғалар...”

Демак, биз раҳм-шафқат, ачинишга лойиқ эканмиз-да? Ҳолбуки, ғалвани ўзимиз, ўз пулимизга сотиб оляпмиз. Агар жуда ошиб-тошиб кетган бўлса, ота-оналар ёш келин-куёвни саёҳатга жўнатсин, ўқитсин, уларга уй олиб берсин, тадбиркорлик қилишига шароит яратиб берсин... Шу юртда яшаб, чет эл у ёқда турсин, Бухоро ёки Хивани ҳам кўрмаган йигит-қизларимиз қанча! Балоғат ёшига етса-да, иш йўқлигини баҳона қилиб ота-онаси топган пулга шерик бўлишдан бошқасига ярамаётган келин-куёвлар қанча! Дунё кўрсин ёшларимиз! Ишлаб пул топсин ёшларимиз! Ўқисин ёшларимиз!

“Бир инсонни яқранг издиҳомга қўшилиб кетишдан қутқариб қолиш билан мурод ҳосил бўлмас”, деган мулоҳазангиз менга анча баҳсли туюлди. Бирники ўнга, ўнники туманга деймиз, ахир. Оломондан ажрала билган одам эса Шахсга айланади. Ҳар қандай кашфиёт, ҳар қандай мўъжизани Шахс яратади. Маъқулот (аксиома): бугун ҳам, келажак ҳам шундай инсонлари мўл жамиятники.

– Санъат ҳамиша эзгуликка дастёр бўлиши, инсонда гўзаллик, нафосат туйғулари шаклланишига хизмат қилиши лозим – умум эътироф этган қоида шундай. Беш қўл баробар эмас-да, санъат оламида ахлоқ мезонларини писанд қилмайдиган тоифа ҳам топилади. Боз устига, нигилистларни кўтар-кўтар қиладиган, уларга пишанг берадиган корча-лонлар ҳам ҳозир у нозир. Хабарингиз бўлса керак, Буюк Британияда ҳар йили тасвирий санъатда кўзга кўринган ижодкорларга Тёрнер номли нуфузли мукофот топирилади. Шармандага шаҳар кенг, деганларича бор. 1998 йили Крис Офили деган рассом... узр-да энди, фил тезагидан ишлаган картинаси учун ушбу нуфузли мукофотни қўлга киритди. Хорижни қўятурайлик, яқинда ёш ўзбек рассоми персонажлари орасида номини эшитгандаёқ таъбингиз хира бўладиган шўртумшук бир тоифа ҳам борлигини кўриб, очиғи, кўзларимга ишонмадим... Афсуски, бундай мисолларни санъатнинг бошқа йўналишларидан ҳам кўп-кўп келтириш мумкин. “Санойи нафиса” оламида нималар бўляпти ўзи? Вақт чиғирғидан ўтган эзгулик андозалари, гўзаллик мезонлари ҳам таҳрирге учрамоқдами?

– Google мутахассиси Эрик Шмидтнинг ҳисоб-китобига кўра, бани башар пайдо бўлганидан то 2003 йилга қадар йиғилган жами маълумотлар беш эксабайт ҳажмга эга бўлса, 2003 йилдан бери ҳар икки кунда (!) шунча маълумот тарқатилмоқда экан. Биз ахборот тўқлиги замонида яшамоқдамиз, демак, энди ўзимизга энг керакли маълумотнигина излаб топишни ўрганишимиз керак. Ортиқча маълумотлар эса қимматли вақтимизни ўғирлайди, холос.

“Оталар ва болалар” романидаги Базаров образидан биламанки, нигилистлар ижтимоий меъёр ва тамойиллар, амалдаги қонун-қоидалар,

хатто ўтмиш маданий меросини инкор этадиган бадбин кимсалардир. Уларни кўтар-кўтар қиладиган корчалонлар бор экан, демак, кимлардир шундан манфаатдор-да.

Эшитган чиқарсиз, қайта қуриш замонидамиди, биздаям аллақан-дай муассасалару ташкилотлар тузилиб, жарангдор номда мукофотлар жорий қилишдими-ей, ўз-ўзларини мукофотлашдими-ей... Ишқилиб, бир мардум ўзини “Мен фалон-фалон халқ академияларининг фахрий академигман” деб таништиргани ёдимда. Айрим учарлар эса пулини нақд тўлаб, қандайдир шубҳали халқаро ташкилотлар орқали қайсидир соҳанинг “Йил одами”га айланиб қолаётгани ҳақида ҳам ўқиган эдим. Бунақалар, улуғ шоиримиз ёзганидек, *“Пулини нақд тўланг, отасин ташлаб / Сотиб юборади онасини ҳам...”*

Бир неча хорижий давлатда болаларга айрича эҳтиромга гувоҳ бўлдим. Бола ҳуқуқлари-ку мутлақо дахлсиздек. Хатто совға қиладиган буюмингизни ишлаб чиқаришда бола меҳнатидан фойдаланилган бўлса – қайрилиб қарашмайди. Шундай давлатларда, табиийки, элчилик дегандай, “томи кетганлар”, руҳий хасталар ҳам етарлича топилади. Баъзан уларнинг эгнига илиб юрган кийими, турмуш тарзини кўриб ёинки даъволарини эшитиб, ҳайрат бармоғини тишлаб қоласиз.

Хорижий мамлакатлардан бирида сюрреалист рассомлар кўргазмасида бўлганимизда эса мутлақо эсанкираб қолганимиз ёдимда. Шунда бизга Эркин Воҳидов сатрлари кўмакка келди: *“Эй ёронлар, борсангиз / Лондон, Париж, Румога, / Музейларда бир қаранг / Ўша таниш имзога... // Жилва қилиб ўзгача, / Бўй таратиб турибди. / Матмуса чизган сурат / Дунё кезиб юрибди”...*

Бундай йўналишларни адабиётда ҳам учратасиз-ку, тўғрими? Яқинда бир “шиғирчи”га “Ёзганларингизни унчалик тушунмадим”, дегандим, ўхшатиб жавоб қилди: “Тушунмайсиз ҳам! Чунки бу постмодернистик ижод намунаси”.

Одатда, бундай ниқоблар ортида жўнгина истеъдодсизлик ётади. Истеъдодсиз одам яратган асар ҳар қанча тарғиб-ташвиқ этилмасин, турли мукофотларга лойиқ кўрилмасин, барибир эзгуликка хизмат қилмайди. Бундай “эъжод” намуналарига эътибор бериб ўтиришнинг ўзи ҳайф...

Бани башар мавжуд экан, абадий ўзгармайдиган муқаддас тушунчалар яшаб қолаверади. “Вақт чиғириғидан ўтган гўзаллик мезонлари”ни таҳрир этишга чиранишлар эса ҳамиша бўлган ва бундан кейин ҳам бўлаверади. Бундайлар улуғ Достоевскийнинг “Дунёни гўзаллик қутқаради” деган ҳикматли гапини ҳам инкор этишга уринади. Нима эмиш, янги замонда гўзалликка халоскор куч сифатида қараш керак эмас экан. Энди дунёни гўзаллик қутқариб қололмас экан. Биродар, ахир, гўзаллик яратмасдан, гўзаллик яратишга интилмасдан яшаб бўладими? Тириклик моҳиятида мана шу интилишнинг ўзи ётади-ку. Бусиз дунё фақат оқ-қора ранглардан иборат, совуққон ақл ҳукм юргизадиган, моддий эҳтиёжларгина қондириладиган зерикарли оламга айланади-ку! Бусиз дунё... дунё бўладими?!

Олий аъмоли эзгулик бўлган гўзаллик мезонлари, эстетик тамойиллар абадият қонунлари янглиғ ҳеч қачон истилоҳга учрамайди; сизу биз тилга олаётган воқеликлар эса қош қўяман деб кўз чиқаришнинг турфа шаклларда намоён бўлиши, холос. Илинж шулки, вақт ўтади, қош қолади, ўсма кетади...

– Уч-тўрт зиёли йиғилиб қолса, об-ҳаво, нарх-наводан кейин албатта кинодан гап очиладиган бўлди. Бир неча бадиий фильм ва сериал сценарийларини ёзиб, “синема”нинг иссиқ-совуғи, паст-баландини ўз кўзингиз билан кўрдингиз, ҳарқалай. Келинг, ушбу суҳбат баҳонасида киномизнинг бугуни ва эртаси хусусидаги фикрларингизни ҳам эшитсак. Бултур олмон киноусталари аллома Абу Али ибн Синога бағишланган “Табиб” номли бадиий фильм ишлади. Қулоғингизга чалингандир, дунё экранларида кўз-кўз этилган ушбу картина Ўзбекистон матбуотида ҳақли равишда танқид қилинди. Гап шундаки, олмон кинематографчилари тарихий воқеликни ўз гази билан ўлчаб, Ибн Сино образини атайин хиралаштиришга уринган. Албатта, хориж киночиларининг “Билса ҳазил, билмаса чин” қабилидаги бу хатти-ҳаракатини асло оқлаб бўлмайди. Лекин... ўзимизда ҳам айб йўқмикан, деб ўйлаб қолади одам. Ахир, юртимиз киночилари улўғ боболаримиз ҳақида кироий бадиий фильм яратолмагач, дунё аҳли ғарбликларнинг ўтриқларига ишониб юраверади-да!..

– Шубҳасиз, “Табиб” тарихий ҳақиқатга туҳматдан ўзга нарса эмас. Мен буни олти ой кутубхонада китоб титкилаб, маълумотлар тўплагандан сўнггина “Шайх ур-раис” деб номланган бир ҳикоя ёзишга журъат этган қаламкаш сифатида айтяпман.

Кино санъатлар ичида энг оммабопи, унинг томошабини кўп. Табиийки, сиз ҳар бир одамга “Улар тарихни сохталаштирибди, аслида бундай бўлган...” деб айтиб чиқа олмайсиз. Томошабин эса фильмни кўрганидан сўнг ўзича хулоса чиқаради: “Буни қаранг-а, ҳатто Шарқ илм-фанда юксакка кўтарилган замонларда ҳам Оврупо унга устозлик қилган экан!..”

Футболда “Сен гол урмасанг, сенга урадилар” деган гап бор. Кинода ҳам шундай. Бўшлиқ барибир тўлдирилади. Эшитган чиқарсиз, энди амриқолик продюсерлар кўмагида Россияда Амир Темур ҳақида фильм олинмоқчи экан. Албатта, Верешчагиннинг даҳшатли расмларини кўриб улғайган авлод Соҳибқиронни қандай тасаввур этишини англаш учун Афлотун бўлиш шарт эмас. Фильм сценарийси бўйича, лашкари билан Ўрусияга кириб борган Соҳибқиронга кўкдан Биби Марямнинг овози келармиш: “Қайт орқага!” Бу “илоҳий” ҳукми эшитган Амир Темур дарҳол ортга қайтармиш...

Биз шўро даврида “Алишер Навоий”, “Даҳонинг ёшлиги”, “Зулматни тарк этиб”, “Мирзо Улуғбек”, “Абу Райҳон Беруний” сингари фильмларни кўрганмиз. Мустақиллик йиллари – давлат киночиларимизга мунтазам моддий кўмак бериб турган шароитда биронта тилга тушадиган тарихий фильм суратга олинмагани ачинарли, албатта. Умид боғлаганимиз – Амир Темур ҳақидаги фильм эса, юмшоқроқ айтганда, кўнгилдагидек чиқмаган.

“Синема”чиларга шу ҳақда оғиз очсангиз, пичоққа илинарли сценарий йўқлигини важ қилади, тарихий картиналарга катта маблағ кетишини айтади. Ёзувчилар эса пешона тери тўкиб ёзилган сценарийни киночилар бир ўқишдаёқ чиқитга чиқариб ташлашидан ёзғиради...

Такрор бўлса-да, бир фикримни айтиб ўтай: ўзбек киноси тараққий этиши учун фақат давлатнинг қўмагига қараб ўтирмасдан, йирик-йирик ҳомийлар, меценатлар ёрдамида қўламли фильмлар суратга олинаши керак. Ўз навбатида, ҳомий ва меценатлар учун солиқ имтиёзлари жорий этилиши зарур. Бу – жаҳон амалиётида самарали ишлаётган тизим.

– Қайсидир китобда мухтасар бир ривоят ўқиган эдим. Айтишлари-ча, улуғ аллома Имом Аъзам қўшнисининг қўйи ўғирланганини эшитиб қолибди. Мужтаҳид олим одамлардан сўраб-суриштириб, қўй етти йилча яшашини аниқлабди ва ҳалқумимдан ҳаром луқма ўтиб қолмасин, дея шунча муддат давомида қўй гўшти тановул қилмабди... Ҳозир бу гаплар чўпчакдек туюлади, а? Лекин имонли, виждонли одам ҳар қанча оғир бўлмасин, ўзини ҳаром амаллардан тияди. Дарвоқе, ўзингиз ҳам “Виждон” аталмиш ҳикоянгизда Раҳмон ва Шайтон ўртасидаги азалий курашни қаламга олгансиз-ку. Абдуқаюм ака, иблис инсонни ўз измига солиш учун ҳар қачонгидан ҳам қўпроқ тер тўкаётган, етти ухлаб тушга кирмайдиган ҳийла-найрангларни ўйлаб топаётган ҳозирги даврда виждон амрига қулоқ тутиб умр кечириш осонми?

– Виждон амрига қулоқ тутиб яшаш ҳеч бир замонда осон бўлмаган ва бўлмайди ҳам. Ҳеч қайси жамиятда, ҳеч қайси тузумда “имони бутунлар, эътиқоддилар учун” дея ихоталанган алоҳида ҳудуд барпо этилмайди. Инсонга ато этилган илоҳий инъом – тирикликнинг ўзи доимий имтиҳон, сўнгги нафасга қадар давом этадиган синов. Бу синовда йўлдан оздирадиган сабаб-омиллар милён-милён, тўғри-ҳалол яшашнинг эса биттагина устуни бор, у ҳам бўлса виждондир. Шундан қўймасин...

Тўғри, бугун гап-гурунглارнинг асосий мавзуи ҳалоллик, имон-эътиқод эмас, бойлик. Овулга борсак, боболарнинг тонготар дўмбира чертиб, дoston куйлашларини, машрабхонлик кечаларини соғинамиз. Аммо энди бунинг ўрнига фалончи устомон қанча пул топгани хусусидаги бош-кеди йўқ ғийбатларни эшитамиз, пистончининг “дўллар”ларини санаймиз.

Бир издиҳомда кексароқ муаллимнинг боласи тенги, бир вақтлар ўзи таълим-тарбия берган йигитчалар ўтирган “хос” столга елиб-югуриб хизмат қилаётганини кўрдим. Сабаби ҳам тезда аён бўлди: улар янги бойлар экан, иззат-эътибор ҳам шунга яраша... Маст-аласт меҳмонларни қўшмаган тақдиримизда ҳам, жой етмай столлар ортида тик турган икки юз чоғли кекса-ёш, бола-бақра овулдошларнинг эҳтиром тўла нигоҳлари ана шу ҳавофурушларда...

Бироқ бундай воқеаларнинг тез-тез такрорланиб туриши ҳам нолишга асос бўлолмайди. Мен рус физиги, Нобель мукофоти лауреати Лев Ландаунинг мана бу ҳикматли фикрига амал қилишга уринаман: “Ҳар

бир инсон муносиб яшаш учун етарлича кучга эга. Замоннинг оғирлиги ҳақидаги гаплар эса бўшанглик ва дангасаликни оқлаш учун баҳона, холос. Ишласанг, замоннинг ўзгаришини кўрасан...”

Атрофимизда шунчаки кун кўришга қаноат қилмай, расмана яшашга интиладиган одамлар кўпайишини, орзу-истаклар ҳам шунга яраша баланд бўлишини истардим. Дарвоқе, бундайларнинг юртга муҳаббати тилда эмас, дилда бўлади. Яқинда шундай бир инсон номидан бундай деб ёзган эдим: *“Гарчанд муқояса мутлоқ ҳукммас, / Ортидан нисбийлик чиқар солланиб. / Барибир юксакка қўз тикиб бесас, / Ватанимни севдим мен азобланиб...”* Юртини азобланиб сева олган инсон унинг қурсурлардан батамом холи бўлиши, тараққий этиши, юксакликка қўтарилиши учун виждонан хизмат қилади.

– Бугун инсоният фалак тоқига нарвон қўйиб, фазонинг тит-питини чиқаряпти, сир пардаларини сидириб ташлаб, турфа кашфиётларга қўл уряпти. Одамзод ғурур билан ҳар қанча кўкразига урмасин, барибир хом сут эмган банда экан-да, қоинотни тадқиқ этишни уддалаяпти-ю, ўзидан чиққан балога даво тополмаётир – Ер сайёрасини қуршаган уруш ва фитна алангасини ўчиришга ожизлик қилаётир. Сизнингча, бу кетишда бандасининг ҳоли не кечади? Дейлик, ярим асрдан кейин она сайёрамизни қай алфозда тасаввур этасиз?

– Дунёда яқин ёки узоқ истиқболни чамалашдан оғирроқ иш бўлмаса керак. Ўтган асрнинг 70-йиллари америкалик олим Жей Форрестер математик ҳисоб-китоблар асосида 2050 йилда Ерда ҳаёт тугашини башорат қилган эди. Мен бундай фолларга мутлақо ишонмайман. Зеро, қисқагина ҳаётим давомида камида учта: 1980, 2000 ва 2012 йилги “охирзамон”лардан эсон-омон ўтиб олдим.

XX асрнинг 60-йилларида бир гуруҳ олим ярим асрдан кейин заминда ҳаёт қай тарзда кечишини тасвирлаб берган. Уларнинг хулосасига кўра, 2010 йилга келиб техника ҳамма юмушни ўз зиммасига олгач, одамлар ҳафтасига атиги уч кун ишлайди. Улар бўш вақтини мазмунли ўтказиши учун эса бутун бошли институтлар, хизмат кўрсатиш тизимлари “бош қотиради”... Мана, ваъда қилинган муддатдан беш йил ўтиб кетди ҳамки, тиним билмай ишлаймиз, ҳафтасига тўрт кун ялло қилиш қаёқда, бир кун дам олишга фурсат тополмаймиз.

Аммо бу билан аниқ фанларнинг илмий асосланган башоратларини инкор этмоқчи эмасман. Мисол керакми? 1983 йили СССР Министрлар Совети Раиси Николай Тихоновнинг столига “Мутлақо махфий” эслатмаси билан бир ҳужжат қўйилади. Виктор Геловани бошчилигидаги олимлар турли формула ва чизмалар ёрдамида Совет Иттифоқи ўн йилга етар-етмас тарқалиб кетиши мумкин, деган гипотезани асослаб берган эди. Ўша ҳужжат математикларнинг телба фантазияси маҳсули дея дарҳол йўқ қилинади...

Илм-фан нуқтаи назаридан қарасак, инсоният олдида иккита йўл турибди. Биринчиси, техноцентриқ, яъни шусиз ҳам жадал суръат

билан ривожланаётган техник тараққиётнинг янада илдамлашиши, моддий фаровонликнинг ошиши. Аммо бу маънавий жабҳада жиддий оқсашларга олиб келади. Ҳатто сунъий онг ўз яратувчиси бўлган инсонга қарши исён қўтариб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Тамаддуннинг иккинчи йўли илмий адабиётларда “культуроцентризм” деб аталмоқда. Бу жараёнда жадал техник тараққиёт сал сурилиб, ёнидан санъат ва маънавиятга жой беради. Менинг назаримда, инсоният ҳеч шубҳасиз иккинчи йўлни танлайди; келажак авлодлар, она замин олдидаги бурч шу танловни тақозо этади.

Келинг, Собиржон, эзмалик демасангиз, яна бир мисол келтирай. 2007 йили Хитойда илмий фантастика ва фэнтези бўйича биринчи конвент бўлиб ўтди. Хўш, унинг нимаси эътиборга молик эди? Гап шундаки, хитойликлар буюк нусхакашлардир. Дунёнинг у четиди бугун пайдо бўлган замонавий ускуна ё жиҳознинг арзон нусхаси эртаси куниёқ бу мамлакатда пайдо бўлиши, индига эса қўшни давлатга ҳам сотувга чиқарилиши мумкин. Хитойлик олимлар “Нима учун бизда оламшумул илмий кашфиётлар қилинмаяпти? Неге Apple, Microsoft, Google компаниялари каби фавқуллодда янгиликларга қўл урмаяпмиз?” дея ўйланиб қолди. Бу саволларга жўяли жавоб топиш мақсадида бир гуруҳ мутахассислар жаҳонни айланиб чиқди, кашфиётчилар билан суҳбатлашди. Узоқ давом этган таҳлиллардан кейин дунёнинг буюк кашфиётчилари болалик чоғи бадий адабиётни кўп ўқигани аниқланди. Айнан бадий адабиёт инсон ҳаёлотига, кашфиётчиликка туртки берувчи биринчи манба экан. Шундан сўнг хитойликлар китобхонликка алоҳида эътибор қарата бошлади.

Жуда ибратли тажриба, шундай эмасми? Китобни бежиз келажак дарвозаси, деб аташмас. Менимча ҳам, бугунги кутубхона эртанги фаровон ҳаёт кафолати бўла олади.

Келажакка некинлик ила қарайлик, фикр ҳам моддий, ахир!..

Собиржон ЁҚУБОВ суҳбатлашди.

Халқ иродаси

Сайловларда қатнаша бошлаганимга ҳам, мана, 40 йилдан ошибди. Лекин, рост гап, бу йил 29 мартда бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Президенти сайловидагидек баҳамжиҳатликни кам кўрганман. Турли миллат вакиллари яшайдиган маҳаллада истиқомат қиламан. Ўша куни кўп миллатли Ўзбекистон халқи бир мушт каби жипслашганига, ҳеч ким мамлакатнинг кейинги беш йиллик тақдирига бефарқ эмаслигига ҳаммамиз гувоҳ бўлдик.

Дунё жамоатчилиги тан олганидек, ҳақиқатан ҳам, демократик тамойилларга асосланган ҳолда, муқобиллик асосида ўтган бу сайловда халқ ўз иродасини ифодалаб, муносиб номзодга овоз берди. Катта кўпчилик, яъни 91,39 фоиз овоз тўплаб, Ислам Каримов янги бешйиллик даврга Ўзбекистон Республикаси Президенти этиб сайланди.

Бу сайлов халқимиз давлатимиз сиёсатини, иқтисодий-ижтимоий ислохотларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлашини яна бир бор намоён этди.

Бешйиллик марра

Бу йил давлат мустақиллигининг 24 йиллигини нишонлаймиз. Тарихан қисқа бу давр

амалда Ўзбекистон ўтмишининг бошқа ҳеч бир чорак асрига ўхшамайди. Биз шу муддат ичида миллий давлат қурдик. Тенглар ичра тенг бўлдик. Мустамлакадан халос бўлган бир мамлакат учун бу ҳеч ҳам осон кечгани йўқ. Ҳеч кимдан кам эмаслигимизни, бундан буён ҳам ҳеч кимдан кам бўлмаслигимизни баралла айтдик, амалан ҳар тарафлама исботлаётирмиз. Кенг қўламли сиёсий, иқтисодий, маънавий ислохотлар бошлаб, жадал ривожланиш босқичига кирдик. Олдимизга ривожланган давлатлар сафидан тезроқ ўрин олишдек олий мақсад қўйиб, йил, ой, ҳафта, кун сайин илгарилаб боряпмиз. Барча соҳаларда юксак даражаларга эришишни ният қилганмиз.

2014 йил 21 декабрда (такрорий овоз бериш — 2015 йил 4 январда) бўлиб ўтган Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва халқ депутатлари маҳаллий кенгашларига сайловлар асосида 2015 йилдан амалда янги таркибдаги парламент ва халқ депутатлари маҳаллий кенгашлари ҳам иш бошлади.

Шулар асосида баралла айтиш керакки, Ўзбекистониимиз сиёсий жиҳатдан янги бешйилликни бошлади. Шубҳасиз, биз улкан марралар олдида турибмиз.

Янги масъулият

Шу йилнинг 10 апрелида Олий Мажлис палаталарининг Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимида бағишланган кўшма мажлиси бўлиб ўтди. Унда Президент Ислом Каримов Конституцияга биноан расман қасамёд қилди ҳамда нутқ сўзлади.

Нотиқ, аввало, халқнинг унга билдирган ишончини ўзи учун *“улкан масъулият ва катта шараф деб”* билишини, *“бундай юксак, ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайдиган халқ ишончини оқлашга, бажо келтиришга бутун борлигини сафарбар”* қилишини айтди.

Бу нутқда янги даврнинг марралари белгилаб берилди. Таъбир жоиз бўлса, мамлакатимизнинг ана шу янги бешйилликдаги тараққиёт режаси аниқ-лўнда баён этилди.

Нутқ билан танишган киши шунга амин бўладики, ҳаёт ҳеч қачон бир ерда тўхтаб турмайди. Ҳар даврнинг ўз масъулияти, ўз режаси, ўз вазифалари, шу билан бирга, ўз муаммолари ҳам бўлади.

“Ўзбек модели”

Нутқнинг шундай аниқ-тиниқ нуқталари борки, уларнинг айримларига тўхтаб ўтишга тўғри келади.

Биз мустабид тузумдан қутулдик. Ўрнига демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуришга киришдик. Шу тариқа қандай юксак марра ва ютуқларга эришганимизни дунё кўриб, билиб, тан олиб турибди.

“Ўзбек модели” деб ном олган бешта таъминотдан иборат йўл мустақилликнинг бошидан оқиб белгилаб олингани ўзини тўлиқ оқлади. Бунинг Ислом Каримов нутқида келтирилган айрим кўрсаткичлар ҳам исботлаб турибди.

Бугунги кунда фермер хўжаликлари қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг 90–92 фоизини ишлаб чиқаряпти. У бизда *“қишлоқ ҳаётининг тараққиётини ўз зиммасига олган ижтимоий-сиёсий ҳаракатга айланиб бормоқда”*.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаси мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотининг 56 фоизини ишлаб чиқаряпти. Ҳозирги вақтда иш билан банд аҳолининг 75–

77 фоизини айнан ана шу соҳада меҳнат қилаётганлар ташкил этади.

Ислохотларнинг натижаси, аввало, ялпи ички маҳсулот миқдорида акс этади, албатта. Кейинги ўн йил мобайнида, 2008 йилдан буён жаҳонда молиявий-иқтисодий инқироз юз бераётганига қарамай, мамлакатимизда ялпи ички маҳсулот кўрсаткичи барқарор суръатда ўсиб бормоқда.

Энг муҳим ютуғимиз, эришилаётган марраларга омил бўлаётган нарса – *“аввало, мард ва матонатли, кўпни кўрган халқимизнинг, одамларимизнинг дунёқараши, сиёсий онги ва савияси тобора юксалиб бораётгани”*.

“Куч – билим ва тафаккурда”

Шу ўринда Президент Ислом Каримов қайта-қайта такрорлайдиган *“Куч – билим ва тафаккурда”* деган шиорни эса олиш ўринли кўринади.

Ҳозирги кунда бутун дунё худдики битта меҳнат бозорига бирлашгандек. Қайси мамлакат халқининг билим даражаси, уқуви, салоҳияти баланд бўлса, у бу бозорда сифат жиҳатидан юқорироқ касблар билан машғул ёки, аксинча, қайси халқнинг билим даражаси, уқуви, салоҳияти паст бўлса, у бу бозорда сифат жиҳатидан пастроқ, кам малака талаб қилувчи ишларни бажаришга мажбур. Пастроқ даражадаги ишларда кўпроқ жисмоний, юқорироқ даражадаги ишларда эса кўпроқ ақлий салоҳият талаб қилинади.

Бир ҳолни яширишнинг иложи йўқ. Мана, юртимизнинг талай йигит-қизлари Россияга бориб меҳнат қиляпти. Нима, у мамлакатда булардек ишчи йўқми? Бор. Лекин улар Европа қитъаси ва дунёнинг Россиядан кўра мутараққийроқ давлатларига ёлланма ишчи бўлиб кетяпти. Чунки уларнинг бу салоҳиятига у ёқларда кўпроқ ҳақ тўланади.

Ҳозирги глобаллашув жараёнида, биздан хорижга меҳнат кучи чиқмасин, деб ҳисоблаш ўта соддалик бўлур эди. Чунки меҳнат миграцияси бозор иқтисодиётининг таъминотидан бири ҳисобланади. Бу – бутун Ер юзиде кечаётган умумжараён. Бу жараёндан бирон бир мамлакат ажраб қолиши жуда қийин. Аммо масаланинг бошқа томони бор.

да: хорижга ҳам етук мутахассис, кучли салоҳиятга эга касб эгаси бўлиб чиқилса, ўша фуқаронинг ўзига, ҳатто мамлакат учун ҳам фойда, ҳам обрў бўлади.

Қайси давлат халқининг билим ва тафаккури юксак бўлса, ўша ерда ҳар тарафлама тараққиёт бор. Ҳар қандай мамлакат ҳаёт даражасини ўша ҳудудда яшаётган халқнинг умумсавияси белгилайди. Давлатимиз раҳбари Ўзбекистонимиз аҳлини эришилган *“ютуқ ва марраларимиз билан чегараланиб, хотиржамлик, ҳаволаниш ва бепарволик кайфиятларига берилиб”* кетмасликка чақиради. Унинг назарида, *“бундай ҳолат барчамиз йўл қўйган, кечириб бўлмайдиган хатога айланиб кетиши мумкин”*. Сабаби эса *“Икки карра икки – тўрт”*, дегандек гап: *“Биз XXI асрда – интеллектуал меҳнат ва интернет даврида, глобаллашув замонида яшаётганимизни, ҳаёт тараққиёти ҳеч қачон бир жойда тўхтаб турмаслигини унутмаслигимиз зарурлигини ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда”*.

“Интеллектуал меҳнат” нима?

Ўзбек халқи – меҳнаткаш халқ. Бунга ҳеч кимда шубҳа йўқ. Лекин ҳозир дунёда жисмоний меҳнатнинг интеллектуал (ақлий) меҳнат олдида бутунлай мағлуб бўлгани ҳам бор гап-да.

Биз жаҳоннинг пахта етиштирадиган бармоқ билан санарли мамлакатларидан биримиз. Ҳозирча энг катта экспортимиз – шу маҳсулот. Иқтисодиётнинг аччиқ қонунияти шуки, хомашё сотган ҳамиша ютқазади. Биз ҳали ўзимизда ишлаб чиқарилаётган пахта толасининг ярмини ҳам қайта ишлаш даражасига етганимиз йўқ. Толамизни юз фоиз ўзимизда қайта ишлашга эришиш – бизнинг яқин келажақдаги муҳим вазифаларимиз қаторига кириди. Мамлакатимизда энгил саноатнинг бу турини ривожлантириш борасида улкан ишлар амалга ошириляпти. Чунки пахта хомашёсини биздан сотиб олиб, уни қайта ишлаётган мамлакатлар пахтадан ўзимиздан кўра кўпроқ даромад топиши ҳеч кимга сир эмас.

Масалан, Покистон толани биздан олади. Уни океан қирғоғида кема-фабриканинг бир учидан юклайди. Бу кема-фабрика бир

ой деганда Америка қитъасига етиб боради. Бироқ ўша хомашё бир ой мобайнида кема-фабриканинг ўзида тап-тайёр маҳсулотга – айтайлик, кўйлак, майка, чойшаб ва ҳоказоларга айланади. Америка қирғоғида кема-фабриканинг нариги учидан тайёр маҳсулот туширилади. Муҳандис ходимларию ишчилари билан борган бутун бир фабрика манзилдан бўш қайтадимиз? Йўқ-да. У ёқдан яна тола сотиб олиб, кема-фабрикага юклайди. Покистонга келгунча у ҳам тайёр маҳсулотга айлантирилади.

Тагин бир аччиқ ҳақиқат шуки, тола етиштиришдан кўра ундан тап-тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш учун кўпроқ интеллектуал меҳнат талаб қилинади.

Германияда мамлакат фуқароларининг гишт териш билан шуғулланиши ҳам номуносиб касб ҳисобланади. Чунки олмон олий даражадаги ақлий меҳнат билан шуғулланиши, борингки, қай бир янги саноат маҳсулоти ишлаб чиқариш лойиҳасини яратиш билан машғул бўлиши керак. Дейлик, бу мамлакатда июнь ойининг бошларида тайёр бўладиган спаржи экини ҳосилини йиғиш билан, асосан, қўшни давлатлар, аниқроғи, кўпроқ Польшадан келган ёлланма ишчилар шуғулланади.

Ақлий меҳнат товарлари ялпи ички маҳсулотнинг асосий қисмини ташкил этиши учун мамлакатда, энг аввало, саноат ривожланиши лозим. Шўро даврида Ўзбекистонимиз хомашё базасига айлантирилган, яъни аграр республика бўлиб қолган эди. Республика ялпи ички маҳсулотида қишлоқ хўжалигининг ҳиссаси 34 фоизни ташкил этар эди. Ҳозир-чи? Ҳозир – бор-йўғи 17 фоиз. Саноатнинг ҳиссаси шўро даврида 17 фоизни ташкил этган бўлса, ҳозирги кунда у 24 фоизга етди. Энг ривожланган давлатларда саноатнинг улуши – 28–35 фоиз атрофида. Бу юксак марраларга етишимизга жуда оз муддат қолди. Шу тариқа биз мустақиллик йилларида индустриал мамлакатга айландик.

Пенсия ёшидаги бир отахон ҳовлисида буқа боқиб, семиртириш билан шуғулланыпти, дейлик. Аммо битта қорамолни ҳар куни суғориш учун унинг ариқ ёки ҳовуздан неча челак сув ташиб келишини тасаввур қилиб кўрай-

лик. Ўғли ариқ ёки ҳовузга электр насос ўрнатиб берса нима бўлади? Бу билан қанча жисмоний меҳнат, яъники вақт ва куч иқтисод қилинади. Ривожланган мамлакатларда эса биргина киши автоматлаштирилган техника ва технологиялар ёрдами билан, керак бўлса, 100–200 та қорамолни бемалол боқа олади.

Ҳатто турли хизматлардан келадиган даромад ҳам – қишлоқ хўжалиги маҳсулотларидан топиладиган даромаддан юқорироқ. Шунинг учун олдимизда келажакда, жумладан, туризмни замонавий даражаларда юксалтириш вазифаси ҳам турибди. Туризм – комплекс масала. У амалда бир неча соҳанинг баравар тараққий этишини тақозо этади.

Муаммонинг ечими, ечимнинг муаммоси

Ўтган 24 йил мобайнида давлат ва халқ жипслигида, эҳ-ҳе, қанчадан-қанча муаммолар ҳал этилди. Бироқ, ҳаёт давом этар экан, жамият ҳар ой, ҳар ҳафта, ҳар куни муаммоларга дуч келаверади, уларнинг ечимини излайверади.

Мана, мамлакатимизда ҳар йили янги-янги иш ўринлари яратилляпти. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг шу йил 25 апрелда бўлиб ўтган мажлисида биринчи чорак мобайнида 141 мингдан ортиқ янги иш ўрни ташкил этилгани, улардан 88 мингдан ортиғи ёки 62,6 фоизи қишлоқ жойларда экани айtilди. Маълумки, бизда ҳар йили 500–550 минг йигит-қиз академик лицей ва касб-хунар коллежларини битиради. Шунинг 10 фоизигина олий таълим муассасаларига ўқишга киради. Қолганини ишга жойлаштириш лозим.

Аммо бу борада баъзи камчиликлар ҳам кўзга ташланяпти. Масалан, авваллари педагогика касб-хунар коллежини битирганлар бошланғич синф ўқитувчиси бўлиб ишлаши мумкин эди. Ҳозирги кунда бу соҳа бўйича олий маълумотли ёки бакалавр дипломига эга мутахассислар етарли. Агар рухсат берилган тақдирда ҳам бир туманда бир педагогика коллежини битирганларга етадиган даражада бошланғич синф ўқитувчилиги бўйича бўш ўрин мавжуд эмас. Бошқа соҳалар бўйича касб-хунар коллежларини бити-

раётганларни ҳам тап-тайёр иш ўринлари кутиб тургани йўқ, албатта.

Нима қилиняпти? Юқорига ижобий ҳисобот бериш учун деярли барча касб-хунар коллежлари битирувчилари мажбуран вақтинча бирор ерга ишга киргандай қилиб расмийлаштириляпти-ю, амалда бир-икки ой ўтмай, улар яна ишдан озод этиляпти.

Модомики, мустақил давлат тақдири халқнинг ўз қўлида экан, бундай ёлғон ҳисоботлар бериш ва бошқа шу каби эски тузумдан қолган кўп-кўп иллатларга қатъиян чек қўйиш керак.

Айнан шундай муаммоларни кўзда тутиб, давлатимиз раҳбари Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришишга бағишланган тантанали маросимдаги нутқида мана бундай фикр билдирди: *“Энг аввало, биз учун тўсиқ бўлиб турган, эски мустабид тузумдан қолган асоратларга барҳам бериш ва бугун ҳамон ўз ечимини кутаётган турли муаммоларни ҳал қилишимиз, қабул қилган қонунларимизни изчил амалга ошириш, олиб бораётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш алоҳида аҳамият касб этади”*.

Энг муҳими – вобасталик

Сиёсатда “сўз ва иш бирлиги” деган тушунча мавжуд. Бу, айримлар ўйлаганидек, аҳамиятини йўқотган, эскича ёки қоқоқ қараш эмас. Давлат ва халқ бирлиги, мустаҳкам жипслигига эришиш учун сиёсатни ёлғонлардан холи қила бориш зарур. Яъни бошқарув тизимида айтилаётган гап, қабул қилинаётган деректив ҳужжат, юритилаётган сиёсат реал ҳаёт билан чамбарчас боғланган бўлиши керак.

Оммавий ахборот воситаларида мустақилликнинг дастлабки йилларида айтса айтгудек бўлган ютуқларимизни санаш билангина чекланиб қолиш ҳоллари ҳам йўқ эмас. Ютуқларимизни айтиш, улар билан фахрланиш қанчалик аҳамиятга эга бўлса, очиги, бундан буён ҳаётимизни янада яхшилаш учун айнан нималар қилишимиз зарурлиги ҳақидаги конструктив, таҳлилий фикр-мулоҳаза, таклиф ва хулосаларнинг ўрни ва эътибори ҳам ундан кам эмас. Хусусан, айрим ёшлари-

мизнинг турли тадбирларда фақат баланд-парвоз гапларни ёдлаб олиб айтишнинг тараққиёт белгиси деб ўйлаши каби иллатдан жуда-жуда эҳтиёт бўлишимиз лозим. Чунки воқеа-ҳодисалар ҳақида юзакироқ тасаввур билан ўсган, унинг туб моҳиятини англаб етмаган ҳар қандай навнихол ҳаёт деб аталмиш мураккаб, шафқатсиз, машаққатли кураш майдонига тушгач довдираб қолиши – кўп учрайдиган ҳодиса.

Давлатчиликда вақт, куч ва асабни бажарилмайдиган ишлар учун топшириқ бераверишга кетказмаслик йўлларини излаш жуда муҳим.

Айтайлик, ўғлингизга ҳар куни “Гўшт олиб кел!” деб буюрасиз. Хурмат нуқтаи назаридан у сизга “Йўқ, пулим гўшт олишга етмайди, бу топширигингизни бажаролмайман”, деёлмайди. Лекин гўшт олиб келмайди ҳам. Талаб қилаверасиз, талаб қилаверасиз. Тасаввур қилинг: охири дўконга бориб уч-тўрт минг сўм бериб “Гўшт сотиб олди” деган маълумотнома ёздириб келади. Унинг пули ўшангагина етади. Бироқ бу билан асл мақсад амалга ошмайди – уйга гўшт келмайди. Гўшт учун бундан беш баравар кўп маблағ керак-да.

Қиссадан ҳисса шуки, ҳаётимизда учрайдиган айрим масалаларни босқичма-босқич эмас, бирдан, бирваракайига ҳал қилишга уринишлардан тозалаб боришимиз зарур.

Шу йилнинг январида Тошкент шаҳрининг айрим кўпқаватли уйлари олдидаги кўчаларни таъмирлашга киришилди. Ҳаш-паш дегунча техника воситасида эски асфальтлар кўчириб ташланди. Йўлларга шағал ётқизилди. Уйларга параллел жойлашган йўллар бетон қилинди-ю, лекин, олдиндан пухта режалаштирилмаган эканми, ишқилиб уйларнинг йўлагига (подъездига) кирадиган қисми шундоқ шағал ётқизилганича қолиб кетди. Мана, қарийб ярим йил бўляптики, биров бу масалани ҳал қилай деяётгани йўқ. Эски асфальт ҳам бундан минг карра яхши эди. Чунки энди шағал тош орасига шу қадар кўп ахлат аралашиб кетдики, на супуриб бўлади, на юиб... Айтмоқчимизки, доно халқимизнинг “Етти ўлчаб бир кес” деган мақоли давлатчиликка ҳам тегишли.

Хусусий уй-жой мулкдорлари ширкати-нинг эса бошқа ташкилотлар томонидан бошлаб қўйилган бу чала ишларни охирига етказиш учун на ишчи кучи, на маблағи бор. Умуман, шаҳарларимизнинг кўпқаватли уйлари жойлашган ҳудудларидаги хусусий уй-жой мулкдорлари ширкатлари фаолиятини тубдан яхшилаш чора-тадбирларини кўриш, меъёрий-ҳуқуқий асосларни мустаҳкамлаб, соҳани замон талаблари даражасида такомиллаштириш фурсати етиб келди.

Давлат – халқ бойлиги

Халқнинг энг катта бойлиги – давлати. Мустақиллик дегани – халқнинг ўз давлатига эга бўлгани. Халқ ўз давлати билан ҳисоб-китоб қилишга, у билан муроасада яшашга ҳамиша рози. Бироқ зинҳор-базинҳор давлат ичра яна давлат пайдо бўлиб қолишига йўл қўйиб бўлмайди. Чунки халқ давлат билан ҳисоб-китоб қилишга тайёр. Аммо давлат ичра давлат ҳам “юк”ини халқ елкасига ташласа, бу ёғи энди чидаб бўлмас ҳолат келиб чиқади.

Фермер хўжаликлари билан боғлиқ муаммолар янги-янги ечим кутяпти. Бу тизим ҳали тўла такомилга етганича йўқ. Муаммоларни оқилона ечимлар орқали бартараф эта бориш лозим. Ахир, ҳар бир соҳанинг қанчадан-қанча нозикликлари бўлади. Муаммоларга ечим изланганда, улар ана шу нозикликларигача ҳал этилиши зарур.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хусусий мулк, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, уларни жадал ривожлантириш йўлидаги тўсиқларни бартараф этиш чора-тадбирлари тўғрисида” 2015 йил 15 майдаги фармони бу борада туб бурилиш ясайдиган қонуности ҳужжати бўлди. У “*республика иқтисодиётида хусусий мулкнинг ўрни ва ролини тубдан ошириш, хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш йўлидаги тўсиқ ва чекловларни бартараф этиш, иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш, ялпи ички маҳсулотда хусусий мулк, жумладан, чет эл капитали иштирокидаги улушини изчил ошириш мақсадида*” қабул қилинган.

Содда одамлар ҳали ҳам, *давлат* завод-фабрика куриб берса, фарзандларимиз уларда ишласа, деб ўйлайди. Ҳолбуки, мамлакатимиз давлат корхоналарини хусусийлаштириш, иқтисодиётда давлат улушини тобора камайтириш йўлидан боряпти. Мазкур фармон ҳам бу борада ташланган муҳим қадамлардан бири. Энди фарзандларимизни руҳан кўпроқ хусусий корхоналар барпо этиш ёки уларда меҳнат қилишга тайёрлашимиз лозим. Чунки бозор иқтисодиёти – хусусий мулк билан чамбарчас боғлиқ тушунча. Хусусий ишлаб чиқаришда моддий манфаатдорликка эришиш, рақобатга бардош бериш йўллари тинмай излаш, демакки, доимий ижодкорлик устувор бўлади. Бу эса тараққиёт мурвати бураб турадиган асосий калит ҳисобланади. Ривожланган давлатларда мамлакат умумбойликларининг тахминан 70 фоизи хусусий мулк ҳисобланади. Биз ҳам тезроқ шу даражага етишимиз даркор.

“Портлаш эффекти”

Олдимизда турган бешйиллик мамлакат ҳаётига алоҳида саҳифа бўлиб кириши керак. Чунки 24 йиллик меҳнат-машаққат билан қурилган истиқлол дарахтидан бу ёғига энди мўл ҳосил қутилади. Президент Ислом Каримов “Тафаккур” журнали бош муҳаррири билан суҳбатда айтган бир башорат аён воқеликка айланиши лозим. Бу – “портлаш эффекти”. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури ҳақида сўзлар экан, давлатимиз раҳбари ўшанда бундай деган эди: *“Ишончим комил: агар бу ислохотни муваффақиятли равишда амалга ошира олсак, тез орада биз ҳаётимизда ижобий маънодаги “портлаш эффекти”га, яъни унинг самарасига эришамиз”* (“Тафаккур”, 1998 йил, 2-сон).

2016 йилга бориб Ангрен–Поп йўналиши бўйича темирйўл ишга тушади. Бу – баралла айтишимиз керакки, асримизнинг энг юксак технологиялар билан бунёд этилаётган буюк лойиҳаларидан бири. Баланд тоғлар узра Оҳангарон водийсидан Фарғона водийсига поезд орқали ошиб ўтиш осон иш эмас. Ҳозир бу жабҳада кечаю кундуз жадал иш кетяпти. Темирйўл Ангрендан Поп, Попдан Ангрен томон қаричма-қарич куриб келиняпти.

Агар темирйўл орқали Ангренни Попга уласак, у ёғи – олам гулистон. Чунки Фарғона водийсининг амалда барча ҳудудлари темирйўл билан ўзаро боғланган.

Ана шу улкан темирйўл қурилиши битказилиб, ишга тушса, Ўзбекистонимизда иқтисодий жиҳатдан ҳам “портлаш эффекти” юз беради, иншооллоҳ. Ахир, тасаввур қилиб кўринг, ҳозирги кунда Фарғона водийсига йўловчи ташийдиган энг катта транспорт – “Дамас”. Қамчиқ довонидаги магистрал йўл, хавфсизлик нуқтаи назаридан, автобуслар қатновига изн бермайди. Бу қанчалар катта муаммо эканини тасаввур қилиш қийин бўлмаса керак. Ёки Олтиариқдаги нефть заводида хомашё Ангрендан автомашиналарда ташилади. Бу ҳам иқтисодий жиҳатдан қанчалар қимматга тушяпти. “Дамас” автомашиналари устухони (скелети) Асакада тайёрланиб, автомобиллар билан Хоразмга жўнатилади. “Дамас”ни тайёр ҳолга келтириш билан боғлиқ қолган барча ишлар у ёқда амалга оширилади. Тайёр ҳолга келган “Дамас”нинг Фарғона водийси вилоятларига сотиладиган қисми яна юк машиналарига орқага қайтарилади. Асака билан Урганчнинг ораси 1,5 минг километрдан ортиқ эканини ҳам бир тасаввур қилинг. Агар Қамчиқ довонида барпо этилаётган темирйўл ишга туширилса, водийнинг Тошкент ва мамлакатимизнинг бошқа минтақалари билан коммуникатив боғланиши қанчалар арзонлашишини ўйласанг, ич-ичдан қувониб кетасан киши. Шуни эсдан чиқармайликки, мамлакатнинг қозони битта. Ўзбекистонимиз учун иқтисод қилинган ҳар бир сўм амалда халқнинг умумий турмуш даражасини яхшилашга олиб келади.

2016 йили Самарқандга қатнаётган тезюрак “Талго” электр поезда Бухорогача борадиган бўлади. Ҳозир қатнаётган тезюрак поезд Бухорога камида 6,5 соатда етади. “Талго” эса бу манзилни бор-йўғи 4 соатда босиб ўтади. Қандай қулайлик, қандай имконият! Бу амалда шу йўналишда қатнайдиған фуқароларимиз учун жуда катта имконият бўлишидан ташқари, Бухоро зиёратига борадиган ташқи ва ички сайёҳларнинг кескин кўпайишига олиб келиши ҳам аниқ.

Президент Ислом Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил августида бўлиб ўтган, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини қабул қилган биринчи қақриқ IX сессиясида сўзлаган "Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори" деб номланган нутқида, жумладан, чет тилини ўрганиш билан боғлиқ чуқур мазмунли дастурий мулоҳазаларини ўртага ташлаган эди (*Баркамол авлод орзуси. Тўлдирилган иккинчи нашри. Т., "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" нашриёти, 2000. 15-16-бетлар*). Орадан 15 йил ўтиб, яъни 2012 йил 10 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг айнан "Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарори қабул қилингани бизда таълим соҳасини ислоҳ қилишнинг тадрижийлиги ва изчиллигини яққол намоён этади.

Мазкур қарор айнан ана шу бешйилликда ўз самарасини беради. Ишчи кучининг хорижга чиқиши, мамлакатимиздаги қўшма корхоналарда меҳнат қилиш, дунё илм-маърифатидан кенг хабардор бўлиш, интернетдан эзгу мақсадларда самарали фойдаланиш учун ҳам бугун хорижий лисонлар, хусусан, инглиз тилини яхши билиш керак.

Глобаллашув жараёнида дунё шунчалар бирикиб кетаяптики, ҳатто бундан буён хорижий бир ташкилотда ишлаш учун бирон бир мамлакатга боришнинг ҳам ҳожати бўлмай қолди. Масалан, Ҳиндистоннинг бир тоифа фуқаролари ўз ватанида туриб АҚШ, Буюк Британия, Канада каби мамлакатларнинг нуфузли ахборот компанияларида меҳнат қиляпти. Бу жануб мамлакатаида 1 миллиарддан ортиқ аҳоли яшайди. Одам кўп жойда ишчи кучи нисбатан арзон бўлади. Хорижлик тадбиркорни шу қизиқтиради. Бу мутахассислар Ҳиндистонда туриб, айтишлик, америкалик мижознинг саволларига жавоб қайтариб ўтираверади. Лекин бунинг учун, аввало, инглиз тилини, қолаверса, ахборот технологияларини мукамал даражада билиш зарур.

Хуллас, биз бу бешйилликдан жуда катта самаралар кутишга ҳар тарафлама ҳақлимиз. Юртбошимизнинг ўзи асос солган миллий давлат камолини кўрадиган давр келди. Ҳар биримиз фуқаро сифатида ўз касбу коримиз,

имконимиз доирасида шу умуммиллий эзгу жараёндан четда турмаслигимиз керак.

Тараққиёт омиллари

Қозонда нима жараён кечаётганини ҳеч ким ошни пишираётган ошпаздан яхшироқ билмайди. Четдан туриб унга ақл ўргатиш худдики "Олма, пиш, оғзимга туш!" дегандек гап. "Олма, пиш!" деган билан олма пишмайди, "Оғзимга туш!" деган билан оғизга тушмайди. Чунки кичкинагина бир ишни охирига етказиш учун ҳам қунт, сабот, шарт-шароит, режа ва изчил меҳнат керак.

Нима учун айримларнинг иши унумсиз чиқаё?

Ишнинг кўзини билмагани учун!

Бизда баъзи ишлар унинг кўлами ёки оқибатларини олдиндан тўлиқ тасаввур қилинмасдан бошланади. Кейин, ўз-ўзидан, қаердадир тўхтаб қолади. Чунки нимадир етмайди. Охиригача режалаштирилмаган. Шундан унумдорлик пастлаб кетади.

Мустамлака бўлган бирон бир мамлакатнинг косаси оқармаган. Бу – бор ҳақиқат. Демак, мустақиллик – мамлакат ривожини учун бирламчи омил. Лекин бу, мустақиллик бўлса, бас, тараққиётга ўз-ўзидан эришилаверади, дегани эмас. Чунки тарихида бирон давлатга мустамлака бўлмаган қанчадан-қанча мамлакатлар инқироз ботқоғига ботиб ётибди.

– Сингапур, Кувайт, Жанубий Корея давлатлари, айниқса, 30–35 йил орасида ҳаддан зиёд ривожланиб кетди. Мана, йигирма беш йилга яқинлашяпмиз, биз нега улардек ривожланмадик? – деди бир зиёли маънавий-маърифий тадбирда. – Бизнинг бундан 30–35 йил бурунги аҳолимиз уларнинг 30–35 йил олдинги аҳолидан ўлса ўлиги ортиқ даражада эди-ку!

Улардай ривожланишимиз учун мустақилликка эришганимиздан кейинги чорак асрга яқин муддатнинг ўзигина етарли эмас. Бунинг учун объектив ва субъектив омиллар пишиб етилиши зарур. Биз ҳар йили ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқаришда олдинги йилдагига нисбатан 8 фоиздан кам бўлмаган ўсишга эришяпмиз. Бу – жуда катта гап.

Мамлакат ҳар бир фуқаро меҳнати орқали ривожланади. Агар фуқаро бу йил ҳам айнан бултургидек меҳнат қилса, ҳеч қандай

ўсиш юз бермайди. Тараққиёт бўлиши учун, нима қилиб бўлса ҳам, бултургидан кўра самаралироқ натижага эришиш керак.

Тенглар ичра тенглик

Тенглар ичра тенг бўлди, деймиз. Буни ҳар ким ҳар хил тушуниб, турлича шарҳлаши мумкин.

Президент Ислом Каримов шу йил 8 май куни Россия Федерацияси Президенти Владимир Путиннинг таклифига биноан Москва шаҳрига ташриф буюрди ва Иккинчи жаҳон урушида фашизм устидан қозонилган ғалабанинг 70 йиллигига бағишланган тадбирлар доирасида Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо давлатлар раҳбарларининг учрашувида иштирок этиб, нутқ сўзлади.

Жаҳон уруши – жаҳон миқёсидаги глобал масала. 1941–45 йилларда кечган урушда Ўзбекистон халқи адолат тарафида туриб курашди. 6,5 миллионли халқнинг 1,5 миллиони фронтга кетди. Шундан 500 минг жангларда ҳалок бўлди. Минглаб юртдошларимиз бедарак йўқолди. Кўплари майиб-мажруҳ бўлиб қайтди. Республикамиз собиқ Иттифоқнинг босиб олинган ҳудудларидан эвакуация қилинган 1 миллиондан зиёд одамни, шу жумладан, 200 мингдан ортиқ етим болани бағрига олиб, уларга бошпана берди, охирги бурда нонини улар билан баҳам кўрди.

Ислом Каримов жаҳоннинг доно, тажрибали давлат раҳбарларидан бири сифатида ўз нутқида дунё аҳлини урушлардан воз кечиб, ҳамкорликда яшашга чақирди: *“Уруш бошланишига ким ёки нима сабаб бўлишидан қатъи назар, бундай урушнинг тақорланиши ёхуд янғисининг бошланиши, шубҳасиз, жаҳондаги энг сўнги уруш бўлишини соғлом фикрли барча инсонлар яхши тушунади”*.

Давлат манфаатими ёки шахс манфаати?

Давлат – мажбурлаш қувватига эга куч. Жамият мавжуд экан, давлат бўлади. Бора-бора давлат йўқолиб кетади, деб ҳисоблаган коммунистлар қип-қизил утопист, яъни хаёлпараст эди.

Давлат давлат ва халқ манфаати учун жамиятни нимадир қилиш ёки қилмасликка мажбурлашга ҳақли, албатта. Бошқаришнинг бошқа йўли йўқ. Лекин, афсуски, давлатнинг ана шу манфаатини ҳимоя қилаётганларнинг кўпчилиги шу жараёнда ўзининг шахсий манфаатини ҳам кўшишга интилади.

Бунда давлат ичра давлат пайдо бўлади. Оқибатда у эзиш қуролига айланади.

“Демократия” дегани, “фуқаролик жамияти” дегани, “хуқуқий давлат” дегани – ана шунга мутлақо йўл қўймаслик учун шакллланган бир идора усули. У бюрократияга, яъни маъмурий-бўйруқбозлик тизимига қарши кураш натижасида юзага келган, ундан кўра илғор, унга нисбатан кўп устун турадиган тизим. Биз мустақиллик эълон қилган кунимиздан эътиборан мамлакатда ана шундай илғор, замонавий тузум барпо этишга киришганмиз.

Аммо давлат манфаати орасига ўзининг шахсий манфаатини қўшаётганлар, биринчидан, жамият тараққиётига катта зарар етказяпти, иккинчидан, эскичасига айтганда, бу иши учун у рўзи қиёматда ҳам жавоб беради.

Ғарбда “двойной стандарт” деган тушунча қаттиқ қораланади. Буни биз “иккиюзламчилик” деймиз. Ёки “тил – бошқаю дил – бошқа” ҳам деймиз.

Бир назорат идорасида ишлайдиган танишимдан, соддалик қилиб, ойлик маоши қанчалигини сўрабман денг.

– Билмайман, – деди.

– Ие, нега билмайсиз?

– Чунки бизда ҳеч кимнинг ойлик билан иши йўқ. Ҳаммамиз кунлик илинжида ишлаймиз бу ерда...

Бир танишим ойлиги каттароқ ишдан маоши кичикроқ ишга ўтди. Орадан йиллар кечиб, бир куни у шу санани эслаб қолди-ку:

– Фалон йилнинг фалон куни камина учун яхши сана бўлган.

– Қайси маънода? – деб сўрадим ўзимни соддаликка олиб.

– Ўша кундан даромад манбаига эга бўлганмиз-да...

Бундай одамлар учун қонуний маош даромад манбаи эмас.

Бир-икки киши шундай ўйласа, боринги, шундай яшаса, бир гап бўлар. Лекин ҳамма шундай ўйласа, жамиятда қонунсизлик қонунга айланса, халқнинг аҳволи не кечади? Қанақасига тараққиёт юз берсин?

Айтайлик, кафедра мудирини бўлган бир профессор жонини жабборга бериб, кечани кеча, кундузни кундуз демай ишлаб, китобу мақолалар ёзса, илм ривожига ҳисса қўшса-ю, фақат маошига яшаб юраверса; унинг қўли остидаги лаборант эса ўқишга кириш мавсумида у қилиб-бу қилиб, талабаларни ўқишга жойлаш йўли билан профессор топганининг ўн-ўн беш баробарини топса, ким аҳмоқ бўлиб илмий тадқиқот билан шуғулланади?!

Ноқонуний даромад топиш касали худди чирмовуққа ўхшайди. У жамият танасининг ҳамма жойига чирмашиб бораверади. Охири, тўғрининг тўғри иши ҳам эгрилик билан ўтадиган бўлади.

Энг ёмони, буни ҳамма билса-ю, жим юраверса, бир куни бу тузалмас касалликка айланиши мумкин. Давлат раҳбари – шундан безовта.

Яна бир мулоҳаза бор: бармоқлар бажарган ишни кафт, кафт бажарган ишни билак, билак бажарган ишни тирсак, тирсак бажарган ишни елка, елка бажарган ишни бош бажара олмайди.

Худди шунга ўхшаб, биринчи қаватда битадиган иш иккинчи қаватга, иккинчи қаватда битадиган иш учинчи қаватга... чиқарилмаслиги керак.

Қонунан, каттадир-кичикдир, ҳар бир лавозим эгасига муайян ваколат берилади. Ҳар бир идора ходими ўз ваколати доирасида масалаларни шахсан ҳал қилиши зарур. Ана шунда чинакам демократия бўлади, ҳуқуқий давлат қурган бўламиз. Акс ҳолда, масалалар ҳал бўлмай, "отанга бор, онанга бор" тарзида қаватма-қават айланиб юрилаверади.

...Бир пул одами билан ўтириб қолдим. Меҳмондорчиликка борган жойини мақтаб кетди:

– Лекин йигит конкретний... пул топган экан. Ҳовлини конкретний... қилиб қурибди. Гап йўқ! Дастурхонни ҳам конкретний... бе-заган. Беш кетдим лекин...

Мен "конкретний" пул топган, ҳовлисини "конкретний" қилиб қурган, дастурхонини "конкретний" қилиб безатган йигитга ҳам, унга ҳаваси келиб, оғзидан бол томиб гапираётган танишимга ҳам "беш кетмадим".

Биринчисига беш кетмаганимнинг сабаби шуки, у ўша гапдан бир ой ўтар-ўтмас қамалди, хотини, бола-чақаси хорижга қочиб кетди, ҳовли-жойи мусодара қилинди. Лавозимдан фойдаланиб, давлатнинг жуда катта маблағини ўзлаштирган экан.

Иккинчисига беш кетмаганимнинг сабаби шуки, у ўша йигитнинг нима топганини кўрибди-ю, қандай топгани билан иши бўлмабди.

Бой – бошқа, пулдор – бошқа

Шўро даврида бойлар синф сифатида тугатилган эди. Энди янги пулдорлар чиқапти. У бойга айланадими-йўқми – келажак кўрсади. Чунки, биринчидан, эски бойлар шу қадар қисқа фурсатда бундай пулдорга айлانмаган, иккинчидан, пулдор бу қадар тарихан қисқа фурсатда ҳақиқий бойларда шаклландиган маданият, фалсафа, дунёқарашга эга бўла олармикан?

Ривожланган мамлакатлардаги маърифатли бойлар билан суҳбатлашиб, маза қиласиз. Чунки унинг маданияти шу қадар шаклланганки, бошқаларга бойлигини пеш қилиш ўта маданиятсизлик эканини яхши билади. Биздаги айрим пулдорлар, ҳатто миллатнинг етук зиёлиси билан суҳбатлашаётганида ҳам, иложини топса, ҳар икки гапининг бирида "Мен сендан зўрман, чунки пулим кўп", дегиси келаверади.

Йигирма тўрт йилдан кейин, шундай масалалар ҳақида ҳам сўзлашиш гали келди, деб ўйлайман. Янги ижтимоий қатламлар, яъни дунёқарашлар, янги ақидалар, янги анъаналар пайдо бўляпти. Бу халқ тарихи учун шунчаки жараён эмас.

Эл орасида айрим пулдорларнинг мавқеи етук зиёлилардан устундек тасаввур пайдо қилаётгани яхши эмас. Айрим зиёлилар ана ўшандай пулдорлар "зиёрат"ига боряпти ҳам. Бу билан улар моддий муҳтожлигини қондирмоқчи, ўша пулдордан нимадир ундирмоқчи...

Давлат давлатни бошқаради, пулдор ишлаб чиқариш, хизматларни йўлга қўяди. Ле-

кин зиёли халқнинг онг, маънавият, ахлоқ, дунёқараш, мафкурасини... бошқаради-ку! Модомики, инсон яратилмишлар ичра сарвар ҳисобланса, бу – унга ақл берилгани туфайли. Демак, дунёда энг қиммат турадиган нарса – ақл. Зиёлилар халқнинг ақлини ўстиришга масъул касб эгалари санамоғи керак ўзини. Лекин бунинг учун зиёли ҳеч кимнинг олдида муттаҳам бўлмаслиги, меҳнатига яраша ҳалол ва ҳеч қайси мамлакатнинг зиёлисидан кам бўлмаган даражада яшаши керак.

Ахир, дунёни пул эмас, ғоя, яъни ақл бошқаради.

Тинчлик сиёсати

Мамлакатимизда бир йилда тўққизта умум-халқ байрами нишонланади. Мустақиллик йилларида уларнинг ҳар бири бўйича ўзига хос анъаналар шаклланди. 9 майни 1999 йилдан буён Хотира ва ва қадрлаш куни сифатида нишонлаб келаётган бўлсак, бу байрамни нишонлаш бўйича ҳам ўзимизга хос ва мос анъана юзага келди. Ўшандан буён шу куни Президент Ислом Каримов пойтахтимиздаги Хотира майдонига ташриф буюриб, ҳарбий оркестр садолари остида Мотамсаро она ҳайкали пойига гулчамбар қўяди, Иккинчи жаҳон урушида жон фидо қилган юртдошларимиз хотирасига ҳурмат бажо келтиради. Бу йил ҳам шундай қилинди.

Давлатимиз раҳбари шу куни оммавий ахборот ходимлари билан суҳбатда Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришишга бағишланган тантанали маросимдаги *“Ўзбекистон ҳеч қандай ҳарбий-сиёсий блокада қўшилмайди, ўз ҳудудиди чет эл ҳарбий базаларини жойлаштиришга, бизнинг ҳарбийларимизнинг мамлакатимиз ташқарисиди бўлишига мутлақо йўл қўймайди”*, деган мазмундаги фикрларини яна бир карра таъкидлади.

Қисқа фурсатда мустақил Ўзбекистон жаҳонда тинчликпарвар давлат сифатида юз кўрсатди.

“Энг бахтли мамлакат”

Яқинда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти кўмагида АҚШнинг Колумбия университети социологлари томонидан “Дунёнинг энг бахтли мамлакатлари” деган мавзуда тадқиқот ўтказилди ва унинг натижалари матбуотда эълон қилинди. Ана шу тадқиқотга кўра, Ўзбекистонимиз мазкур рейтингда 158 мамлакат орасида 44-ўринни, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги давлатлари ўртасида эса биринчи ўринни эгаллаган.

Бу ниманинг далолати, бу ниманинг исботи?

Давлатимиз раҳбари 9 майдаги оммавий ахборот воситалари ходимлари билан суҳбатда бу, авваламбор, мустақиллик даврида биз эришган улкан марраларни, иқтисодийтимиз барқарор суръатларда ривожланиётгани, одамларимизнинг ҳаёт даражаси ва сифати ошиб бораётгани ва бу ютуқларни дунё ҳамжамияти яна бир бор тан олаётганини кўрсатишини таъкидлади. Энг муҳими, буларнинг барчаси кўпни кўрган, эртанги кунга катта ишонч билан яшаётган, иродаси бақувват, имони бутун халқимизнинг меҳнати, мардлиги ва матонатининг натижасидир.

Инсон – ижтимоий мавжудот. Ҳеч ким якка ҳолда бахтли бўлолмайди. Ёлғиз кимсаларнинг бахти ҳам айнан жамият билан уйғунликда юзага келади.

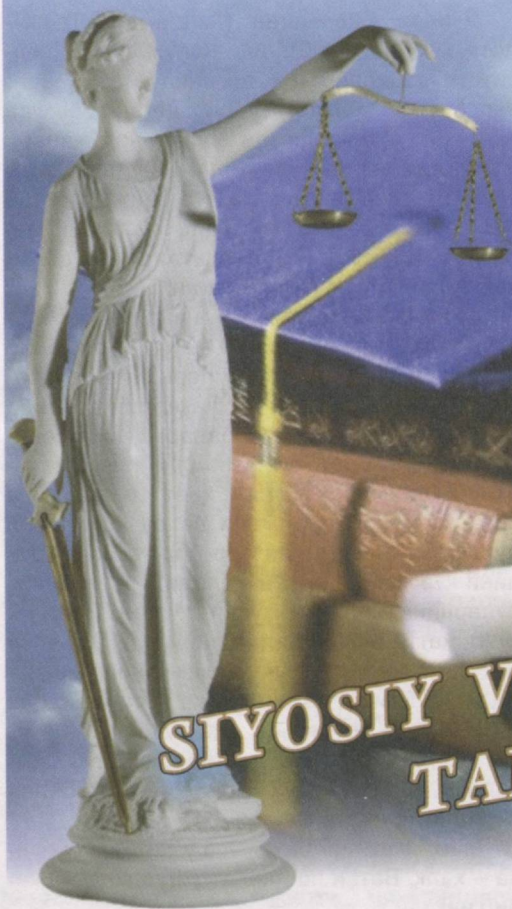
Мамлакатнинг бахти эса уч муҳим тушунча – халқ, Ватан ва давлат уйғунлигидан келиб чиқади.

Халқ сайловда ўз давлати раҳбарини танлади.

Демократиянинг олтин қоидаси шундан иборатки, сайловда қайси фуқаро қайси номзодга овоз берганидан қатъи назар, кўпчилик овоз тўплаган номзод сайландими, энди у ана шу муддатга барча фуқароларнинг бошлиғи, етакчиси.

Президент – давлат раҳбари. Давлат ва халқнинг жипслиги эса бебаҳо неъмат ҳисобланади. Бизни фақат ана шу жипсликкина кучли қилади. Кучли халқни эса ҳеч ким енга олмайди.

Абдурахим ЭРКАЕВ

SIYOSIY VA HUQUQIY TARBIYA

Сиёсий ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини барпо этишнинг муҳим шартлари сирасига киради. Сиёсат ва ҳуқуқ бир-бирини тақозо этиб, бир-бирига таяниб вужудга келган. Ушбу жараён негизида давлатнинг пайдо бўлиши ётади. Давлат жамиятнинг сиёсий ташкилоти бўлиб, унинг фаолияти сиёсат дейилади. Жумладан, иқтисодий муносабатларни тартибга солиш, мулкни муҳофаза қилиш, молия, солиқ, бюджет соҳаларида олиб бориладиган тизимли ишлар иқтисодий сиёсат деб аталади.

Давлатнинг иқтисодий сиёсатдан ташқари мамлакатни идора этиш, ижтимоий таъминот,

таълим, соғлиқни сақлаш, маданият, атроф-муҳит ва табиатни муҳофаза қилиш, бошқарувни такомиллаштириш каби кўплаб фаолият йўналишлари мавжуд. Ҳокимият учун турли партия, гуруҳлар ўртасидаги ўзаро кураш сиёсий мазмунга эга. Фуқароларнинг ҳокимиятга муносабати, сайловлардаги иштироки, ҳокимият идораларига таклифлар киритиши уларнинг сиёсат ва бошқарувда улуши борлигини кўрсатади. Демак, сиёсат – аввало давлат ҳокимияти фаолияти ва ҳокимият учун кураш, сайловлар орқали давлат ҳокимиятини шакллантириш, мамлакатни бошқаришда аҳолининг иштирокидир.

Давлат ҳокимиятининг манбаи нима? Илк бор файласуф Демокрит ҳокимиятнинг

манбаи natio (нацио), яъни миллат (халқ) деб ҳисоблаган. Қадимги юнон шаҳар-давлатларида ҳокимият асосан ушбу тамойил негизида ташкил этилган. Хусусан, Афинада эркин ва ақлан соғлом эркак фуқаролар тўғридан-тўғри, яширин овоз бериш орқали энг муҳим қарор ва қонунларни қабул қилган. Кейинчалик давлат ҳокимиятининг манбаи Худо билан боғланган. Худонинг хоҳиш-иродасига кўра, гўёки унинг номидан подшоҳ, султон, қироллар танланган. Бинобарин, подшоҳ ҳокимияти моҳиятан илоҳий ҳисобланган. Подшоҳдан ҳеч ким, агар ўзи подшоҳ ёки шахзода бўлмаса, тахтни тортиб олиш ёки ўзини подшоҳ деб эълон қилишга жазм этолмаган. Шу сабабдан Амир Темур ва темурийлар ўзига хон ёки султон дея хутба ўқитмаган. Ўзини подшоҳ деб эълон қилган Бобур она томондан чингизий бўлгани сабабли бунга ҳақли ҳисобланган. Шу босидан Бобур тузган давлатга европаликлар "Буюк Мўғуллар империяси" дея ном берган. Акс ҳолда, Бобур ва унинг авлодлари ҳокимияти қонунийлигини (легитимлигини) тан олиб бўлмас эди.

Янги даврда жамият ривожланиши, демократик тамойиллар мустаҳкамланиши жараёнида халқнинг ҳокимиятга таъсир кўрсатиш имконияти ортиб борар экан, ҳар бир замонавий давлат ўз фуқароларининг сиёсий ва ҳуқуқий тарбиясига эътибор қаратиши табиий. Сиёсий ва ҳуқуқий маданият қанча юқори бўлса, жамият шунча самарали ривожланади, ижтимоий-маънавий муҳит яхшиланади, сиёсий барқарорлик мустаҳкамланади.

Инсоннинг феъл-атвори, характери, табиий майллари унинг сиёсий ва ҳуқуқий маданиятига муайян даражада таъсир кўрсатади. Лекин булар ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас. Ҳал қилувчи омил жамиятнинг тараққиёти, эркинлик ва инсонпарварлик даражасидир.

Ҳозирги замоннинг энг мураккаб, зиддиятли ва, айтиш мумкинки, бошқоғриқ талабларидан бири бўлмиш инсоннинг ижтимоий-сиёсий фаоллигини ошириш сиёсий ва ҳуқуқий тарбиянинг бош вазифаларидандир. Баъзи бир ривожланаётган мамлакатларда

фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги гуруҳбозликка, сиёсий курашда номақбул, ҳатто экстремистик усулларни қўллашга, ички низо ва тўқнашувларга сабаб бўлмоқда. Бундай муаммолардан айрим Европа

давлатлари ҳам холи эмас. Шимолий Ирландия ёки Испаниядаги этник айирмачилик билан боғлиқ экстремизм ва терроризмни, Украинадаги қонли воқеаларни, неофашистик ва ўнг радикал кучларнинг фаоллашганини, Канада, Бельгия ва Шотландияда сепаратистик кайфият кучаяётганини эслаш жоиз.

Сиёсий ва ҳуқуқий маданият нафақат фуқароларга, шу қатори жамоат, ноҳукумат нотижорат ташкилотлар, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, давлат идоралари фаолиятига ҳам дахлдордир. Улар ўз ҳақ-ҳуқуқларини бурч ва мажбуриятлари билан, ўз манфаатларини давлат ва жамият манфаатлари билан мувозанатга келтира олишлари лозим.

Парламент ва ҳукуматнинг, маҳаллий вакиллик ва ижроия органларининг, суд ҳокимиятининг профессионаллик даражаси сиёсий ва ҳуқуқий маданиятнинг муҳим кўрсаткичлари қаторига киради. Фуқаролар нечоғли билимли, қонунга итоатгўй бўлмасин, хўжалик субъектлари ва жамоат ташкилотлари нечоғли қонун доирасида фаолият юритмасин, давлат ҳокимияти жамиятни самарали бошқаролмаса, мантиқан зиддиятли, биртомонлама қонунлар, қарорлар қабул қилинса ёхуд рисоладагидек қонун ва қарорлар мавжуд бўлганда ҳам улар ижросини таъминлаш учун жойларда ташкилотчилик, ҳокимиятнинг юқори бўғинида сиёсий ирода етишмаса, жамият аста-секин зиддият, қийинчиликларга кўмилиб бораверади, ижтимоий-сиёсий барқарорлик бузилиб, инқирозга юз тутилади.

Сиёсий ва ҳуқуқий маданият ғоявий ва диний бағрикенглик, ўзгалар эркинлиги ва ҳуқуқига, бошқа миллат, элатлар тили, эътиқоди, маданияти, урф-одатларига ҳурмат билан муносабатда ҳам намоёндыр. Толерантлик – ижтимоий адолатнинг бир кўриниши. Чинакам демократик эркин тафаккур, юксак сиёсий ва ҳуқуқий маданият ғоя, таълимотлар хилма-хиллигига хайрихоҳ бўлади. Аҳолида, айниқса, ёш авлодда кенг мазмундаги толерантликни шакллантириш сиёсий ва ҳуқуқий тарбиянинг мақсад-вазифалари қаторига киради.

Айни пайтда, толерантлик нисбий тушунча эканини унутмаслик керак. Терроризм, экстремизм, инсониятга қарши зўравонликларни тарғиб этувчи ғояларга нисбатан толерантлик тамойилини қўллаб бўлмайди. Тарбия асосида бағрикенглик, адолат билан бир қаторда бузгунчи ғоялар, мафкуравий маҳдудлик, сиёсий ва ижтимоий адолатсизликка қарши кайфиятни қарор топтириш зарур.

Адолат – ҳуқуқ ва сиёсатнинг ўзак мезонидир. Араб тилида “адолат” ва “адлия” сўзларининг ўзаги бир. Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари адолатли жамият қуриш, адолатли давлат бошқаруви ва суд тизимини яратиш тўғрисида кўп бош қотирганлар, илғор ғояларни олға сурганлар. Уларнинг аксари ҳозирда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Адолат ғояси Ўрта Осиё мутафаккирлари асарларида ҳар томонлама очиб берилган.

Умуммиллий манфаатларни тегушан англаш учун жамиятдаги турли партия, гуруҳ, табақа, синф, ҳудудларни жипслаштирувчи ғоя зарур. Бу – миллий ғоядир. Инсонпарварлик ва миллий ғоясиз сиёсий ва ҳуқуқий тарбия сафсатабозлик, қоида, меъёрларнинг куруқ, мазмунсиз тарғиботида айланиб қолади.

Одил ҳукмдор образи ва ғоясини биз Алишер Навоий “Хамса”сининг ҳар бир достонида, “Маҳбуб ул-қулуб” асарида учратамиз. Навоий ушбу ғояни темурийлар давлатини мустаҳкамлаш, тахт талашишлар ва айирмачиликка барҳам бериш, мамлакатда яшовчи барча табақа, тоифа ва синфлар жипслигини таъминлаш, ташқи таҳдиддан сақланиш каби масалалар билан боғлайди. Адолат – халқ тинч-осойишталиги ва маъмурлиги, мамлакат ободлиги омилидир. Алишер Навоийнинг маънавий устози Абдурахмон Жомий адолатни ҳатто диний мансублик, диндорликдан устун қўйган, бағрикенгликка чақирган:

*Нуктаи хуш гуфтааст он дурбин,
Адл дорад мулкро қоим, на дин,
Куфркеше, к-ў ба адл ояд фарех,
Мулкро аз золими диндор беҳ.*

(Жомий ва Навоий. Т., “Фан”, 1996. 15-бем)

(Мазмуни: узоқни кўргувчи ул зот яхши сўз айтган: мамлакатни дин эмас, адолат сақлайди. Юрт учун адолати билан машҳур кофир диндор зolimдан яхшироқдир.)

Амир Темур бежиз “Куч – адолатда” ширини танламаган. Шаҳрисабздаги Оқсарой битиклари орасида “Ал-адл асос ал-мулк ва шиор ал-мулк” (“Адолат – давлат асоси ва подшоҳлар широридир”) деган ёзув учрайди. Адолат сиёсий тузум ва фаолиятнинг асоси, инсон ва ҳокимиятга муносабатнинг мезони бўлмоғи лозимлиги ислом маънавияти, бағрикенглигининг талабларидан биридир.

Сиёсий ва ҳуқуқий тарбиянинг мақсадларидан яна бири – одамлар онгидаги ҳокимиятни персонификациялашга бўлган майлни кучсизлантиришдир. “Ҳокимиятни персонификациялаш” тушунчаси мансаб ва мансабдорни бир-биридан ажратмаслик, мансабдор хоҳиш-истаги, шахсий фазилатлари ва иллатларини мансабнинг ажралмас қисми деб ҳисоблашни англатади. Ўтмишда кўпинча қонун мансабдорнинг хоҳиш-истаги сифатида тушунилан; лавозим ва хизмат мажбурияти объективлаштирилмаган, яъни кимнингдир истаги ва шахсий манфаатларига боғлиқ бўлмаган ижтимоий зарурат, жамият эҳтиёж-

лари ифодачиси сифатида қаралмаган. Чунки амалдорнинг хизмат вазифалари, бурч ва мажбуриятлари низом ва йўриқномаларда аниқ белгилаб қўйилмаган. Шу боис одамлар мансабдорнинг кўнглини топиш, уни ўзлари учун фойдали қарор қабул қилишга кўндиришга уринган.

Жамиятда доимо ҳокимият учун очик ва пинҳона кураш кечади. Демократик давлатларда бундай кураш қонун доирасида, ошкора олиб борилса, нодемократик ва тоталитар давлатларда, одатда, гуруҳбозлик, яширин курашлар, иғво, фитналар орқали бўлади. Улар охир-оқибатда суиқасд, ҳарбий тўнтаришларга айланиши мумкин.

Умуммиллий манфаатларни теран англаш учун жамиятдаги турли партия, гуруҳ, табақа, синф, ҳудудларни жипслаштирувчи ғоя зарур. Бу – миллий ғоядир. Айтилганлардан хулоса қилиш мумкинки, сиёсий ва ҳуқуқий тарбия миллий ғояга таяниши лозим. Инсонпарварлик ва миллий ғоясиз сиёсий ва ҳуқуқий тарбия сафсатабозлик, қоида, меъёрларнинг қуруқ, мазмунсиз тарғиботига айланиб қолади.

Жамият самарали ривожланиши учун барча конструктив фикр ва қарашлар тенглиги кафолатланиши, ҳукмрон мафкура ўрнатилмаслиги лозим. Шу сабабдан, Ўзбекистон Конституциясининг 12-моддасида ушбу талаб алоҳида мустаҳкамлаб қўйилган. Фикр ва қарашлар хилма-хиллиги, ҳукмрон мафкуранинг ўрнатилмаслиги мафкуравий плюрализм дейилади. Мафкуравий плюрализм ва конструктив муҳолифат сиёсий ва ҳуқуқий маданият, демократик кадриятлар мустаҳкамланишига ижобий таъсир кўрсатади; турғунлик ва қолоқликни келтириб чиқарувчи догматизмнинг олди олинади, қонун устуворлиги таъминланади.

Нодемократик давлатларда турли сиёсий партия, иқтисодий гуруҳ, мансабдор шахслар ҳуқуқни ўзининг тор ва ғаразли манфаатларига мослаб талқин қилишга уринади. Қонундан устун туришга, унга бўйсунмасликка интилувчи кимсалар доимо бўлган. Бирор мансабга чиқса, порахўрлик ва амалини суи-

истеъмол қилиш орқали бойлик орттириш, янада юқори рутбага эришиш, бошқалар устидан ҳукмронлик қилишга интилган. Жамият ривожланиб давлат бошқаруви мураккаблашгани сайин мансабдор шахслар сафи кенгайиб борган. Бу эса улар содир этадиган жиноятлар кўпайишига олиб келган. Айнан шу хилдаги жиноятларни яшириш, ўзини оқлашга уринишлар ҳуқуқни, қонунларни бузиб талқин қилишга замин яратган.

Ҳуқуқ шартли равишда қуйидагича таснифланади: а) қонун билан белгиланган ҳуқуқ; б) прецедентлик (намунага асосланган) ҳуқуқ; в) талқиний ҳуқуқ. Одатда, қонунлар шарҳланади, ваколатли идора томонидан талқин қилинади. Акс ҳолда, унинг мазмунини ҳатто малакали ҳуқуқшунослар ҳам тўғри тушунмаслиги мумкин. Талқиний ҳуқуқ деганда эса қонунни шарҳлаш эмас, балки кимнингдир фойдасини кўзлаб ғаразли талқин этиш назарда тутилади.

Талқиний ҳуқуқ – нисбий тушунча. У ўтмишда нодемократик тузумлар суд амалиётида кенг қўлланган. Айни чоқда, уни буткул салбий баҳолаш ҳам тўғри эмас. Яъни ҳар бир ҳолат ҳолис ўрганилгандан кейингина хулоса қилингани маъқул.

Талқиний ҳуқуқда ҳолислик, адолат, инсонпарварлик каби тамойилларга риоя этилмаслиги сабабли у жаҳон ҳамжамяти томонидан маъқулланмайди. Халқаро амалиётда қонунга таянувчи ҳуқуқ ва прецедентлик ҳуқуқи тан олинади.

Ҳаётда бирорта қонунда кўзда тутилмаган, ҳуқуқий баҳо бериш, қарор қабул қилишда қонун меъёрларига таянишнинг иложи йўқ вазиятлар ҳам учраб туради. Ёки ушбу ҳолат бўйича қонуннинг бир моддасига биноан бундай, бошқа моддасига биноан эса ундай ҳукм чиқариш мумкин. Масалан, БМТ Низомида ҳар бир миллат, халқ ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига эга, дейилади. Муайян ҳудудда яшовчи аҳоли, этнос шу пайтгача таркибига кириб келган давлатдан кўпчилик хоҳиш-иродасига кўра (референдум орқали) ажралиб, мустақил давлат тузиш ёки ўзга бир давлатга қўшилишга ҳақли. Лекин Низомнинг бошқа моддасига

биноан, ҳар бир давлат ўз ҳудудий яхлитлигини ҳимоя қилишга, унга хавф солувчи агрессияга (босқинчиликка), айирмачиликка (сепаратизмга) қарши курашга ҳақли, дейилган. Ушбу моддаларни ўзаро қарама-қарши қўйиш мумкин. Амалда шундай ҳоллар бўлди. Косовонинг Сербиядан ажралишини (2008) Россия тан олмади, Сербиянинг ҳудудий яхлитлиги бузилмаслигини ёқлаб чиқди. Европа Иттифоқи ва БМТ, Европа суди бунга тескари мавқени тутди. Орадан кўп ўтмай, 2014 йили энди Россия Қримнинг Украинадан ажралишини тўғри топиб, ўзига қўшиб олди, ЕИ ва БМТ эса Украина ҳудудий яхлитлигини ёқлади. Ушбу масала халқаро вазиятни таранглаштириб юборди.

Халқаро ҳуқуқни қўятурайлик. Жиноят, жиноят-процессуал, фуқаролик, фуқаролик-процессуал кодексларида, айниқса, мулк, мерос, оила, никоҳ, меҳнат каби кўплаб масалалар бўйича қонун ҳужжатларида кўзда тутилмаган ёки ечими аниқ белгиланмаган ҳолатлар барча давлатларнинг суд амалиётида учраб туради. Бундай ҳолларда муайян масалани илк бора ҳар томонлама ҳолис ўрганиб, ажрим қилган суднинг қарори (хукми) бошқа судлар учун намуна бўлиб хизмат қилади.

Сиёсий ва ҳуқуқий тарбияда халқаро ҳуқуқ меъёрлари ва талабларини аҳолига ўргатиш, қонунларга нисбатан ҳурмат ва хо-

лис муносабатни шакллантириш ғоят муҳим. Дарҳақиқат, тарбия жараёнида одамлар онгига қонун устуворлиги, шунингдек, инсон ҳуқуқларининг давлат ҳуқуқларидан, халқаро ҳуқуқнинг миллий ҳуқуқдан устувор эканини сингдириш зарур.

Сиёсий ва ҳуқуқий тарбия самарасини оширишда таълим муассасалари қаторида ОАВ ва маънавий-маърифий тадбирларнинг аҳамияти катта. Айниқса, ТВ орқали намойиш этиладиган қизиқарли спектакль ва телефильмларнинг таъсири кучли, аудиторияси улкан. Уч-тўрт ҳуқуқшуноснинг телеэкранга чиқиб, муайян қонунни шарҳлаши, тушунтириши, очиғини айтганда, кўпчилик томошабинларда қизиқиш уйғотмайди. Агар ғоя суд жараёнлари, баҳслар, ҳаётда учрайдиган аниқ вазиятлар ва уларнинг қонуний ечимлари ифодаланган кўрсатувлар орқали етказилса, куруқ маърузага нисбатан кўпроқ амалий фойда беради. Шу боис аҳолининг ҳуқуқий саводхонлигини оширишга комплекс ёндашмоқ, барча воситалардан фойдаланмоқ керак.

Жамият сиёсий ва ҳуқуқий маданиятини кўрсатувчи мезонлардан яна бири – эркин сайлов тизими ва демократиянинг ривожланиш даражасидир. Эркин сайловлар орқали халқ ўз ҳокимиятини юзага чиқаради. Тоталитар тузум инсонга бошқарувнинг объекти сифатида, демократия эса унга бошқарувнинг субъекти сифатида қарайди. Демократик жамиятда инсоннинг ўзи турли жамоат ташкилотлари ишида, тадбирларида иштирок этиб, давлат идоралари фаолияти устидан назорат олиб боровчи субъектга айланади. Бундан ташқари, депутатлар ўз сайловчилари олдида, ижроия ҳокимияти вакиллари фуқаролар олдида ёки ОАВ орқали ҳисобот бериб боради, уларнинг танқидий фикрини, талаб ва тақлифларини эшитади. Аҳолининг сиёсий ва ҳуқуқий саводхонлиги, фаоллиги юқори бўлгандагина давлат идоралари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ўрнатиш мумкин.

Тоталитар жамиятда эркин фуқаролик эмас, балки режимга садоқат қадрланади. Бундай тузум шахс қобилиятлари юзага чи-

Уч-тўрт ҳуқуқшуноснинг телеэкранга чиқиб, муайян қонунни шарҳлаши, тушунтириши, очиғини айтганда, кўпчилик томошабинларда қизиқиш уйғотмайди. Агар ғоя суд жараёнлари, баҳслар, ҳаётда учрайдиган аниқ вазиятлар ва уларнинг қонуний ечимлари ифодаланган кўрсатувлар орқали етказилса, куруқ маърузага нисбатан кўпроқ амалий фойда беради.

қишига тўсқинлик қилади, фуқаро манфаатини давлат манфаатига тўлиқ бўйсундиради. Муайян шахс онгли равишда ўз манфаатларидан жамият, давлат манфаатларини устун қўйиши мумкин, албатта. Бу – унинг ватанпарварлиги нишонаси. Давлатнинг шахс манфаатларини чеклаб, уни ўзига тўлиқ бўйсундиришга уриниши эса – бошқа масала. Биринчи ҳолатда шахснинг эркинлиги, унинг иродаси намоён бўлса, иккинчи ҳолатда эркинлик қарамлик билан алмашинади.

Демократия фуқаролардан ўз манфаатларини давлат ва жамият манфаатлари билан уйғунлаштириши талаб этади. Акс ҳолда, одамларнинг жамиятга қўядиган талаблари номақбул, ҳаддан зиёд бўлиши, худбинлик касб этиши ёки, аксинча, улар шахсий манфаатларини етарли даражада юзага чиқаролмай қолиши мумкин. Биз шундай ижтимоий муносабатлар, тартибот ва ахлоқ, маънавий муҳитга интилоғимиз керакки, унда шахс ва бутун жамият манфаатлари, заррача бўлса-да, зарар кўрмасин. Бинобарин, сиёсий ва ҳуқуқий тарбия шахс ва жамият манфаатларини уйғунлаштиришга замин яратмоғи керак.

Демократик жамиятда ижтимоий муносабатлар ва инсон ҳаёти турли носоғлом сиёсий баҳслар, партиявий курашлару амалдорларнинг инжиқлиги, маъмурий чора-тадбирлар қўлланиши ёки қўлланмаслигига боғлиқ қолмайди. Парламент, ҳукумат инқироzi ижтимоий-сиёсий барқарорликка жиддий салбий таъсир кўрсатмайди. Демократия шароитида ҳам инсон омилнинг салбий таъсирини тўлиқ истисно қилиб бўлмаса-да, амалдор худбинлигию ўзбилармонлигини жиловлаш, томонлар манфаатларини мувозанатга келтириш механизми мавжуддир.

Ўзбекистонда олиб борилаётган кенг қўлламли ислохотлар, сиёсий ва ҳуқуқий тарбия ана шундай тизимни яратишни кўзлайди: “Бу ерда гап мамлакатимизда демократия таъминланишига асосланган, аввало, амалдаги

Конституция ва қонунларга мувофиқ фаолият юритадиган, ҳеч қандай мансабдорлар, ҳатто энг кўзга кўринган вазифада ўтирган шахсларнинг ҳам субъектив хоҳиш-иродасига қарам бўлмасдан, ишни барқарор ва фаол ташкил қиладиган, ўз моҳиятига кўра жамиятимизнинг олға силжишига халақит бераётган барча иллат ва асоратларни бартараф этишга қурби етадиган самарали тизимни вужудга келтириш ҳақида кетмоқда” (*Ислом Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т., “Ўзбекистон”, 2000. 11-12 бетлар*).

Ўзбекистон демократик ислохотларни чуқурлаштириш, фуқаролик жамиятини қарор топтириш йўлидан собитқадамлик билан бормоқда. Таълим тизимини ислох қилиш жараёнида мактабларда, академик лицей ва касб-хунар коллежларида, олий ўқув юрларида сиёсий ва ҳуқуқий билим беришга мўлжалланган тегишли предметлар ўқитилмоқда. Уларнинг мазмуни ва мантикий изчиллигини таҳлил этиб, такомиллаштириб бориш керак. Меҳнат жамоаларида ҳам сиёсий ва ҳуқуқий тарбиянинг мақбул шакллари ривожлантириш мақсадга мувофиқдир. Бу ишни касаба уюшмалари, маънавият тарғиботи бўлимлари, “Камолот” ЁИХнинг бошланғич ташкилотлари орқали янада қучайтириш мумкин.

Мустақиллик йилларида янги асосларда қайта тикланган ва янгидан вужудга келган фуқаролик институтлари, ноҳукумат нотижорат ташкилотлар ишида аҳолининг фаол иштирок этишига эришиш зарур. Сиёсий ва ҳуқуқий тарбия фақат оммавий, жамоавий тадбирлар ўтказишдан, маъруза ва суҳбатлар уюштиришдан иборат бўлиб қолмаслиги лозим. Тарбиянинг барча йўналишларидаги каби сиёсий ва ҳуқуқий тарбияда ҳам оммавий, жамоавий ва индивидуал тадбирлар биргаликда олиб борилиши, ўз-ўзини тарбиялаш механизми фаоллаштирилиши керак.

Муҳиддин РАҲИМ

XOS va AVOM ADABIYOTI

Ҳеч тўхтамасдан ҳаракат қилиб тургон вужудимизга, танимизга сув-ҳаво не қадар зарур бўлса, маишат йўлида ҳар хил қора кирлар ила кирланган руҳимиз учун ҳам шу қадар адабиёт керакдир. Адабиёт яшаса – миллат яшар. Адабиёти(...)нинг тараққийсига чалинмаган ва адиблар етишдирмагон миллат охири бир кун ҳиссиётдан, ўйдан, фикрдан маҳрум қолуб, секин-секин инқироз бўлур.

Абдулхамид ЧЎЛПОН

Келгусида жамиятни итоатда тутушининг шундай бир шакли вужудга келадикки, дунё дунё бўлиб бунақасини кўрган эмас... Бир-биридан ортиқ ҳам, кам ҳам бўлмаган, бир-биридан фарқ ҳам қилмаган сон-саноксиз одамлар бетиним лаззат ортидан қувиб яшайди. Улар ана шу лаззатни тортиқ этаётган куч амрига сўзсиз бўйсунди. Мазкур кучнинг ҳукмронлиги мутлақ бўлади ва унга сажда қилинади.

Олдос ҲАКСЛИ

Машҳур итальян адиби Дино Буццатининг “Уддабурон” деган мўъжазгина ҳикояси бор. Ҳикоядан ҳам кўра Афлотуннинг Суқрот иштирокидаги диалогларига ўхшаб кетадиган бу асарда элитар ва оммавий, жайдари

лафзга кўра эса, хос ва авом адабиёти хусусида баҳс боради. Асарнинг икки қаҳрамонидан бири – профессор Скьясси “Мен” деган кишилиқ олмоши-ла аталувчи бошқасини (каминага у негадир Буццатининг ўзи бўлиб

кўринаверади) маслак ва субут имтиҳонидан шу қадар беаёв ўтказадик, асти қўяверасиз. У бир куни “Мен”ни кўчада руҳсиз, тушкун ҳолда учратиб, аввал боёқишни бундай саволлар билан қийнайди: “Менга қара, ҳалиям ёзиб юрибсанми? – дейди у мазах оҳангида дабдурустан. – Ростини айт, меъданга урмадимми? Сенинг шу доно, ҳатто даҳо асарларинг кимга керак ўзи?!” Сўнг бу саволлардан-да бешафқат далиллар билан бечорани баттар азоблайди: “Бугун санъат – бор-йўғи истеъмол буюми, холос, – дейди у атай ўсмоқчилаб. – Худди бир лаган бифштекс ёки бир шиша май каби. Единг, ичдинг, бир зум кайфини сурдинг, тамом-вассалом. Сен ўжар эса боқий завқни орзу қиласан, ўлмас асарлар яратсам, дейсан. Ҳолбуки, ўша “бифштекс” асарларнинг абжир муаллифи шуҳрат бобида сенга ўхшаганни нақд чангида қолдириб кетади. Зеҳн солиб қарасанг-чи, сиз санъаткорлар қаёққа қараб кетяпсиз-у, одамлар қаёққа қараб кетяпти! Бир кун келадики, сизлар билан одамлар орасидаги масофа кўз илғамас бўлиб қолади. Ўшанда бор овозингиз билан бақириб-чақирсангиз ҳам сизни ҳеч ким эшитмайди. Гўё саҳрода адашган сайёҳдек бир ўзингиз сўппайиб қоласиз!” Профессор Скьяссининг барча таъна-дашномларига тишни тишга босиб чидаган “Мен” ниҳоят “портлайди” ва шундай бир ҳақиқатни қатъий айтади...

Келинг, “Уддабурон” ҳикояси давомини кейинроққа қолдирайлик-да, профессор Скьясси фалсафасини андак мулоҳаза қилайлик. У бугун сўз санъати икки турга ажралганию элитар адабиётнинг бозори касодга учраб, оммавий адабиётнинг бозори чаққонлашганини иддао қилади-да, “Мен”ни оммавий адабиёт ваъда этаётган омадга беписанд боқиб, ҳамон элитар адабиёт тупроғини беҳуда ялаётганидан ёзгради. Хўш, профессор Скьясси ўз фалсафасида нечоғли ҳақ ёки ноҳақ? Ҳақ бўлса, ҳақлиги нимадаю ноҳақ бўлса, ноҳақлиги нимада? Айни саволларга жавоб топмоқ шу боис ҳам муҳимки, бугун ўзбек адабиёти-да Буццати қаламга олган ўша муаммога рўбарў келиб турибди. Тўғрироғи, бу масала кўндаланг қўйилганига оз эмас-кўп эмас чорак аср бўлди. Лекин, афсуски, уни ечиш йўлла-

рини қидириб топмоқни нуқул ортга суриб келаётимиз.

Фикрни тўлиқ ва аниқ эмас-у, аммо содда ва қулай бир таърифдан бошлай қолайлик. Икки атама таркибидаги сифатловчилардан аён бўлиб турганидек, зикр этилган адабиётлардан бири элитага, бошқаси эса оммага атаб ёзилган асарлар мажмуидир. Шу ўринда табиий бир савол пайдо бўлади: хўш, элита дегани нима, омма дегани-чи?

Ушбу саволларга жавобни “тенглик” ва “тенгсизлик” тушунчалари қиёсидан изламоқ керак. Либерал қарашларга кўра, тенглик деганда барча кишилар ўз имкониятларини рўёбга чиқариш учун бир хил шарт-шароитга эга бўлмоғи тушунилади. Лекин ҳамма бир хил шароитга эга бўлган тақдирда ҳам, барибир, улар эришган натижалар ҳар хил бўлиб чиқаверади. Чунки инсонга, жўнгина қилиб, тана ва руҳ бирлиги деб қарасак ҳам, ҳеч ким на тана ва на руҳига кўра барча билан бир хил эмас – биров устун, биров остин. Шу сабаб ҳам, одамлараро тенглик жамиятда адолат ўрнатишнинг муҳим тамойили эса-да, табиатнинг азалий ва абадий қонунига кўра, улар аслида нотенгдир. Жамиятнинг бошқа аъзоларидан айрим жиҳатлари, чунончи, адабий дидию маърифатига кўра устун бўлган озчилик “элита” атамаси билан ифодаланади. Элита тарихи одамзод маданий ҳаётга илк қадам қўйган олис-олис замонлардан бошланади. Омманинг тарих саҳнасига илк чиқиши эса анча яқин даврга – XIX асрга тўғри келади. Шу асрда рўй берган саноат инқилоби йирик корхоналардан қўл меҳнатини сиқиб чиқардики, бу ҳам ижобий, ҳам салбий оқибатларга сабаб бўлди. У инсонни, бир томондан, кўп вақт ва катта куч талаб этувчи жисмоний меҳнатдан халос этиб, ҳам вақти, ҳам кучини тежаган бўлса, иккинчи томондан, ажойиб, бетакрор маҳ-

сулот яратувчи қўлигул устадан конвейерда бир хил юмушни бажарувчи "автомат одам"-га айлантирди. Бу ўзгариш унинг корхонадан ташқаридаги ҳаётига ҳам таъсир этмай қолмади. Шу зайлда янги ижтимоий куч – оммавий одам пайдо бўлди. Бундай одам ўртамиёна ҳолга келтирилган бўлиб, у ўзига ўхшаш бошқа кишилардан ҳеч бир жиҳати билан фарқ қилмайди. Испан файласуфи Хосе Ортега-и-Гассет иборасича, оммавий одам "ўзининг бошқалардан ажралиб турмаслигидан наинки хафа бўлмайди, балки ҳатто мамнун бўлади" (*Хосе Ортега-и-Гассет. Эстетика. Философия культуры. Москва, "Искусство", 1981. Стр. 310*).

Айни маълумотларга таяниб илк таърифимизни бундай тўлдириш мумкин: элитар адабиёт жамиятнинг сон жиҳатидан оз, аммо адабий диду маърифат жиҳатидан юқори бўлган қатламга, оммавий адабиёт эса сон жиҳатидан кўп, аммо адабий диду маърифати жиҳатидан қўйи бўлган қатламга аталган асарлар мажмуидир. Буюк қирғиз адиби Чингиз Айтматов сўнгги, виро асари – "Қулаётган тоғлар" ("Мангу қайлиқ") романи бош қахрамони Арсен Саманчин фикрати орқали бу икки сўз санъатини савдо-сотиқнинг қўш турига қиёсан донабай ва кўтара адабиёт дея таърифлаган эди. (Аслида, Чингиз оға маданият ҳақида фикр юритган. Маълумки, адабиёт – маданиятнинг таркибий қисми. Демак, унинг фикрини адабиётга ҳам татбиқ этиш мумкин.)

Энди элитар адабиёт нимаю оммавий адабиёт нима, деган саволларга ўтсак. Азал-азалдан элитар адабиётга ижодкор шахсининг ўз-ўзини ифода этиши, ўз имкониятларини юзага чиқариши воситаси деб қаралган. Рус адиби ва мутафаккири Дмитрий Мережковский фикрича, бундай ёзувчи истеъдод ёки даҳо бўлиб, улардан бири борлиқнинг янги қирраларини кашф этса, бошқаси эса айни борлиқни бус-бутун янгидан кашф этади (*Мережковский Д. Было и будет. Невоенный дневник. Москва, "Аграф", 2001. Стр. 235-236*). Даҳо ва истеъдод аксарият кўз рамзи орқали ифодаланадики, файласуф шоир Асқад Мухторнинг "Мендан нима қолар?" шеъри бунга мисол бўла олади: "Аммо

кўзим, кўзим қолар фақат, / Кўзим ёнар мисли аланга: / Шеъримни ўқиганлар шояд / Менин кўзим билан боқар оламга" (*Асқад Мухтор. Йилларим. Тошкент, "Ёзувчи", 1990. 94-бет*).

Хуллас, элитар ёзувчи борлиқни, хоҳ куллий, хоҳ жузъий бўлсин, янгидан кашф этмоқ орқали ўз-ўзини ифодалайди ва ўз имкониятларини юзага чиқаради – унинг бундан бўлак йўли йўқ ва бўлиши ҳам даргумон. Унинг борлиққа янгича назар солишида ғоявий мазмунга, ўз таассуротларини янгича ифодалашида эса бадиий шаклга айрича ёндашуви намоён бўлади. Элитар ёзувчи буларнинг ҳар иккисидан ҳам Колумб бўлишни орзу қилади.

Даставвал, ғоявий мазмунга доир жиҳатни шарҳласак. Маълумки, одамзод муаммолари муайян даврга, келажак замонга ва ниҳоят абадиятга дахлдор бўлади. Элитар ёзувчи ана шулар орасидан энг қийини саналган абадий муаммоларга журъат билан қўл уради. Абадий муаммолар илк одамдан то сўнгги одамга қадар барчага баб-баравар тааллуқли бўлгани учунгина абадий эмас. Улар илк одамдан то сўнгги одамга қадар барча бош қотириши-ю, аммо ҳеч бири тугал жавоб тополмаслиги билан ҳам абадийдир. Бундай муаммолар устидан узоқ ўйлаб топилган бир жавоб, ажабки, яна икки ёки ундан зиёд саволни пайдо қилади. Шу сабабдан, элитар адабиёт савол қўйиш ва унга жавоб излашининг ҳеч адоғи бўлмаган олис йўлидир. Бу эса элитар ёзувчини ва унга қўшиб элитар ўқувчини ҳам қониқиш ўрнига қониқмаслик, ҳаловат ўрнига беҳаловатликка маҳкум этади.

Энди бадиий шаклга доир жиҳатни шарҳласак. Элитар ёзувчи абадий муаммоларга ечим излаш асносидан ўзининг ичию ташидаги оламнинг аён, "ёруғ" маконларидан ноаён, "қоронғи" маконларига қадам босади. У ақл кўзи қамраганича ана шу "қоронғи" маконларни "ёруғ" маъвога айлантиради. Асл адибни бунга мангу ҳамроҳи бўлмиш кашфиёт ҳаваси, янгилик иштиёқи илҳомлантириб туради. Лекин ақл кўзи қачондир ўз ожизлигини ҳис этмай иложи йўқ. Чунки "қоронғи"ликнинг жуда қуюқ маконлари ҳам борки, уларни ғира-шира кўрмоқ ҳам имконсиз. Шундай ва-

зиятда элитар ёзувчи энди қалб кўзига таянади. Аммо бунда унинг илғаганлари симоб каби югурик — беқарор бўлади. Одамнинг бундай пайтлардаги ҳолатини гўё ердан дон чўқилаб юрган ёввойи каптарни эпчил ушлаб олганингизу кафтингизда унинг қайноқ вужудини сезар-сезмас яна илкис қўлдан чиқариб юборганингизга қиёслаш мумкин. Шунда руҳ очиқ лисондан сирли ишоратга ўтади. Сирли ишоратнинг маъно тубларига тушиш эса душвор. Бу ҳол ёзувчи ва унга қўшиб ўқувчини ҳам яна қониқшдан — қониқмаслик, ҳаловатдан эса ҳаловатсизлик бағрига отади. Хуллас, ҳар қачон ҳам маълумдан номаълумга, ошкордан пинҳонга сафар бўлган элитар адабиёт кишига қониқш ва ҳаловат бахш этишдан кўра унда қониқмаслик ва беҳаловатликни кучайтиришга хизмат қилади. Аммо бундай қониқмаслик ва беҳаловатликнинг улуғ бир фазилати бор: у одамни муттасил изланишга чорлайдики, бусиз асло такомиллашув йўқ. Шу жиҳатдан, элитар адабиёт йўли бу — Комиллик йўлидир.

Оммавий адабиёт эса, аввало, кўнгилочар ҳодиса бўлиб, у ўртамиёна одамнинг бўш вақтини хуш ўтказишга дастёрлик қилади. Оммавий одамнинг уй, ишхона ва кўчадаги ҳаёти ҳар куни деярли бир хил — бугуни кечасидан, эртаси бугунидан қарийб фарқ қилмайди. Бу муттасил бирхиллик уни зериктириш баробарида толиқтиради ҳам. У бўш вақтида кўнгил очиб, ана шу зериклиш толиқшдан халос бўлишга интилади. Унинг шу мақсадига хизмат этувчи адабий асар эса, атиги қизиқарли бўлса, юрак чигилини ёзса кифоя. Унинг салмоқдор ғоявий юк ташишига сира ҳожат йўқ.

Оммавий адабиёт тижорий мақсадни, яъни фойда олишни кўзлаб яратилади. Шу боис бу тегирмонни айлантирувчи паррак на ёзувчи, на ўқувчи, балки улар ўртасида воситачилик қилувчи бизнесмендир. У ёлланма адиб ёрдамида оммавий ўқувчига лаззат деган хўракли қопқон кўяди. Бу билан ҳам қониқмай, ўз домига илганган ўлжалар тобора кўпроқ истеъмол қилишини хоҳлайди. Ахир, бунга мутаносиб тарзда унинг даромади ҳам ортиб боради-да. Ана шу йўлда реклама имкониятлари кенг ишга солинади. Гарчи асар

ноёблик, бетакрорлик фазилатидан маҳрум бўлса-да, унга реклама орқали айна фазилат атай “ёпиштирилади”. Шу йўл билан тожир ўқувчини ўша асарни мутолаа қилишга пинҳона мажбурлайди.

Бундан ташқари, оммавий адабиёт ўқувчига ўзи яшаб турган воқелиқдан узилиш, тўғрироғи, қочиш “имконият”ини яратадики, бу феномен замонавий фанда “эскайпизм” деб аталади. Эскайпизмда одам ҳаётдан ҳаётотга кўчиб ўтади ва унда роҳатга чўмади. Зеро, ўзи хоҳлаган барча нарсани бахтли тасодиф, ногаҳоний омад туфайли оппа-осон қўлга киритади. Бунда оммавий қаламкаш ҳаёлий воқеликни ҳаётий воқеликка шу қадар уйқаш қилиб яратадики, ўқувчи улар ўртасидаги фарқни тополмай ҳам қолади. Бироқ эскайпизм одамни расмана воқелиқдан узиб, ёлғондакам дунёда яшашга маҳжум этиши — уни кўкнори каби маст этиб, ақлини ўғирлаши билан хавфлидир.

Боз устига, тижорий адабиёт андазавий бўлиб, унинг қолипида беҳад кўп асарни “қуйиб олмоқ” мумкин. Масалан, ишқий-маиший романларда йигит ва қизнинг танишуви — бир-бирини севиб қолиши — орада жанжал чиқиб, ажралиб кетиши — охири яна қайта топишишидан иборат сюжет чизиги ҳукмронлик қилади. Шунингдек, бундай романларнинг адабий қаҳрамонларию улар ҳаракатланувчи вазиятлар ҳам икки томчи сувдек ўхшаш бўлади.

Ниҳоят, оммавий адабиёт тривиал, яъни сийқадир. Бундай адабиётда янгилик яратиш, кашфиёт қилиш руҳи ҳукмрон эмас. У худди кўчирмакаш каби, аввало, элитар адабиёт ва фольклордан ёрқин образлар, сўнг эса, бошқа ижтимоий онг соҳаларидан янги ғояларни дарров ўзлаштириб олади. Бу жараёнда у мазкур образ ва ғояларни ўртамиёна ўқувчи дидига мослаб содда-лаштиради. Тўғри, бу усул кўпчилик, айниқса, ёшларнинг айна образ ва ғояларни осон тушунишига имкон яратади. Аммо бунда ўша образ ва ғояларнинг фақат юза қатлами очилади, туб қатламлар эса пинҳон қолиб кетаверади (*Литературная энциклопедия терминов и понятий*. Москва, “Интелвак”, 2003. Стр. 514–517).

Хўш, элитар ва оммавий адабиётни ўзаро қиёс этароқ, уларни қандай баҳолаш мумкин? Элитар адабиёт инсон маънавий камолотига хизмат қилувчи феномен сифатида ижобий баҳоланмоғи ўз-ўзидан аён, албатта. Бироқ кўнгилочар восита бўлган оммавий адабиётни буткул ижобий баҳоламоқ душвор. Чунки унда инсон маънавий камолию заволига хизмат қилувчи унсурлар аломат тарзда қоришиб кетади. Бозор адабиётидаги мақбул жиҳатларни сақлаб қолган ва тараққий топтирган ҳолда номақбул жиҳатларни камайтириб бориш ва бартараф этиш унга ёндашувда бош мезон бўлмоғи зарур.

Энди бу икки турдаги адабиётнинг юртимиздаги жорий аҳволи қандай, деган масалага тўхталсак. Даставвал шуни эътироф этмоқ жоизки, миллий адабиётимизда элитар ва оммавий турларга бўлиниш XX асрнинг 90-йиллари бошларидан, бозор муносабати унсурлари илк кўзга ташланган вақтлардан бошланди. Ана шу даврга қадар бизда адабиёт бир бутун деб тушуниб келинар эди. Тўғри, ҳар қандай замонда ҳам ёзувчию ўқувчиларнинг адабий диди ва маърифати баландроғу пастроқлари бўлади. Аммо чорак аср аввал бу икки тоифа бир-биридан кескин фарқланиб қолмаган эди. Ишчи-деҳқон синфини ўз негизи деб билган ҳокими мутлақ – комфирқа адабиётдан шу қатламга яқин ва тушунарли бўлишни талаб этарди. Айни шу омил – халққа яқинлик ва унга тушунарлилик ёзувчию ўқувчилар ўртасида бўлинишлар олдини олди, десак хато бўлмас, эҳтимол.

Хўш, шўро даврининг ана шу бир бутун адабиёти, бугунги мезонларга кўра, қай бир турга мансуб эди? Бизнингча, у элитар турга мансуб эди ва буни қуйидагича далиллаш мумкин. Ўша кезлар сўз санъатиға, гарчи мафкуравий босим қаттиқ эса-да, барибир, ягона мезон – элитар адабиёт тош-тарозиси билан ёндашилар эди. Ҳозирги даврга қиёслаганда, бадиий асар анча кам ёзилар, улар орасидан ҳам энг мақбуллари чоп этишга саралаб олинарди. Нашриётлар режасига бирор нимжонроқ асар қўшилиб қолганда ҳам бу даргоҳларда ўтирган заршунос муҳаррирлар туфайли у пишиқ таҳрирдан чиқиб, тузуккина асарга айланарди-қоларди.

Шўро давлати бадиий адабиётга мафкуравий тазйиқ ўтказгани ва цензура жорий этганига қарамай адабиёт намояндаларининг ижтимоий мавқеини жуда баланд кўтариб қўйган эди. (Абдулла Қаҳҳорнинг ҳақгўй нутқлари ҳокимият доиралари ва халқ орасида қанчалик зўр акс садо топганини бир ёдга олинг-а!) Шоир-ёзувчиларнинг ижодий меҳнатига қалам ҳақи тўлаш бобида ҳам аҳвол ўзгача эди. Ваҳоланки, ўша даврнинг ҳеч бир адиби на ижтимоий мавқе ва на моддий манфаатни бирламчи мақсад қилиб олмаган. Гарчи булар ҳам инкор этилмаган бўлса-да, қалам аҳли сўз санъатиға аввало ўзлигини топмоқ учун кирган, уни расмана қисмат деб билган.

Шўро тузуми емирилгач, адабиёт давлат тимсолидаги бош ҳомийсидан маҳрум бўлди. Энди унинг бошида ягона ҳомий – ўқувчи қолган эди, холос. Айни чоқда, адабиёт давлат тимсолидаги цензоридан ҳам халос бўлди. Энди қаламкашга ўз ҳақиқатини бемалол айтмоқ учун қулай фурсат етган эди. Бироқ унга ҳомий ва соме бўлиши кутилган ўқувчи бозор иқтисодиёти ғамзасига учиб, қўққис бой бўлмоқни истаб қолди. Одамларнинг кўзи ёниб, бизнес қиламан, демоққа тушди. Бойликка беписанду мутолаага ташналар эса бир ҳовуч қолган эди. Ёзувчилар ҳам – янги тузумга янги мулозимлар керак-ку – ўзини сиёсатга ура кетди. Сиёсатга беписанду ижодга ташналар ҳам, ажабки, бир ҳовуч қолган эди. Шу асно, ўн-ўн беш йиллар чамаси Шукур Холмизраевга ўхшаш айрим қаламкашларгина олағовур издиҳомдан четда хилватланиб асарлар битди. (Дарвоқе, бу фидойи адибнинг ўша даврда ёзган баъзи асарлари ҳалигача китоб ҳолида чоп этилмагани жуда ачинарли!)

Амалдорлик ёзувчи қавми учун муваққат кўналға бўлиб чиқди. "Саргашта" қаламкашлар яна адабиётга қайтди ва баъзилари унча-мунча асарлар ҳам яратди. Аммо "мусофирлик"да қўли қаламдан чиқиб, ҳалигача ёзолмай юрганлари ҳам йўқ эмас. Боз устига, бир неча оқсоқол адиб бу фоний дунёни бирин-кетин тарк этди. Шу тариқа элитар адиблар сафи анча сийраклашиб қолди. Сўз санъатиға гуррас-гуррас кириб келишлар

даври эса аллақачон ўтган эди. Тўғрироғи, бундай адабий тўлқин ўтган асрнинг 70-йилларида сўнги марта бўй кўрсатди. Гарчи охириги йилларда элитар адабиёт бирмунча жонланиб қолгандек бўлса-да, аммо унинг кўпчилик вакиллари руҳсиз ва тушкун, назаримда. Уларда бундай “хасталик”ни пайдо қилган “вирус” эса қуйидагича: “Менинг ёзганимдан нима наф? У нимани ҳам ўзгартира оларди?” Аслида-ку, бу ёзғиришда ҳам жон бор. Чунки илгари жамият аҳли бадиий сўзга қулоғини динг қилиб турар, бирор нодир асар дунёга келса, у дарров тилга тушарди. Энди эса чоп этилган асар гўё сувга чўккан тош – ҳеч бир сас-садо йўқ!.. Хўш, асл адабиётнинг ижтимоий мавқеи пасайиши, қалам аҳлининг ижодий шижоати сусайиши, шунингдек, адабиёт мухлисларининг сафи сийраклашиши сабаблари нимада?

Биринчи сабаб – шўро даврида дин тақиқлангани боис одамлар истиғфор эҳтиёжини ҳам адабиёт воситасида қондирар эди. Улар учун сўз санъати масжид меҳробидек муқаддас эди. Динга эркинлик қайтарилган бугунги кунда истиғфор эҳтиёжи тўғридан-тўғри исломий ибодат ила қондирилаётир. Аммо дин, ижтимоий институт ўлароқ, азалий ҳуқуқини қайта тиклагани адабиёт манфаатига зиён етказган бўлса, бунда уни мутлақо айблаб бўлмайди, албатта.

Иккинчи сабаб – шўро даврида хусусий мулк ҳам тақиқланган эди. Ўша кезлар камбағаллик фахр саналарди – камбағалми, демак, албатта ҳалол! Бойлик эса, аксинча, нафрат уйғотарди – бойми, демак, албатта юлғич! Хусусий мулк тақиқдан халос бўлгач, ана шу тушунчалар чаппараста бўлиб кетди. Энди камбағалликдан нафратлана, бойликдан фахрлана бошладилар. Одамларда маънавий сарватга интилиш сусайиб, моддий сарватга талпиниш кучайди. Бугун ҳам ана шу гумроҳлик, афсуски, барҳам топгани йўқ. Шахсий кутубхонага эга бўлиш у ёқда турсин, тўрт-бешта китоб сақлайдиган оилалар ҳам камайиб боряпти!

Учинчи сабаб – агар сўз санъатига ҳам ахборот ва мулоқот воситаси деб қарасак, кейинги чорак асрда унга кучли рақобатчилар шаклланди. Қўл телефони, “тарелка” те-

левидение ва ниҳоят, интернет ана шундай рақобатчилардир. Тўғри, бадиий адабиёт ҳам ахборот, ҳам мулоқот воситаси сифатида мутлақо бетакрор – юқоридаги рақобатчилардан ҳеч бири унинг ўрнини босолмайди. Аммо бугунги шитоб замоннинг шошқин одами учун бўш вақт энг катта муаммо бўлиб турибдики, у шу бир тутам вақтини ҳам “сотка”сида дам-бадам сўзлашиш, мук тушиб телевизор кўриш, интернетни бир сидра “титкилаб чиқиш”га сарфлаб юбораётгани бор гап. Боз устига, элитар ўқувчи мутолаанинг осон йўли – тез ва юзаки ўқишни инкор этади. У китобни секин, аммо теран мутолаа қилади. Асарнинг маъно қуюқлашган узвларини ҳижжалаб ва ҳатто қайтадан ўқийди. Шундай мутолаа қилмоққа эса, айтинг-чи, бугунги кун нечоғли имкон беради?!

Тўртинчи сабаб – элитар ёзувчилар орасида ғалати бир тафриқа борки, буни қуйидагича изоҳлаш мумкин: бугунги сўз санъатимиз постреализм ва постмодернизм ўзанларида “оқаётир” ва бу икки феноменга реализм ва модернизмдан кейинги ҳолат сифатида қараш ўринлидир. Постреализм ва постмодернизм бадиий образдаги объектив (тасвирий) ва субъектив (ифодавий) икки асосдан қай бири етакчию қай бири тобе мавқе тутишига қараб ўзаро фарқланади – реализмда объективлик бирламчи бўлса, модернизмда субъективлик бирламчи ҳисобланади. Объективлик барча учун умумий, субъективлик эса ҳар ким учун хусусий ҳолатдир. Шунга кўра, реализмда объективлик, яъни умумийлик етакчи бўлгани сабаб бу методда ёзилган асар мағзини қақиш осонроқ. Модернизмда эса субъективлик, яъни хусусийлик етакчи бўлгани сабаб бу методда ёзилган асар мағзини қақиш қийинроқ. Афсуски, бугунги хос ёзувчилар орасида постреалистларнинг постмодернистларга, постмодернистларнинг эса постреалистларга белисанд қарашидек салбий кайфият ҳукмрон. Бир тарафда постреалистлар постмодернистларни қаллоблиқда айблайди – гўё улар ўз истеъдодсизлигини шаклий мураккаблик билан ниқоблар эмиш. Бошқа тарафда эса, постмодернистлар, ўз галида, постреалистларни ношудликда айблайди –

гўё улар ҳаётдан қуруқ нусха кўчираш эмиш. Ҳолбуки, ушбу таъналар ҳар икки йўналишга мансуб пуч асарларга нисбатангина тўғри, холос. Дарҳақиқат, кимдир “эъжод”ини атай дудмаллаштириб, ожизлигини яшираётгани ҳам, кимдир ҳаёт ҳодисаларини қуруқ баён этиб, нусхакшлиқдан нарига ўтмаётгани ҳам бор гап. Бироқ ҳар икки йўналишда, гарчи онда-сонда бўлса-да, етук асарлар ҳам яратилмоқдаки, постреалистлар пост-модернистик, постмодернистлар эса пост-реалистик ана шундай асарларни мардона тан олмоғи лозим. Бунингсиз улар орасидаги тафриқа барҳам топиши душвор.

Бешинчи сабаб – юқорида айтилганидек, элитар ёзувчи адабиётга ўз-ўзини ифода этиш ва ўз имкониятларини юзага чиқариш воситаси деб қараса-да, юксак ижтимоий мавқеа ва муносиб қалам ҳақидан воз кечмайди. Бироқ таассуфки, бугун элитар ёзувчининг ижтимоий мавқеаи тушиб кетгани баробарида қалам ҳақи ҳам жуда кам, ҳатто йўқ ҳисоби. Боз устига, бундай адиб гоҳо беш-ўн йил мобайнида ёзган романини ўз ҳисобидан чоп эттиришга ҳам мажбур. Тайин гапки, китобни ўз ҳисобингдан нашр эттиргач, савдоси ҳам ўз гарданингизга тушади. Шунда боёқиш ёзувчи алам ичра англайдики, кўп йиллар беҳуда заҳмат чекибди. Бу борада у элитар киночи-га ҳавас қилса арзийди. Маълумки, элитар адабиёт каби элитар кинонинг ҳам мухлиси кўп эмас. Демак, бундай киносанъаткор ҳам фильми учун сарфланган маблағни томошабиндан чиқара олмайди. Аммо бунда кўрилган зарарни у чўнтагидан ҳам тўламайди – ушбу мажбуриятни давлат ўз зиммасига олган. Элитар адабиётда эса зарарни қоплашга яна адибнинг ўзи балоғардон. Балки сиз моддий зарар ўрни маънавий фойда эвазига қопланар, дерсиз? Бу саволга ҳам жавоб излаб, яна элитар адабиёт ва элитар кинони муқояса этайлик. Муаллифлик фильмлари гарчи кассабоп бўлмаса-да, фестивалбоп ҳисобланади. Бундай асарлар ўзбек кино санъатининг намунаси ўлароқ турли халқаро фестивалларда қатнашади. Агар бирор фильм совринни қўлга киритгудек бўлса борми, бундан туюлажак фахр ҳиссини тасаввур этаверинг! Элитар адабиёт эса, ростки, ҳозиргача шун-

дай имкониятдан ҳам маҳрум. Чунки адабий асар халқаро танловларда қатнашмоғи учун юксак даражада таржима қилинмоғи лозим. Бироқ... Дантедек даҳони-ку Ориповдек даҳо ўзбекчада муносиб сўзлатди. Хўш, Абдулла Ориповнинг ўзини-чи, қайси юрт даҳоси она тилига ана шундай ўғирди? Демак, элитар ёзувчига ўз юртидаги совринлардан умидвор бўлишдан ўзга юпанч қолмайди. Аммо ҳаёт тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, мукофот учун курашда мавзуси долзарб асарларнинг қўли бадиияти юксак асарлардан ҳамон баланд келаётир.

Олтинчи сабаб – илгари элитар адабиёт ягона ижодий қолип – соцреализм методиди асосида яратиларди. Шунга кўра, адабий танқид ҳам ҳар қандай асарни бир хил газ билан ўлчаб ташлайверарди. Бугун эса элитар адабиёт, юқорида тилга олинганидек, постреализм ва постмодернизм методларида яратилмоқда. Демак, уларни аввалгидек бир хил эмас, икки хил газ билан ўлчаш керак бўлади. Афсуски, ҳозирги адабий танқидчилигимиз ана шу борада ожизлик қилиб қолаётир. Бугун Ғарбу Шарқ тафаккури яратган барча таҳлил ва талқин йўллари синтетик қўллашга эҳтиёж бор. Ана шундагина интеллектуаллашув туфайли “қаттиқ ёнғоқ”қа айланиб бораётган бадиий асарлар моҳиятига чуқур кириб бориш мумкин.

Хўш, элитар адабиётни мавжуд аҳволдан қандай қутқармоғи унинг муаммоларини қандай ечмоқ даркор? Бу саволга жавоб беришдан олдин бозор адабиётининг жорий аҳволи ва асосий муаммоларига бир сидра кўз югуртириш мақсадга мувофиқ. Зеро, икки адабиёт тақдирини фақат биргаликда ҳал этмоқ мумкин.

Авалламбор шуни таъкидлаш жоизки, бизда дунё оммавий адабиётига хос белгиларнинг айримлари кўзга ташлангани ҳолда, айримлари кўзга ташланмайди. Чунончи, Ғарбда элитар ва оммавий адабиёт бемалол ёнма-ён яшайверади. Улар ўз “худуд”ларини аллақачон чегаралаб бўлган. Иккиси ҳам ўзининг талай йирик намояндаларига эга. Бизда эса “худудий” чегараланиш энди-энди яқунланиб бораётир. Элитар адабиёт каби оммавий адабиёт намояндалари

хам шаклланмоқда. Бу сирада Нуриддин Исмоилов, Ҳабиб Темиров, Набижон Ҳошимов, Исҳоқжон Нишонов, Азамат Қоржовов, Исмоил Шомуродов, Бобур Бобомурод, Аҳад Қаюм каби қаламкашлар номини тилга олиш жоиз. Бугун китоб дўконларида уларнинг битклари элитар ёзувчилар асарлари билан ёнма-ён сотиляпти.

Оммавий қўшиқчилигимизда саноатлашув – тижорийлашув анча чуқурлашиб улгургани аён. Унинг Райҳон ёки Шаҳзодага ўхшаш “бренд”лари ортида катта уюштирувчи ва сармояловчи куч турганини пайқаш қийин эмас. Мазкур қўшиқчилар мудом омма назарида турмоғи учун озмунча куч ва пул сарф қилинаётгани йўқ. Узлуксиз реклама ва ҳатто мишмишлар воситасида улардан “санам”лар яратилмоқда. Бизнингча, оммавий адабиётда саноатлашув – тижорийлашув оммавий қўшиқчиликдан анча орқада бораётир. Уни ҳатто оммавий қўшиқчиликка қиёсан ибтидоий босқичда, дейиш ҳам мумкин. Чунки ҳеч бир оммавий ёзувчи ортида катта уюштирувчи ва сармояловчи куч тургани сезилмайди. Ундан “санам” яратмоқ учун узлуксиз реклама қилинганию турли мишмишлар тарқатилгани ҳам кузатилмаган ҳолдир. (Бу ўринда қўшиқчи шоир Аҳад Қаюмнинг баъзи тижорий телеканаллар орқали гоҳ-гоҳ “ажойиб истеъдод” дея овоза қилинаётганию омма диққатини жалб этиш учун бир вақтлар “бедаво хасталикка чалинган эмиш”, дея миш-миш тарқатилганини истисно сифатида тилга олиш мумкин, холос.) Хуллас, бугун оммавий ёзувчининг ўзига ўзи ҳомий бўлишдан бошқа чораси йўқ. Чунки элитар адиб каби унга ҳам жарақ-жарақ пул санайдиган ношир йўқ. Масалан, “Dizaun-press” нашриёти ҳар бир китоб учун 300 минг сўмдан 500 минг сўмгача қалам ҳақи тўлар эмиш. Бу эса энг кам ойлик иш ҳақининг 2,5–4 бараваридан ортмайди. Шунга таяниб айтиш мумкинки, оммавий ёзувчи ўз асарларидан деярли моддий манфаатдор эмас. Демак, уни ёзишга даъват этаётган бирдан-бир омил бу – маънавий наф, ном қозониш истагидир. Шу ҳавас йўлида улардан айримлари, тузукроқ ижодий лаёқат соҳиби эмаслиги боис, “адабий мар-

дикор”ларга асар ёздириб, ўз номидан чоп эттираётган бўлса ҳам ажаб эмас. Аммо бизда Ғарбдагидек бирор оммавий ёзувчи ортида бутун бир адабий цех фаолият юритаётганини тасаввур этиш қийин.

Ўзбек оммавий адабиёти ҳали ибтидоий босқичда турганини, айни чоқда, унинг жанр репертуари бир қадар қашшоғу бадиияти хийла оқсоқлигида ҳам кўриш мумкин. Тижорий адабиётнинг етакчи жанрларидан бўлган детектив ва фантастика бир қадар ривож топгани бор гап. Аммо унинг ишқий-маиший ва тарихий-саргузашт каби жанрлари ҳануз дурустроқ намуналарига эга эмас. Айрим жанрлар, масалан, фэнтези ҳамон очилмаган кўриқ бўлиб турибди. Маҳорат бобида ҳам ҳозирча дадил ижобий фикр айтиш қийин. Юқорида зикр этилдики, бу соҳа жанрлари адабий мавзу, сюжет тузилиши, образлар тизими, бадиий услуб жиҳатидан бир андоза, бир қолипга солинган бўлади. Аммо ана шу торгина доирада ҳам озми-кўпми маҳоратни намоён этиш мумкин. Аммо биз ўқиб чиққан оммавий асарларнинг айримларида (масалан, Набижон Ҳошимовнинг “Зебузар” қиссасида) ҳар тўрт кесма бўйича ҳам асло маҳорат сезилмайди. Бошқа хилларида эса (чунончи, Азамат Қоржововнинг “Уч аёл фитнаси” қиссасида) маҳорат унсурлари оз-моз кўзга ташланади, холос. (Мақоламиз адабиёт социологияси йўналишида экани боис бадииятга тааллуқли ушбу хулосани алоҳида далиллашга эҳтиёж сезмадик.)

Бугунги оммавий ўқувчи ҳақида эса шуни айтиш мумкинки, афтидан, у икки қатламга ажралиб қолган. Биринчи қатлам – ўртамина дид ва маърифат эгалари бўлиб, улар тижорий адабиётнинг сифат жиҳатидан дурустроқ бўлган намуналарини мутолаа қилади. Иккинчи қатлам эса – дид ва маърифати паст тоифа бўлиб, улар оммавий адабиётнинг тубан намуналарини ҳам баҳузур ўқийверади.

Ушбу жабҳа ҳали расмана ташкилотчи – тожирларини топиб олмагани, бизнингча, унинг ёзувчиси, асари ва ўқувчиси бугунгача савия жиҳатидан юксала олмаганига асосий сабабдир. Чунки бош мақсади мўмай даромад бўлган ана шу ҳалқа Ғарбда оммавий

ёзувчию оммавий ўқувчини сира ўз ҳолига қўймай, мудом ҳаракатга солади. Бироқ тижорий адабиётимизда менежер ва продюсерлар қатлами ҳали шаклланиб улгурмаганининг мақбул тарафлари ҳам йўқ эмас. Интернет сайтларидан бирининг хабар беришича, бугун дунёда яратилаётган адабий маҳсулотнинг 97 фоизи оммавий адабиёт ҳиссасига тўғри келар экан. Агар шу маълумотни ҳаққоний деб қабул қилсак, демак, Ер юзидаги барча адабиёт мухлисларининг ҳам шунча қисми оммавий ўқувчи бўлиб чиқади. Аммо бизда, хайриятки, китобхон бизнесменлар тузоғига буткул тушиб қолгани йўқ – у ҳали бирмунча эркин ва озод. Шу жиҳатдан, оммавий ўқувчиларнинг ҳечқурса бир қисмини элитар китобхонлар доирасига тортиш имкони мавжуд. Илло, бозор адабиёти корчалонлари тўлиқ шаклланса, бу иш анча қийин кўчиши тайин. Чунки улар учун сафга қўшилган ҳар бир ўқувчи – ҳамёнга тушган фойда, сафдан чиққан ҳар бир ўқувчи эса – ҳамёнга зарардир. Шу боис улар ҳар бир ўқувчи учун жон-жаҳди билан кураш олиб боради.

Ва ниҳоят, сўнги савол: элитар ва оммавий адабиёт муаммоларини қандай ечиш мумкин? Келинг, дастлаб элитар адабиёт муаммоларига чора излаб кўрайлик. Тарихдан аёнки, асл ёзувчиларнинг бойи ҳам, қашшоғи ҳам, эъзоз топгани ҳам, тазйиққа учрагани ҳам бўлган. Мисол учун, Фарбни четлаб ўтайлик-да, Шарқнинг ўзига юзланайлик. Абу Абдулло Рудакий жуда бадавлат бўлиб, унинг хизматида 200 ғулом шай турган, кўч-кўрони эса 400 туяга ортиб юрилган. Бунинг аксича, Муҳаммад Аминхўжа Муқимий ғоят қашшоқ яшаган. Фақирликдан безган хотини Санамбиби уни ташлаб кетган. Боз устига, шоир отамерос ҳовлисидан ҳам айрилган. У кўп йиллар “Ҳазрат” мадрасасининг кичик бир хужрасида кун кечирган. Фазлий Намангоний эса Қўқон ҳукмдори Умархон саройида шоирлар пешвоси – малик уш-шуаро унвонига эришган ва шу мавқеига яраша эъзозда яшаган. Имодиддин Насимий Миср султони Муайяддин таъқибига дучор бўлган ва алалоқибат товонидан сўйилиб ўлим топган. Булардан кўринадики, элитар ёзувчи учун бой ёки камбағал бўлиш, эъзоз ёки

таъқибда яшаш, аслида, фарқсиз. Асар битмоқ учун унга фақат бир нарса – кучли руҳий эҳтиёж зарур, холос. Шу жиҳатдан, элитар ёзувчилик, аслида, фидойилиқдир. Яна илова қилмоқ мумкинки, бу – Ҳақиқат, Эзгулик, Гўзаллик йўлидаги фидойилиқдир. Табиийки, руҳий эҳтиёж ҳеч қачон қуриб-битиб қолмайди, фидойилар ҳам ҳар қачон етишаверади. Шундай экан, асл адабиёт – элитар сўз санъати ҳеч қачон ўлмайди. Менимча, бугунги чин ёзувчи ҳам ўзига ана шу фидойилик кифоя эканини англаб олмоғи даркор. Унинг руҳсизлик ва тушкунлик кайфиятидан халос бўлишида ушбу қаноат – жуда муҳим! Лекин соҳиби давлат ва соҳиби сарватлар ҳам уларни қўллаб-қувватласа, бу билан ўзини шарафлаган бўлади, албатта. Табиийки, қалам аҳлининг юксак ижтимоий мавқеини қайта тиклаш, гонорар бериш тартибларини адолат негизида ислоҳ қилиш, шак-шубҳасиз, давлат иштироки билан ҳал бўладиган масалалардир. Айни чоқда, етук бадиий асарларни мукофотлаш механизмини янада такомиллаштиришга ҳам унинг бош-қош бўлиши ниҳоятда зарур. Бойларнинг асл адабиётга ҳомийлиги масаласига келсак, биз уларнинг масжидларга эҳсон қилиб тургани ҳақида бот-бот эшитамиз. Лекин муқаддас динимиз каби миллий адабиётимиз ҳам маънавий поклик хизматидадирки, унга-да эҳсон қилмоқ улуг савоб!

Ҳозирда адабий танқид йўлсизликни бошдан кечираётгани ҳақида гапирдик. У ана шу оғир вазиятдан қанча барвақт чиқиб олса, шунча яхши. Адабий танқид сара асарларда мазмуний теранлик ва шаклий гўзалликни кашф этароқ уларга нисбатан ижобий маънода урфни қарор топтирмоғи зарур. Токи ушбу асарларни ўқиш ҳар қайси кишининг чиндан-да юксак маданиятли эканини кўрсатувчи бир белги бўлсин. Бугунги шитоб замонда бўш вақти бир тутам бўлиб қолган сара ўқувчини бой бермаслик йўли – шу! Улар сафини бозор адабиётининг диди ва маърифати бирмунча шаклланган ўқувчилари ҳисобига тўлдириш йўли ҳам – шу! Яна таъкидлаб айтгим келади: бирор етук адабий асар дунёга келса, уни жамият аҳлига баралла овоза этишдан оранмаслик керак. Зеро, элитар адабиёт

соҳасида ҳам жамоатчилик билан ишлаш – PR қилиш вақти аллақачон етди.

Хўш, оммавий адабиётга муносабат-чи, у қандай бўлмоғи лозим? Бизнингча, ҳар бир ёзувчи, ўқувчи ва асарни элитарлаштириш имкони йўқ. Демак, оммавий ёзувчи, ўқувчи ва адабиёт ҳам яшаб қолиши тайин. Бироқ уларнинг савиясини ҳозиргидан бир бош юқори кўтармоқ лозим. Бу – усовини ҳам ҳар хил қусурлардан халос этмоқ керак, деганидир. Айни жабҳадаги ишларни, бизнингча, ҳар уч феноменни пухта ўрганишдан бошлаган дуруст. Шу юзасидан тадқиқотлар олиб боришда ЎзФАнинг Тил ва адабиёт институти марказ ролини ўйнаши шарт, албатта. Бу марказ Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси билан ҳамкорликда мамлакатимизнинг етакчи адабиётшунос олимларини бир ерга жамлаб, кейинги чорак асрлик ўзбек адабиётини элитар ва оммавий деган икки шохобчага бўлиб ўрганиш нечоғли асосли эканини аниқлаб олса маъқул бўларди. Агар шундай ёндашув илмий жиҳатдан самарали деб топилса, бундан буён сўз санъатимизни икки йўналишда тадқиқ этишга тўғри келади. Айни чоқда, мактабдан то университетгача бўлган барча таълим босқичларида ҳозирги ўзбек адабиёти бўйича ўқув дастурлари, дарслик

ва қўлланмаларини оммавий адабиётга оид зарур маълумотлар билан бойитишга ҳам эҳтиёж туғилади. Албатта, биз юқорида айтган барча фикрлар каби бу таклифлар ҳам мутлақо шахсийдир.

Дарвоқе, Дино Буццатининг “Уддабурон” ҳикояси ҳақидаги сўзимизни якунлаб қўйсак. Хуллас, шу пайтгача профессор Скьяссининг барча таъна-дашномларига сабр-тоқат билан чидаган “Мен” ниҳоят “портлайди” ва шундай бир ҳақиқатни қатъий айтади: инсоннинг инсонлиги, яъни улуғлигини тасдиқ этувчи адабиёт бу – элитар адабиётдир, минбаъд оммавий адабиёт эмас. Оломон адабиёти ҳар қанча гуркираб, мухлислари ошиб-тошмасин, сара адабиёт эса ҳар қанча сўлиб, мухлислари озайиб-сийраклашмасин, барибир, тоабад ана шундай бўлиб қолади! Қизиғи, профессор Скьясси бу оташин нутқни хайрихоҳ кулги билан қарши олади. У суҳбатдошининг елкасига қоқиб қўяр экан, “Ахийри тушундинг-а, тентаквой, – дейди эркалаш оҳангида. – Бугун сени шалвираган аҳволда кўриб, боёқшнинг дами буткул кесилипти-ку, деб ўйловдим. Мен сени енгилроқ бир силтаб, ғафлатдан уйғотиб қўймоқчи эдим, холос!” Ҳикоянинг ушбу хотимасини мақоламиз хулосаси сифатида ҳам қабул қиларсиз, ҳурматли журналхон...

Абдулла ШЕР

ULUG'VORLIK NE? TUBANLIK-CHI?

Инсон олий мавжудот сифатида шундай мўъжизаки, у бутун оламни ўз фикрига сиғдириш ва қалби билан қамраб олиш қудратига эга. Унинг ақли – улуғ, қалби – чексиз. Бу улуғлик ва чексизликнинг уйғунлиги ундаги руҳ улуғворлигини таъминлайди. Инсоннинг улуғвор руҳи эса унинг ўзини бир бош юксалтиргани ҳолда, жонсиз оламни ҳам жонлантириш хусусиятига эга: табиат улуғлашади, инсонга ҳайрат туйғусини улашадиган эстетик манбага айланади. Руҳнинг ана шу ўз-ўзини намоён этиш миқёсини биз улуғворлик деб атаймиз. У қамровлилик жиҳатидан нафосат фалсафасида гўзалликдан кейинги энг йирик хусусият ва тушунча ҳисобланади. Улуғворлик эстетик хусусият сифатида улкан қудрат ҳамда кўламга эга нарса-ҳодисаларнинг бир қарашда илғаб бўлмас ботиний жиҳатидир. Тушунча сифатида эса, у воқеликдаги ана шу улкан қудрат ва миқёснинг фалсафий-эстетик моҳиятини таърифлашга, тушунтиришга хизмат қилади.

Улуғворлик кундалик ҳаётда истисноли воқелик тарзида кўзга ташланади, одатий воқеа-ҳодисалардан фавқуллоддалиги билан ажралиб туради ва кишида ҳайрат, қувонч, айна пайтда, ички бир қўркув, дарҳол англаб олинishi қийин бўлган сирли хавотир сингари туйғуларни уйғотади. У объектив ва субъектив асосга эга. Юлдузли бепоён осмон, вулқон, чексиз денгиз ва унинг улкан тўлқинлари каби табиат ҳодисалари; Миср эҳромлари, Минораи калон, Кёльн жомеси сингари меъморлик санъати ёдгорликлари; фидойилик, қаҳрамонлик, мардлик ва бошқа инсоний фазилатлар; буюк тарихий шахсларнинг ижобий фаолияти каби жамиятдаги воқеликлар улуғворликнинг объектив асослари ҳисобланади. Унинг субъектив асоси фавқуллодда ёки одатий тасаввурлардан ташқаридаги воқеа-ҳодисаларни эстетик идрок этаётган инсон қалбининг маънавий юксакликка мойиллиги билан белгиланади. Шу сабабли кўпчиликни ҳайратга солган нарса-ҳодиса

ёки воқелик баъзиларни ҳайратлантормаслиги ҳам мумкин. Бошқача айтганда, бунда инсон томонидан объектнинг эстетик хусусияти ўзгалар учун эмас, ўзи учун белгиладинади, яъни эстетик идрок этиш муайян қалбнинг улугворликка муносабати орқали рўй беради. Масалан, бир гуруҳ сайёҳ Регистон майдонидаги мадрасаларнинг маҳобатидан, виқоридан қалбида ҳайрат, ғурур ҳиссини туюётган пайтда улар орасига кириб олган кисавур улугворлик, ҳайратни жилла сезмайди, унинг маънавиятдан йироқ қалби, ундаги тубан ҳиссиёт, пасткашлик улугворлиқни инкор этади.

Ўзаллик асосида муҳаббат ётса, улугворлик заминида кўрқув ётади; муҳаббат алоқани, мулоқотни тақозо этса, улугворлик кишида хавф-хатардан ўзини асраш ҳиссини уйғотади. Кўкламда тўлиб-тошиб оқаётган Сирдарёга қирғоқдан қарасангиз, ҳайратланасиз, завқланасиз, лекин кўприкка чиқиб, унинг панжарасидан эгилиб тикилсангиз, мавжланиб, уюрим-уюрим бўлиб оқаётган тезоб сизни худди ўз қаърига тортиб оладигандек туюлади, сал бошингиз айланганини ҳис қиласиз, беихтиёр дарёга тушиб кетиш хавфидан сесканиб, қаддингизни тиклайсиз.

Умуман, табиатдаги улугворлиқни иккига бўлиш мумкин. Бири – инсон қалбидаги кўрқув ҳиссини, иккинчиси – ҳайрат ҳиссини уйғотади. Биринчи ҳодисада инсон ўзидан жисман минг-минг баробар қудратли ва миқёсли бўлган куч ҳаракатидан ўзига зиён етадиган масофада кўрқув, даҳшат ҳиссини туйса, олисдан туриб бу қудратнинг улугворлигидан завқланади. Бундай улугворлиқни, агар у жонсиз бўлса, шартли равишда ҳаракатдаги улугворлик деб аташ мумкин. Унга мисол тариқасида камина ўз қулоғи билан эшитган бир сув тошқини тафсилотини келтириш ўринли.

Янглишмасам, 1982 йилнинг баҳори эди. Мен уюшма саркотиби ўринбосари эдим. Ўшанда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Тошкентда Иттифоқ ёзувчилар фестивалини ўтказди. Атиги бир-икки кун аввал эса Пскент туманида сув тошқини рўй берган – Ангрэн дарёси ўзанидан чиқиб кетиб, аҳоли боши-

га анча кулфат ва ташвиш келтирган эди. Фестиваль ташкилотчиларидан бири сифатида меҳмонларни Пскентга олиб бордим. Тошқин оқибатларини кўрдик. Узумзорлар бир метрдан ортиқ лойқа остида қолган,

тоқлар худди кулдан чиқиб турган яланғоч саксовулларга ўхшайди. Меҳмонлар қошига тошқинни ўз кўзи билан кўрган аёлни бошлаб келишди. Мана унинг ҳикояси: “Ярим кечада деразадан тушган ойнанинг нуриданми, нимадандир уйғониб кетдим. Ҳовлига чиқдим. Кеча шунақанги ёруғки, ойдинда бемалол китоб ўқиса бўладиган. Осмондаги тўлин ойга завқ билан тикилдим. Шу пайт пастда, уфқ томонда улкан сояга ўхшаган қандайдир нотиш нарсани ҳис қилдим. Уфқ томон қарадим. Шунақанги ўзал манзарани кўрдимки, унинг олдида тўлин ойнанинг чиройи ҳеч нарса эмасди: ой ёруғида баландлиги йўқ деганда том бўйи келадиған қорамтир, юқори қисми кўкиш-оқш ёлга ўхшаб ҳилпираб келаётган улкан сояни кўрдим. Соя шунақа чиройли ва виқорли эдики, унинг ҳайбатига бир дақиқа ҳайратдан анграйиб туриб қолдим. Бирдан унинг ҳаракатланаётганини сездим. Бу чиройли улкан соя эмас, сув – ўзанидан чиқиб, бостириб келаётган дарё эди. Дастлаб кўрқувдан ўзимни йўқотиб қўйдим, лекин дарров эсимни йиғиб, югуриб бориб ўғлимни уйғотдим. Биз – беш уй жарлиқда яшардик, уйларимиз бир-биридан анча узокда эди. Икки томонга югуриб она-бола қўшнилари уйғотдик, бироқ охириги уйга етиб боролмадик. Дарё жуда яқин келиб қолган, кетмай иложимиз йўқ эди, юқорига чиқдик. Афсуски, охириги уйдаги етти жон сув остида қолиб, ҳалок бўлди”.

Бу мисолда ҳаракатдаги улугворлиқнинг моҳияти жуда яққол кўзга ташланади.

Улуғворликнинг бундай турини отилиб турган вулқон, бостириб келаётган ёнғин каби табиат ҳодисаларида ҳам кўриш мумкин. Уларда ҳаракат фақат бир томонлама эмас, балки икки томонлама рўй беради, ташқи – объектнинг субъект томон ҳаракати ва шунга мос инсон ички ҳиссиётларининг динамик кучайиб бориши – ҳадикнинг кўрқувга, кўрқувнинг даҳшатга айланиши кузатилади. Бундай ҳолларда инсон ўзини чексизлик қошидаги чекланганлик эканини ҳис этади. Баъзи ҳаракатсиз улуғворлик объектларида ҳам шундай ҳолатларни кузатиш мумкин. Чунончи, тубсиз жарлик лабига бориб пастга тикилганимизда ёки кимсасиз саҳрода бепоён қумликлар ва барханлар орасида ёлғиз қолганимизда бизни кўрқув, даҳшат босади. Бунда объект ҳаракатланмаса ҳам у уйғотган ҳиссиётлар ҳаракатга келади, ички ҳаракат рўй беради. Буларнинг ҳаммаси ўзингизни ўзингиз хоҳлагандек эркин тутишингизга монелик қилади, ҳаракат қилиш эркингизни, ихтиёрингизни чеклайди.

Шундай қилиб, гўзаллик муҳаббатга боғлиқлигини, муҳаббат эса эркинликни тақозо қилишини назарда тутсақ, табиатдаги улуғворлик улкан миқёс, ҳажм ва залвар орқали ҳаёт учун туғиладиган хавфдан чекинишга, яъни, айтиб ўтганимиздек, маълум маънода эркинликнинг чекланишига олиб

келади. Ана шу хавф-хатарни, кўрқувни енгиш учун инсон ўзида маънавий қудрат топа олганида у улуғворликка эришади, уни идрок эта билади; Кант, Шиллер каби буюк файласуфлар таъкидлаганидек, улуғворлик қошида инсон ўзини жисман кичик ҳис қилса-да, ақлий ва ахлоқий жиҳатдан юксак мавжудот эканини сезиб туради.

Улуғворликнинг иккинчи турини шартли равишда ҳаракатсиз деб аташ мумкин. Унда объект сизга қараб ҳаракат қилмайди. Натижада кўрқув, хавф-хатар олдини олиш, ўзингизни асраш туйғуси пайдо бўлмайди ва динамик равишда кучайиб бормайди. Лекин кўз ўнгингизда дабдурустан гавдаланган фавқуллодда миқёсийлик ёки матонат сизни ҳайратга солади, ҳаяжонлантиради ва шу улканлик олдида ақл ва қалб эгаси сифатида ҳолат ҳукмрони, инсон эканингиздан фахр туйғуси уйғонади. Ана шу ҳолат ўзингизни улуғ мавқе, объектни эса улуғворлик тарзида идрок этишингизни таъминлайди. Чунончи, улуғворликнинг табиатда ва инсон шахсида мавжудлиги билан бир қаторда санъатда намоён бўлиши ҳам диққатга сазовор ҳодиса, тўғрироғи, у ўзининг ҳар томонлама ижодий ифодасини айнан санъатда топади, санъатнинг барча тур ва кўринишлари учун асосий тасвир объектларидан бири бўлиб хизмат қилади. Унинг санъатда намоён бўлиши,

юқоридагидек, ахлоқийлик ва ижтимоийлик билан шартланади. Бунда улуғворлик инсоният ва жамият тараққиётида рўй берадиган муҳим воқеалар, буюк тарихий шахслар фаолияти, қаҳрамонликлари, фидойиликлари тасвири орқали ўқувчи, тингловчи қалбида ҳайрат, ифтихор уйғотади.

Санъатдаги улуғворлик, табиатдагидан фарқли ўлароқ, мазмун ва бадиий шакл воситасида ифодаланади, бунда ғоя ҳал қилувчи роль ўйнайди. У меъморликда алоҳида аҳамият касб этади. Миср эҳромлари, Самарқанд, Бухоро, Хива шаҳарларидаги меъморлик обидалари ўзининг салобати, улуғворлиги билан кишини лол қолдиради. Сиз улар қошида ўзингизни жисман кичик сезасиз, лекин, айна пайтда, маънавий жиҳатдан улардан юксаклигингизни ҳис қилиб турасиз: шу буюк маҳобатли эстетик қадриятларни инсон бунёд этган, сиз бу билан фахрланасиз, қалбингизни улуғворлик, фахр қамраб олади. Ушбу умуминсоний туйғулар билан бирга айна замонда сизда миллий ифтихор, миллий ғурур ҳисси ҳам уйғонади: мана шу неча асрлардан буён жаҳонни ҳайратга солиб келаётган буюк санъат намуналари сиз мансуб бўлган миллатнинг маънавий қадриятлари ҳисобланади, уларни айнан сизнинг ажодларингиз яратган. Бу ўринда улуғворлик миллий ғоянинг шаклланишига ҳам катта таъсир кўрсатади.

Меъморликда, худди табиатдагидек, улуғворлик асл кўринишида намоён бўлади, лекин бадиий адабиёт, мусиқа, театр каби кўпгина санъат турларида маънавий-ахлоқий эврилишни бошидан кечиради ва қаҳрамонлик, жасорат, мардлик сингари ахлоқий фазилатларга айланади. Натижада у ҳам эстетик хусусият, ҳам ахлоқий фазилат сифатида икки фалсафий фан – эстетика ва ахлоқшунослик томонидан тадқиқ этилади. Масалан, Амир Темур, Фитрат, Чўлпон, Тўйчи Эрийигитов ва бошқа миллий қаҳрамонлар санъат асарларида бадиий образ тарзида биз учун ахлоқий ҳамда эстетик идеалга айланади.

Айна пайтда, шуни ҳам айтиш ўринлики, улуғлик билан улуғворликнинг фарқи бор, уларни айнанлаштириш тўғри эмас. “Кимки

дахшатни енга олса у улуғдир, кимки енгилганда ҳам кўрқувни билмаса, у улуғвордир... Улуғ инсон ўзини бахтда, улуғвор инсон эса фақат бахтсизликда намоён қилиши мумкин”, деб ёзади Шиллер (*Шиллер Ф. Соб. соч. в 7 т., М., ГИХЛ, 1957. Т., 6. Стр. 186*). Масалан, Навоий ёки Гётени биз улуғ инсонлар деймиз, айна пайтда, улар бахтли инсондир. Жангда мағлуб бўлса ҳам, ўзидан бахт юз ўгирганига қарамай, кўрқувни енгиб, ўн том чамаси баландликдаги тик қирғоқдан дахшатли уюримлари билан айқириб оқаётган Синд дарёсига отда сакраб, қаҳрамонлик кўрсатган, ҳаётига таҳдид солиб турган хавф-хатарни ватанпарварлик руҳи – юксак ахлоқийлик билан енгган ва кейинчалик Ватан йўлида ҳалок бўлган Жалолиддин Мангубердини эса улуғвор инсон деймиз. Мана шундай ўринларда улуғворлик бошқа бир эстетик хусусият – фожиавийлик билан улашиб кетади.

Шундай қилиб, улуғворлик табиатда виқор, ҳайбат, жамиятда улуғлик, санъатда қаҳрамонлик, маҳобат сифатида ўзини намоён қилиб, инсонни олижанобликка, юксакликка, буюкликка ундайди, табиат ҳодисаларини эстетик англаш ва баҳолаш имконини беради, жамият, миллат маънавий тарбиясида муҳим роль ўйнайди.

Улуғворликнинг зидди бўлмиш тубанлик – инсон, жамият, инсоният ҳаётини реал хавф остида қолдирадиган салбий ҳодиса. Уни бошқа салбий ҳодисалар, чунончи, хунуклик хусусияти билан айнанлаштириш ёки чеклаш мумкин эмас. Агар хунуклик инсоннинг интеллектуал ва ирода кучига бўйсунуши мумкин бўлган, инсоний имкониятлар доирасида шаклан ёки мазмунан ижобий эврилиш касб эта оладиган, ҳаёт учун тўғридан-тўғри хавф туғдирмайдиган муваққат хусусият эканини назарда тутсак, тубанлик инсон жинслай олмайдиган салбий ҳодиса. Хунуклик жирканиш, ҳазар ҳиссини туғдирса, тубанлик кўрқув ва дахшат уйғотади, инсон эркини йўққа чиқаради, уни ҳалокатга маҳкум этади, яшаш учун ниҳоятда чекланган имконият қолдиради. Шу жиҳатдан, у ахлоқий иллат бўлмиш ёвузлик билан ҳамоҳанг.

Тубанлик табиатда зилзила, ногаҳоний сув тошқини, сел, цунами ва бошқа ҳодисаларда намоён бўлади. Жамиятда эса уруш, тоталитар тузум – большевизм, фашизм ва ҳоказолар тубанликнинг кўринишидир. Хиросима ва Нагасакига ташланган атом бомбалари ёки денгиз ости зилзиласи оқибатида пайдо бўлган юзлаб метрлар баландликдаги даҳшатли, улкан тўлқинлар – цунами олдида инсон ожиз, уларни жиловлаш, ўзига бўйсундириш имконига эга эмас, ҳалокатга маҳкум, унинг яшаш имкони деярли йўққа чиқади.

Шахс ва жамиятдаги тубанлик кўп ҳолларда бир-бири билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади ҳамда бутун инсоният учун хатарли табиати билан ажралиб туради. Масалан, Ленин, Сталин, Ҳитлер, Пол Пот сингари тубан шахслар шахсий манфаат йўлида сиёсий фирибгарлик воситасида ҳукмронликни қўлга олди ва уни сақлаб туриш учун ўз мамлакатларида геноцид ва қатағонлар уюштирди, тоталитар тузумлар вужудга келтирди, бутун-бутун ҳалқларни ўз ватанидан бошқа ерларга кўчирди, миллионлаб одамларни ўлимга маҳкум этди, инсоннинг яшаш ҳуқуқини, эркини оёқости қилди, мисли кўрилмаган миқёсдаги урушларни ташкиллаштирди. Натижада инсоният жамияти тараққиётини неча йилларга ортга сурди. Ахлоқий-маънавий нуқтаи назардан бундай шахслар энг ёвуз одамлар ва уларнинг хатти-ҳаракатлари энг улкан ёвузлик сифатида талқин қилинади.

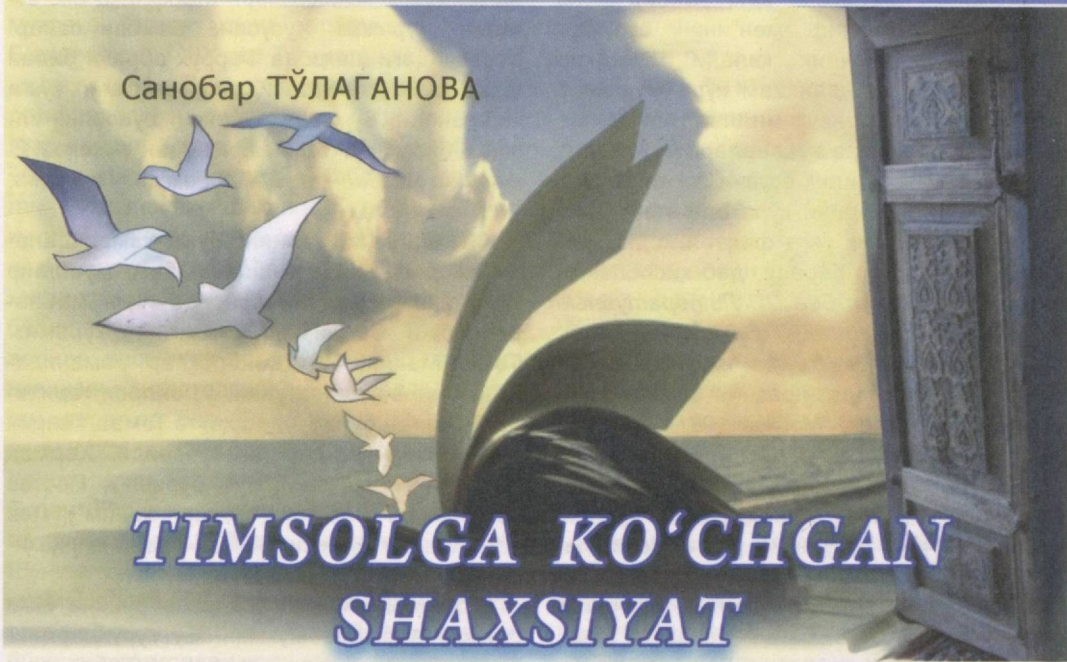
Тубанлик меъморликдан ташқари барча санъат турларида ўз аксини топади. Унинг санъатдаги инъикоси, асосан шахслар – асар қаҳрамонлари орқали рўй беради, уларнинг қилмиши инсонийликка зид тамойилларга асосланиди, атрофидаги одамларни фожиавий ҳалокатга дучор қилади, асарнинг асосий қаҳрамонлари учун муқаррар ҳалокатдан

қутулиш имкони қолмайди. Бундай тубанликнинг мумтоз намунасини Шекспирнинг “Отелло” фожиасидаги Яго образида кўриш мумкин: Отелло ва Дездемона Ягонинг тубанлиги сабаб ҳалок бўлади, унда тубанлик улкан ёвузлик сифатида барчани ларзага солади.

Улуғворлик билан тубанликнинг ҳам муайян маънода диалектик алоқаси мавжуд, у икки хил кўринишда – бири бевосита, иккинчиси – билвосита намоён бўлади. Бевосита алоқа, бир-бирига ўтиб туриш, табиатдаги улкан миқёсли фалокатлардан сўнг узоқ муддатли эврилишлар оқибатида рўй беради. Кучли зилзила ва вулқон отилиши натижасида бир қанча муддатдан сўнг ўша ерда тоғ ўсиб чиқиши мумкин. Биламизки, тоғлар – табиатдаги улуғворлик. Демак, одамларга ҳалокат олиб келган табиатдаги тубанлик – зилзила кейинчалик, узоқ вақт ўтгач, улуғворликка айланиши мумкин. Улуғворлик билан тубанликнинг билвосита алоқасини эса биз жамият ва санъатда кўраимиз. Тубан сиёсий тузумда яшаётган ва тоталитаризмга қарши курашаётган ва курашиб ҳалок бўлган одамлар улуғвор қаҳрамонлардир. Санъатда ҳам шундай. Масалан, Мақсуд Шайхзоданинг “Мирзо Улуғбек” фожиасида улуғвор Улуғбек билан ёнма-ён тубан Абдуллатиф ҳаракат қилади, охир-оқибат улуғвор инсондан бунёдга келган тубан инсон улуғворликни ҳалокатга маҳкум этади.

Шундай қилиб, улуғворлик билан тубанлик ҳам ўзаро алоқадорликка эга ва бири иккинчиси учун кўзгу вазифасини ўтайди: улуғворликка қараб, биз тубанликни лаънатлаймиз, тубанликни кўриб, улуғворликни олқишлаймиз. Ҳар икки ҳолатда ҳам ақлан ва қалбан тарбияланамиз, маънавий-руҳий жиҳатдан юксаламиз.

Санобар ТўЛАГАНОВА

TIMSOLGA KO'CHGAN SHAXSIYAT

Бадиий асар яратилгунга қадар ҳам ундаги ҳар бир образ ижодкор тафаккурида узоқ вақт яшайди. Шу жиҳатдан, асар “саҳна”сида тасодифий образлар деярли учрамайди ва уларнинг ҳар бири эстетик идеал ҳамда ижодий ният ҳосиласидир. Бадиий асардаги персонажлардан ҳар бири муаллиф билан қай бир даражада яқин бўлиши сир эмас. Айниқса, бош қаҳрамон адабий асар эстетик ғоясининг тажассуми сифатида ёзувчи шахсининг ўзига хос “эгизаги” ҳамдир. Баъзида бош қаҳрамон ёзувчи эстетик идеалидан ташқари биографик табиатга ҳам эга бўлиши мумкин. Аммо бундан қаҳрамон билан муаллиф айнан бир одам деган янглиш хулоса чиқармаслик лозим.

Буюк адиб Абдулла Қодирий ижодини ўрганар эканмиз, қаҳрамонлари билан адиб шахси ўртасида нечоғли маънавий яқинлик бор, муаллиф “мен”и унинг қайси қаҳрамонларида кўпроқ ўз ифодасини топган, қаҳрамонларни автобиографик дея оламизми каби саволларга жавоб изладик.

Қодирийнинг барча асарларида адибнинг ўлмас руҳи, заковатию жасоратини ҳис қилиш қийин эмас. Ёзувчининг ялпи ижодини ўзаро бирлаштирувчи, боғлаб турувчи ришта – комил инсон тимсоли кўз олдимизда яққол гавдаланади. Ҳар бир жумлада, ҳар бир қаҳрамон сажиясида Қодирийдек даҳо шахснинг ўзига хос фазилатларини эслатиб турувчи айрича белгилар бор. Ўзбек халқи дардини теран англаш, миллат армонларини ўзиникидай қабул этиш ёзувчи ижодининг ўзак мағзидир.

Қодирий ўз ижтимоий-эстетик идеалининг тажассуми бўлган Отабек, Анвар образларида XX аср бошидаги Туркистоннинг зиёли, илғор ёшлари қиёфасига хос жиҳатларни умумлаштирди. Адиб ушбу образлар воситасида ўзбек характерини кўрсатишга муваффақ бўлди. Бу эса, ўз галида, ёзувчи асарларига ноёблик ва бетакрорлик бахш этди.

Қодирий ўз эстетик идеали ва бадиий ғоясини қаҳрамонлари гарданига юклайди. Ёзувчининг “мен”и унинг бадиий модели бўл-

миш образларда аксланади, таъбир жоиз бўлса, улар муаллиф "мен"ининг орзу-армонларига тилмочлик қилади. Ижодкор "мен"и биз ўйлагандан ҳам кўра мураккаб бўлиб, унда ўзи мансуб миллат тили, дини, қадрият, урф-одат ва анъаналари мужассамдир. Саёз танқидчилик ёзувчи шахсида "инсон"ни, унинг "мен"ини кўра олмагани боис ҳам тарихнавислик унга фақат ижодий меросига қараб баҳо беради, деб ҳисоблайди биографлар (*Сент-Бёв Ш. Литературные портреты. Москва, 1970. Стр. 48*). Аслида, асар моҳиятини англашда ижодкор ҳаёти ва тақдири калит вазифасини бажаришини (*Борев Ю. Эстетика. Москва, 1981. Стр. 356*) унутмаслигимиз лозим.

Эстетик идеал – тарихий категория саналиб, ижодкорнинг эстетик ва бадиий дидини жамлайди, унинг орзу-армон, истак-хоҳишларини умумлаштиради. Баъзида бунинг тескариси кузатилиб, эстетик идеал ижодкорнинг ижтимоий ҳаётга нисбатан "тасдиғ"и эмас, "инкор"ини ҳам ифодалайди. Буюк рус адиби Лев Толстойнинг "Анна Каренина" романидаги Анна образи бунга ёрқин мисолдир.

Эстетик идеални яратиш ҳеч вақт осон кечмаган. Улуғ рус ёзувчиси Фёдор Достоевский 1868 йили ёзган бир мактубида "Ижод асносида ижобий характерли идеал одамни тасвирлаш ҳар доим машаққатли бўлган. Шунинг учун бу масала ечими ниҳоятда мушкул. Аъло даражадаги гўзаллик – идеалдир. Бизга идеал бўла олувчи қаҳрамон ҳануз ўзимизда ва ҳатто мутараққий Оврупода яратилмаган. Дунёда биргина ижобий гўзал хилқат бор, у ҳам бўлса Исо Масихдир. Шундай экан, бу жараён чексиз, адоқсиздир. Бундай идеални яратмоқ эса илоҳий мўъжизалардан бири..." дейди. Сўнг эса, "Романимда кўзлаган мақсадимнинг ўндан бирига ҳам муваффақ бўла олмадим," дея иқдор бўлади адиб (*Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Москва, 1975. Стр. 309-312*). Қисқа ҳаёти давомида ислом аҳқомларига риоя этиб яшаган Қодирий учун ким идеал экани, бир оз бўлса-да, ойдинлашади.

Ҳазрат Навоий асарлари, айниқса, "Хамса" достонларини мутолаа қилар эканмиз, улар-

да муаллиф кечинмалари атрофлича акс этганини кўрамиз. Хусусан, "Саъбаи сайёр" достонидаги шахзода Фаррух образи билан шоир шахсияти ўртасида яқинлик аниқ кўзга ташланади. Бу масала навоийшунослик илмида бирмунча теран ёритилган (*Исоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. Тошкент, 1965. 71-бем*).

Жаҳон адабиётининг буюк намоёндалари ижодига назар ташласак ҳам, муаллиф ва унинг қаҳрамони орасида яқин маънавий-руҳий боғлиқлик борлигини кўрамиз. Томас Маннинг "Будденброклар" романидаги кўплаб воқеалар унинг ўз оиласи тарихидан олинган бўлиб, унда ҳатто Томас, Генрих исми қаҳрамонлар ҳам учрайди. Ҳерман Хессенинг Гарриси ("Чўл бўриси"), Гюстав Флобернинг Эммаси ("Бовари хоним"), Лев Толстойнинг Аннаси ("Анна Каренина") ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

Қодирий ижодини жанрлар бўйича икки гуруҳга ажратиш мумкин. Бу гуруҳларнинг дастлабкиси кичик асарлар ҳисобланади. Адибнинг кичик асарлари негадир шу вақтгача адабиётшуносликда махсус ўрганилмаган экан. Ваҳоланки, ёзувчининг ана шу сирага кирувчи публицистикасини тадқиқ этиш унинг шахсиятини англаш сари ташланган катта қадам бўлиши мумкин. Адиб ўтган асрнинг йигирманчи йилларида миллатнинг жонкуяри сифатида ўз даврининг энг оғриқли муаммоларига қарши курашга қаттиқ бел боғлади. Хўш, унинг кураш усули бошқаларникидан нимаси билан фарқ қилади? Маълумки, Қодирий бошқалар каби халқни курашга чорловчи очиқ ташвиқот билан шуғулланмаган. Бунинг сабаби нима – ёки у бу масалаларга бефарқ бўлганми?

Қодирий ўз-ўзига ишончи ва қатъияти кучли бўлгани учун ҳар доим маслагига содиқ қолган. Шу боис ҳам у ҳар қандай гуруҳбозлик, намойишкороналиклардан узокроқ юрган. Ўз ҳаётини тажрибасига кўра, Қодирий табиатан ниҳоятда эҳтиёткор ва зийрак бўлиш билан бирга юқоридаги тоифа вакилларининг қачондир бир-бирини сотиб қўйишига ҳам аниқ ишонган. Чунки ўша йилларда маҳаллий зиёлилар орасида "донос" – чақимчилик кенг

ёйилган эди. Айни чоқда, ёзувчи курашнинг мутлақо ўзгача усули тарафдори бўлган. Биринчидан, у XIX аср Туркистон хонликлари таназзулининг бош сабаби миллатнинг ўзаро ноаҳиллиги эканини жуда яхши англаган. Иккинчидан, Қодирий ёлғизликни, ўзи билан ўзи қолишни, “фард”ликни кўпроқ маъқул кўрган. Рухшунослар фикрига кўра, ўзига ва ўз кучига унча ишонмаган одамлар гуруҳбозликка мойилроқ келади. Чунончи, кўрқув, хавотир ҳисси ҳам инсонларнинг бирлашишига сабаб бўлиши мумкин. “Кўлга келган тўй” нақли ҳам, аслида, инсоннинг воқеликни итоат-ла қабул қилишини англатади. “Ҳамма бирдай-ку”, деган қаноат-ла “барча”нинг ичида бўлишга интилиш эса инсонга хос бир ҳимояланишдир. Хулоса шуки, Қодирий “ҳамма”дан кўра “ўзи” билан бўлишни маъқул кўрган. Унинг ҳимояланиш тизими ёлғиз ҳақиқатга туташган. Шунинг учун ҳам у курашда кўплар каби намойишкорона йўлни танлашдан кўра матбуот орқали “жиҳоди акбар” қилиш йўлини ёқлаган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Адибнинг илк ижод намуналари – шеър ва драмаларида жадидона қарашлар етакчи бўлгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Унинг “Бизда аскарлик масаласи”, “Бозор суриштирмайдир”, “Отам ва большевик” каби асарларида ўз даври сиёсати ва иқтисодини яхши билган зиёлининг хавотир ва изтиробларини ҳис этиш мумкин. Ўша даврнинг фаол журналистларидан Н.Тўрақулов “Қизил байроқ” газетасининг 1922 йил 24 июнь сонида эълон қилинган “Жасорат” номли мақоласида Қодирийга бундай таъриф берган эди: “Ул танқидчи. Танқидчи – адабиёт ва қисман сиёсат ва қисман ҳаётчи, билмайман, тагин нима танқидчиси. Бир хислати бор: **жасорат, бепоен жасорат**. Масалан, миллат дарёси олдидан чиқар экан, жасу-рона от қўюб дарёга ўзини ташлар” (*Абдулла Қодирий. Диёри бакр. Тошкент, 2007. 452-бет*). Ёзувчи ҳақида замондоши айтган ҳаққоний фикр. Бу эътирофдан ташқари, тан олиш ҳамдир. Таърифда “жасорат” сўзида бежиз урғу берилмаган. Қодирий, чиндан-да, миллат дардида куйинган, ўртанган ва шу йўлда “жасуруна от қўюб ўзини дарёга” ташлаган. Фақат бошқалардан фарқли ўлароқ дардини

байроқ қилиб кўтармаган.

Аввалам-бор, Отабек, Юсуфбек ҳожи, Анвар сингари халқнинг орзу-армонлари тимсолини яратмоқ учун ижодкорнинг ўзида ҳам мазкур сифатлар бўлмоғи лозим.

Шу нуқтаи назардан, ёзувчи адабий қаҳрамонларига ўзи “донорлик” қилган. Қодирий Отабек ва Анвардаги ёвқур жасорат, маънавий камолот, одоб-ҳаё каби фазилатларни тасвирлашда ўз эстетик концепциясидан келиб чиқиб ёндашган. Отабек ва Анвар ижодкор тафаккури маҳсули бўлиш билан бирга унинг орзу-истаклари йиғиндиси ҳамдир.

Энди ушбу фикримизни адиб таржимаи ҳоли ва унинг асарларидан олинган иқтибослар таҳлили орқали далиллашга ҳаракат қиламиз. Қодирийнинг судда, Отабекнинг Худоёрхон ҳузурида, Анварнинг дор остида айтган сўзлари ёнма-ён қўйиб ўрганилса, улар моҳиятан бир-бирини тўлдиришига амин бўлиш мумкин.

Қодирий умри давомида барчага ибрат бўларли йўлни босиб ўтди. У босиқ, камгап, мустақил фикрли, имонида собит, айниқса, ҳаётий аъмолига эга ижодкор эди. Адиб, ўзи таъкидлаганидек, “Шахсий бутунлик, мустақил шахсият қуллик билан зиддир. Шахсий бутунлиги бўлмаган, яъни ўзида ҳақиқатни ихтиёр қила билиш кучини тополмаган ожиз, ихтиёрсиз одамлар жамият учун фойдалиқ ва чин аъзо бўлолмаслар” (*ўша асар, 368-бет*).

Дастлаб Отабек образи билан боғлиқ иқтибосга диққат қилайлик. “Ўткан кунлар” романи яратилган паллада ёзувчи ҳали адабиёт майдонида ўз йўлини танлаб олмаган бўлса-да, аммо ҳаётда ўз собит йўлига эга эди. “Виждон” сўзи биз ажратиб кўрсатмоқчи бўлган сахналарда муҳим аҳамиятга эга. Бу сўзни ёзувчи бежиз доминанта ўринда қўл-

ламаган. Адиб учун виждон бу – имон, яшашнинг зарурий шартидир.

Отабек Ҳомид тухмати билан қамалиб, ўлим жазосига ҳукм этилганида, унинг ўзини қандай тутиши қаҳрамон сажиясининг муҳим белгисини кўрсатувчи саҳна ҳисобланади. Ўзининг ноҳақ ўлимга маҳкум этилганини эшитган Отабек хотиржам “Ҳақсиз жазо”, дейди **кулумсираб** (*таъкид бизники – С.Т.*). Отабек талвасага тушмайди, балки **кулумсираб** жавоб беради. Шу ўринда унда на кўркув, на илтижони сезасиз. Ҳақлигига ишонган Отабек босиқлик ила жавоб беради. Энди Отабекнинг Худоёрхон ҳузурида Мусулмонқулга берган жавобига эътибор қаратамиз: “Мен билан отам сиз билан қушбегига бир неча турлик бўлиб танилсақ-да, ўз **виждонимиз** олдида бир турликинадирмиз! Шунинг учун сиз тилаган тарафингизга ҳукм қилингиз-да, буйруғингизни бераверингиз!” (*Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Мехробдан чаён. Тошкент, 1994. 123-бет*) Отабекнинг ўз виждони “олдида бир турлик”лиги – жуда муҳим нуқта. Зеро, виждон йўлини ҳаётини мезонга айлантирган қаҳрамон сўзлари, айтиш чоқда, ёзувчининг ҳам ҳаётини дастурдир.

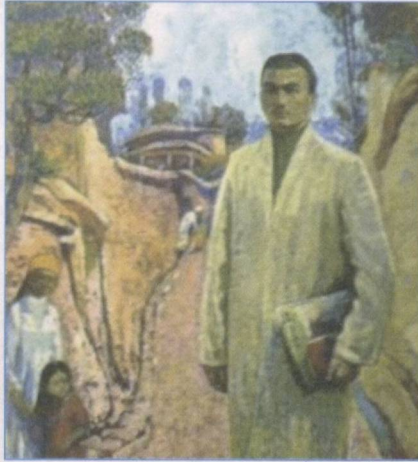
Қодирийнинг 1926 йили судда сўзлаган нутқи унинг ҳур фикрли озод шахс эканини кўрсатувчи муҳим ҳужжат ҳисобланади. “Мен тўғрилиқ орқасида боши кетса “их” дейдирган йигит эмасман, – деган эди ўшанда адиб. – Бу гапни сиз менга берадирган жазоингиздан кўркуб эмас, балки **виждоним**, **имоним** тазйиқи остида сўзлайман. Кўнглида шамси ғубороти, тескаричилик мақсади бўлмаган содда, гўл, **виждонлик** йигитка бу қадар ҳўрликдан ўлим тансиққоқдир. Бир неча шахсларнинг орзусича маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга кўркунч эмасдир” (*Диёри бакр”, 376-бет*). Дарҳақиқат, ёзувчи учун асосий мезон – **имон ва виждондир**. Ҳар қандай қалтис вазиятда ҳам ёзувчи бу мезондан чекинмайди. Ёзувчи нутқи – бир-бирини сотиш, қақишни касб қилиб олган ўша давр зиёлиларига қарата бир мурожаатдир. Ёзувчининг таржимаи ҳоли билан боғлиқ бир маълумот бизга Отабек ва

Анвар образи қай фазовий макондан олинганига далил бўлади. Зеҳн солиб қаралса, Отабекда романтиклик кучли бўлса, Анварда реалистик тамойил устунроқ. Отабек ёзувчининг кўкдаги “мен”и бўлса, Анвар ердаги “мен”идир. Сабаби – ёзувчи ҳаёти билан Анвар тақдирининг ўзаро туташ нуқталари бир талай. Анвар – етук характер эгаси ва бағоят ҳаётини образ. Бу образ учун адиб ўз шахсий ҳаётидан “хомашё” сифатида фойдаланган. Қодирийнинг суддаги ва Анварнинг дор остидаги нутқини солиштирсак, бунини умумлаштирашга келтириш осон кечади. Анвар Худоёрхонга қарата “Сизда адолат борми, жаноб?” дейишга ўзида жасорат топади. Хон кўзига қараб сўз айтмоқ учун, албатта, катта журъат зарур. Бу фазилат Анварда бисёр. У дор остига кетаётиб ҳам таҳорат олиб, икки ракаат нафл намози ўқийди. Бу саҳна асарга бежиз киритилган эмас. Анвар бошини тик кўтариб, ишонч билан Абдурахмонга хитоб қилади: “Қулишқа ҳақингиз бор, домла, чунки ўч оласиз. Фақат сиз ифлослиқ натижасида куласиз, мен...мен тўғрилиқ самарасини ўраман, сиз ифлос **виждон** билан ғолибсиз, мен соф **виждон** билан мағлубман... Мени дор остига ким келтирди? **Виждон** эмасми, тақсир?! Сизни бу ерга ким томошабин қилди? Ифлослиқ эмасми, тақсир?! Меним ҳолимни кўрингиз, домла, қўлим боғланган, устимда ханжар ялтирайди. Лекин мен куламан... нима учун бундай, тақсир? Чунки виждон роҳатда, жон тинч, юракда ишқ...” (*Ўткан кунлар. Мехробдан чаён”, 625-бет*).

Қодирий, Отабек, Анвар тилидан энг кўп айтилган “виждон” калимасининг маъноси жуда теран бўлиб, ёзувчи бу сўзни калит ўрнида қўллаган. Худди шу парчаларда умумий руҳ, мазмун-моҳият бирламчи экани, характерларнинг мукамал ва ҳаётини экани, албатта, муаллиф шахсиятига келиб боғланади.

Роман сюжетининг Анвар образига оид чизиғини кузатсак, у адиб ҳаёт йўлининг бекатларини ёдга солади. Шу боис уни биографик образлар сирасига киритиш мумкин. Ёзувчининг отаси Қодирмуҳаммад бобо Анвар мирзо билан шахсан таниш эди. Бу

эса муаллифнинг об-раз моҳиятига янада чуқур киришига ёрдам берган. Ёзувчи ҳам болалигида Анвар каби эски усулда бошланғич таълим кўради. Сўнг тақдир тақозоси билан 1912–15 йиллар Расулмуҳаммадбой қўлида “приказчик” бўлиб ишлаб, ундан сабоқлар олади. Анвар аччиқ қисмати сабаб Солиҳ махдум хонадонидан бошпана топиб,

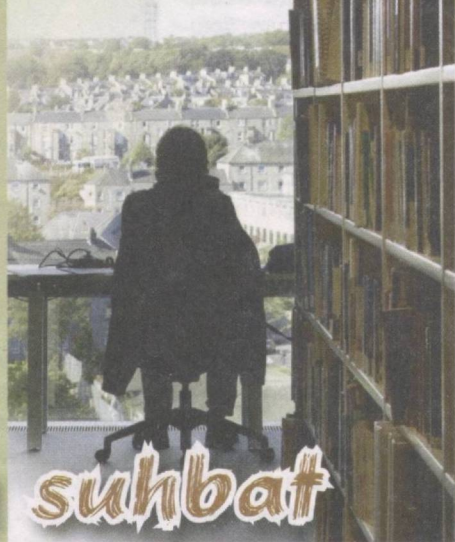
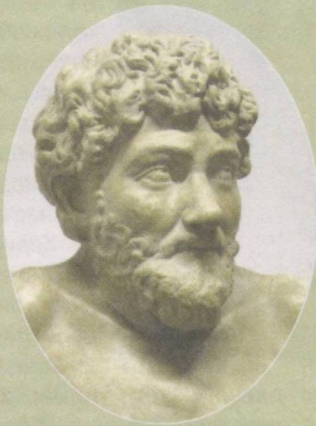
бу даргоҳда савод чиқаради. У махдум оиласи билан бирга яшайди, домласининг қизи Раънони севиб қолади. Ўхшашликни қарангки, Қодирий ҳам Расулмуҳаммадбой хонадонидан бой оиласи билан бирга яшайди ва кундалик юмушларига қарашади. Абдулланинг одоб-ахлоқи, фаҳм-фаросатидан мамнун бўлган Расулмуҳаммадбой уни ўзига куёв қилади. Бу никоҳ, албатта, бой ташаббуси билан бўлган ва ўша давр учун одатий ҳол ҳисобланган. Зеро, бойнинг ўзи ҳам бир вақтлар қайнотаси таклифи билан унинг қизига уйланган эди. Ёзувчи ҳар куни Раҳбаройни кўрар, шу боис уни яхши биларди. Абдулла қизга бўлган меҳри ва иззати туфайли бой таклифини қабул қилади. Ёзувчи Анвар ва Раъно муносабатлари тасвирида ўзи бошдан кечирган таассурот ва ҳиссиётларни яна бир бор хаёлдан ўтказган бўлса ажаб эмас. Шу боисдан Анвар образи – ёзувчи ҳаётининг романдаги изидир, десак хато бўлмас. Яъни Қодирий шахси ва Отабеги Анвар образи бири бошқасини тўлдирувчи ҳодисалардир. Хулоса қилиб айтиш мум-

кинки, ижодкор асар яратиш жараёнида ўз ҳаётининг мезони, эстетик концепция ва тамойиллари, жамиятга муносабатини бавосита акс эттиради. Ижодкор шахси мукаммал бўлсагина у етук характерлар ярата олиши мумкинлиги юқоридаги далилларда ўз исботини топи-ди, назаримизда.

Қодирий шахсидаги вазминлик, мулоҳазакорлик, жасурлик, имон-этиқодда собитлик каби фазилатлар Отабек, Анвар каби образларнинг ҳам етакчи хусусиятидир. Адиб шахсияти ҳар икки образ учун ҳам боғловчи ҳалқа вазифасини бажарган.

Бадий образ – ўзга орқали ўзни акс эттириш демақдир. Ижодкор ўз сажияси, мизожи, табиати, миллий ўзлиги, эстетик дидидан келиб чиққан ҳолда образга ёндашади. Биографик метод асосчиси Шарль Сент-Бёв фикрича, асар “сўзлаётган шахсият”, шахсият эса бу – ижодкорнинг қалб дунёсидир. Ижодкор шахси қанча серқирра ва бутун бўлса, у яратган образлар ҳам шунча серқирра ва бутун бўлади. Ўзи ҳам озод бўлган шахсга том маънода юксак бадий характерлар яратиш насиб этади. Бундай ижодкорнинг ҳаётига, жамиятга ўзгача муносабат тарзи бўлади. Унинг ўз даврига исёни ҳам шундай ўзгачадир. Алқисса, шахси озод, руҳи тетик, имони мустаҳкам ижодкоргина комил инсон образини яратади. Даврнинг ҳар турли елвизак наволарига нағма қилган ижодкордан эса руҳи озод қаҳрамонни кутиш душвор. Бугунги кунда идеал қаҳрамон масаласининг очиқ қолаётгани ҳам шундан бўлса ажабмас.

Ҳалима АҲМАД

Езоп билан суҳбат

Бадиалар

Негадир уйқудан ҳорғин уйғондим. Соатга қарадим: 8.30. Оббо, яна кеч қоладиган бўлдим. Апил-тапил ювиниб, нонушта ҳам қилмай ишга отландим. Ҳар куни шу аҳвол: умрим қандайдир ғилдиракнинг ичида айланади. Йўл бўйи ҳаётимдаги бирхилликни ўзгартириш ҳақида ўйлайман... Ҳамкасблар тушликка чиққанда китоб дўконига бордим. Ҳаётимни ўзгартиришга қодир янги асар изладим.

Ўзиям тўрт соат айланибман китоб дўконини. Аммо излаганим йўқ. Бу орада яна ишга кеч қолаётганим ёдимга тушди. Кичкинагина дўкон ичида соатлаб айланиб юришимдан шубҳаланган сотувчи йигит мени зимдан кузатади. Кетиш олдидан азбаройи уялганимдан кафтдеккина китобча сотиб олдим. Эзопнинг “Масаллар”и. Атиги беш юз сўм тураркан. Ишхонамга боргунча китобчани варақлаб, янги бир нарса топишга уриндим. Аммо барча масаллар менга таниш, қолаверса, жўн ва оддийдек эди.

Эзоп – қадимги юнон мактабидан чиққан файласуф. Фалсафага бунча ўч бўлмаса бу юнонлар, деб ўйладим беихтиёр...

Иш вақти тугаб, қуёш менинг “ғилдирак умрим”ни масхара қилгандек думалаб уфққа ботаётганда уйга кириб келаман. Келаману рўзғор ташвишига чўкиб кетаман. Соат кечки саккизда, денгиз тўлқинидан зўрға омон қолган балиқчидек судралиб ўринга чўзиламан ва бугун сотиб олганим китобчани варақлайман. Шу пайт елкам жизиллаган-

дай бўлади. Елкамни пайпаслайман. Бармоқларимга нимадир илинади. Чироқ ёруғига солиб қарасам, майда сариқ чумоли – Бухорода бунини “мўрчи гардак” дейишади – ёмон чақади, чаққан жойи ярага айланади. Чумолини бармоқларимда эзиб ташлайман. Шу пайт жуда кучли бир хайқириқ кар қулоқларимни тешиб ўтгандек бўлади. Тавба, бу қандай хайқириқ бўлди, дейман ўзимга ўзим.

Яна Эзопни варақлайман. Шу аснода мизғиб қолибман. Бир пайт беҳисоб сариқ чумоличалар галаси ёпирилиб келиб, бутун жисмимни ея бошлабди. Зингил солиб қарасам, фақат суякларим қолибди. Худди тиббиёт дарсида фойдаланиладиган скелетга айлангандекман. Қизиғи, миям ишляпти. Демак, кумурсқалар ҳали бошимга етиб келмабди-да, деб ўйлайман. Қўрқинч ва оғриқ зўридан бақиринишга ҳам ҳолим етмайди. Шу маҳал қаердандир Эзоп пайдо бўлади. Оёғидаги кишанларни шиқирлатганча, қўлини бигиз қилиб бундай дейди:

– Доим шундай, ожизлар ғанимининг мизғишини пойлайди. Пинакка кетдими бас, уни тилка-пора қилиб ташлайди.

– Эзоп, сен тирикмисан? – дейман ҳайратланиб.

– Ҳа, фақат тушларда тирикман.

– Қандай яхши, сен билан мириқиб суҳбатлашарканман-да.

– Аввал, сени еб тугатаётган ожиз ғанимларингдан қутул, – дейди у амрона.

“Қандай қутуламан?” дегандек мўлтираб қарайман. Яна Эзоп ёрдамга келади:

– Ўрнингдан тур, ўзингни силкитиб ташла.

У айтгандай қиламан. Илма-тешиқ бўлиб ётган жисмимдан ожиз ғанимчалар ерга тўкилади.

Яна Эзопнинг кишанлари шиқирлайди.

Энди анча ўктамлашиб ундан сўрайман:

– Нега оёғингдаги кишанни ечиб ташламайсан?

– Мен, ахир, қулман. Кишанларга ўрганиб қолганман. Биласанми, мен асли-насли скифлардан бўлган Анахарсис деган файласуфни билардим. У ўз аждодларидан бир умр ор қилиб яшади. Гарчи озод бўлса-да, кўзга кўринмас кишанлар борлигини чирмаб ташлаган эди. Унга раҳмим келарди...

Гапини бўламан:

– Нега юнонлар фалсафага бунча ўч бўлган?

– Дунёда юнонлардай жанги жадалларни, азоб-уқубатларни кўп кўрган миллат бўлмаса керак. Азоб, изтироб, узлуксиз курашлар одамни файласуфга айлантиради. Лекин сен ҳеч қачон файласуф бўлолмайсан. Чунки руҳиятингда ношукрлик бор...

– Ахир, мен ҳам чиройли яшагим, бой-бадавлат бўлгим келади.

– Оббо, нодон-ей, “Пулинг кўп бўлса қувонма, кам бўлса куйинма”, деган ўғитимни эшитмаганмисан? Ҳаёт барибир гўзал. Йиллар ўтгани

сайин бунинглаб борасан... Мен бир қарияни танирдим. У ҳар куни ўрмондан ўтин келтириб бозорда пулларди. Бир куни ёмғирда қолиб шалаббо бўлган ўтинларни кўтаришга мажоли етмай, Худодан ўзига ўлим тилаб ёлворди. Ўша пайт унинг қаршисида Ажал ҳозир бўлди ва қариядан уни нега йўқлаганини сўради. Қария эса Ажалга "Сени ҳўл ўтинларни кўтаришга ёрдам берармикан деб чақиргандим", деб жавоб берди пинагини бузмай. Кўрдингми ҳаммага жони ширин...

– Қисматга ишонасанми? – дейман нечундир ҳовлиқиб.

– Албатта ишонаман ва Тангрини ҳамиша улуғлайман.

– Қисматингга қулликни битган бўлса ҳамми?

– Қуллик пешонамга битилган ёрлиқ эмас. Аксинча, одамзоднинг бир-бирига бўлган муносабати, ёвузлиги самараси бу... Самос оролида яшаганман. У ер шу қадар гўзал эдики! Хўжайиним Иадмоннинг зуғумидан тўйиб кетган дамларда ўша гўзаллик менга таскин берарди. Ҳаётни муттасил кузатардим. Сулаймонга ўхшаб барча жониворларнинг тилини тушунишга ҳаракат қилардим. Жонзотларда, дарахту майсаларда ҳали ҳеч ким кашф қилмаган фалсафа борлигини ўшанда билганман. Умрим давомида тўрт юзта масал айтдим. Ҳали айтадиганларим кўп эди...

– Сени нега ўлдиришди?

Эзоп кинояли кулади:

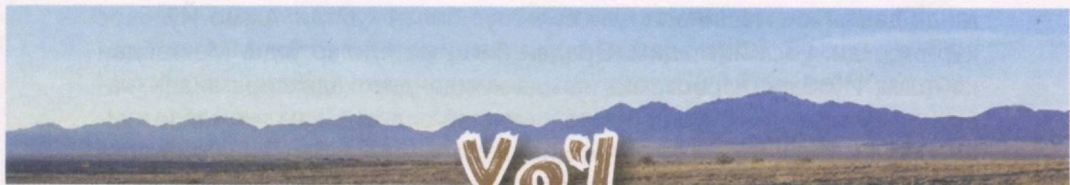
– "Сен умид боғлаган кишилар сени ҳалок қилишлари, сен менсиманган одамлар эса сени қутқаришлари мумкин", деган гапни кўп такрорлардим. Аммо амал қилмасдим. Менинг фожиам шунда. Яна "Эшитган яхши-ёмон гапларни ичингда ўлдир", дедим. Аммо ўзим ҳамма гапларни ҳам ичимда ўлдирилмадим, аксинча, улар мени ўлдирди...

– Сени тушунгандекман. Оёғингдаги занжир қанчалар ғашимга тегаётган бўлмасин, сенинг озод фикрлашинг менга ёқпти. Ҳа, айтгандай, занжиринг оёғимдаги омадсизлик занжирига жуда ўхшаб кетар экан.

– Мендаги зулли занжири, оёғингдаги занжирни эса ўзинг ясагансан. Мана бу масалим ёдингдами: "Хўкиз ўзини қувиб келаётган арслондан қочиб, ёввойи эчкилар яшайдиган ғорга кириб яширинади. Ёввойи эчкилар эса уни сузади, тепади. Шунда хўкиз "Начора сенлардан эмас, арслондан кўрққанимдан ҳақоратларингга чидашга мажбурман", дейди. Ҳаёт ҳам баъзида баҳайбат арслонга ўхшайди. Ундан кўрққанинг сари ғам-қайғулар сени истило эта бошлайди. Агар ҳаётнинг кўзига тик қараб яшасанг, марра – сеники! Сени кишанбанд этган кўрқув туйғусини синдириб ташла, ғаму таҳликалардан озод бўласан... Энди менинг кетадиган пайтим бўлди. Эсингда бўлсин: ҳеч нарсадан кўрқмасанг, ҳамма нарсани енга оласан.

Эзопнинг оёғидаги занжир баттар шиқирлайди.

Кўзимни очаман. Тонг мунаввар кўксини деразам раҳига босиб, жилмайиб турибди. Ташқарида эса фаррош аёл судраб юрадиган арава занжири Эзопнинг кишанидай маҳзун шиқирлайди.

Уйим йўл ёқасида жойлашган. Гоҳида деразадан енгил машина ва автобуслар одамларни қаергадир олиб кетаётганини кўраман. Йўлга отланганларга ҳавасим келади. Кўнглимга қачон йўлнинг ишқи тушган – билмайман. Раҳматли онам “Икки ёшингда юра бошлагансан”, дерди. Онамнинг кўзини шамғалат қилиб кўчага чиқиб кетар эканман. Уч-тўрт ёшимдаги айрим воқеалар хотирамда муҳрланиб қолган. Ҳовлимизда “Йўлбарс” лақабли итимиз бўларди. Мен катта йўлга пилдираб чиқдим дегунча у югуриб келиб этагимдан тишлаб уй томон тортарди. Мени нималардандир ҳимоя қиларди шекилли. Жуда меҳрибон жонивор эди. Йўл ҳақидаги соғинчларимни мана шу ит билан боғлиқ хотиралар тўлдиради.

Ўшанда эндигина биринчи синфга борган кезларим эди. Йўлбарснинг сезгир ва фаросатли ит эканини бутун қишлоқ биларди. Ўша кезлари кўшнимиз Ражаб чўпон бир неча бор унга харидор бўлиб, дадамнинг олдига келди. Дадам эса сотишга кўнмади. Орадан бир неча кун ўтгач, Ражаб чўпон уйимизга уч-тўрт одамни бошлаб келди, Йўлбарс унинг кўзичоқларини бўғизлаб ташлаганини айтиб, тўполон кўтарди. Ёнидагилар унинг гапини маъқуллади. Гарчи қишлоқ аҳли Ражаб чўпоннинг сўзига ишонмаган бўлса-да, дадам унга “бўғизланган” кўзилари ҳақини тўлади. Йўлбарс ўзига қилинган тўхматни сезгандай ҳовлининг бир чеккасида ғужанак бўлиб ётарди.

Машмаша шу билан тугамади. Ражаб чўпон қизи Йўлбарсдан кўрқиб касал бўлиб қолганини баҳона қилиб яна жанжал кўтарди. Шунда дадам Ражаб чўпонга бўлган нафратини тўккиси келгандай арғамчи билан Йўлбарсни роса савалади. Бечора ит жони оғригани сайин дадамнинг оёқларига бошини суриб ингилларди. Дадам хуморидан чиққач, қўлидаги арғамчини улоқтириб уйга кириб кетди. Бечора Йўлбарс зўрға судралиб бошпанаси – сомонхонага кириб ётди. Ёнига бориб бошини силадим. Унинг кўзлари йиғидан қизариб кетган, нигоҳида гўё одамзодга бўлган ишончсизлик сизиб турарди.

Ўша кунлари ҳаво совигандан совиди. Бухоронинг қиши жуда изғиринли бўлади. Биз уйни ўтин ёқиб иситардик. Ҳаш-паш дегунча ўтиннинг ҳам таги кўриниб қолди. Дадам катта юк машинасини кира қилиб, саксовул келтиргани Қизилқумга отланди. Йўлбарсни эски чопонга ўраб, машинага солди. Нияти ёмонлигини пайқаб, йиғлаб йўлини тўсдим, дадам қўлимни силтаб ташлади. Ҳовлимиз Йўлбарсиз ҳувиллаб қолди. Ростини айтсам, ўшанда дадамни жуда ёмон кўриб кетдим. Уч кун де-

ганда дадам юк машинаси тўла саксовул билан қайтди. Аммо Йўлбарс кўринмасди. Роса йиғладим. Орадан йигирма кунлар ўтди. Мактабдан қайтсам, Йўлбарс дарвозамиз тагида кимдандир ҳадиксирагандек, хавотирли ўтирарди. Югуриб бориб қучоқлаб олдим. У ҳам тинмай юзимни яларди. Уни ҳовлига олиб кирдим. Уйдагилар Йўлбарсни кўриб роса хурсанд бўлди. Онам нуқул:

– Вой жонивор-ей, чўлда адаштириб келдим дегандилар. Сен йўлни қандай топиб келдинг? – дерди суюниб.

Бир пайт ташқаридан дадамнинг машинаси овози келди. Боёқиш ит калтак зарбини унутмаган эканми, ҳовлимизнинг орқа томонига ўтиб кетди. Мен ҳам ортидан чопдим. Дадам Йўлбарснинг қайтганидан хабар топгач, ҳайратини яширолмади:

– Оббо, занғар-ей, минг километрга кўзини боғлаб олиб борганман. Йўлни қандай топиб келди экан? Майли, шу ерда яшайверсин. Яхши қаранглар.

Дадам бу гапи билан хатосини тан олгандек эди. Шундай қилиб Йўлбарс умрининг охиригача бизникида қолди.

Йўлбарс олис-олисдан уйимизни топиб келгунча қанча йўл босди, уни қайтишга нима мажбур қилди? Олимлар ҳайвонлардаги қобилиятни рефлекс деб изоҳлайди. Барибир бир нарсага тушунмайман. Баъзан биз инсонлар ақлли мавжудот бўлатуриб, кўп бора йўлимиз тушган манзилни вақт ўтиб ёдимиздан чиқарамиз. Нима учун?

Хуллас, ҳали жавобини топмаган саволларим жуда кўп... Ҳозир эса бутун хаёлим йўлда: Қани эди адоқсиз йўл бўлса, кетаверсанг, кетаверсанг, ҳеч тугамаса. Негадир хаёл ичида дадамнинг тез-тез такрорлаб тургувчи “Аввало ҳаётдан ўз йўлингни топ” деган ўғити ёдимга тушади. Мен топишим керак бўлган йўл борми ўзи?!

Баъзан ақлдан озаётганга ўхшайман. Қоп-қоронғи, чуқур қудуққа тушиб кетаман. Нафасим бўғилади. Бу машъум қудуқдан тирмашиб зўрға юқорига чиқиб оламан. Қудуқ тубидан тирикликкача бўлган йўл назаримда жуда олисдек туюлади. Ана шундай пайтларда Йўлбарсни эслайман. Ахир у чўлу биёбондан йигирма кунлар деганда ўз манзилига қайтган. Мен эса арзимаган тушкунликдан чиқолмай аюҳаннос соламан. Ҳа, бу ҳаётда йўл топиш жуда мушкул экан...

Ярми қоронғи, ярми ёруғ хаёллар ичидан мени эшик қўнғироғининг чинқириши судраб чиқаради. Кимнидир илҳақ кутаётган одамдек югуриб бориб эшикни очаман. “Ахборот” лақабли қўшни аёл фавқулодда муҳим хабарни етказмоқчидай шошилиб уйга киради. Кирасолиб ёзғиради:

– Ҳа, қўшни, қорангизни ҳам кўрсатмайсиз, қўшничилик бундай бўлмабди-да.

– Иш, тирикчилик дегандай... – дея чайналаман.

“Ахборот” ўрнашиб ўтириб олади-да, сирли овозда “рангин” қиссасини бошлайди:

– Э қўшни, ақлим бор экан, хайрият, қиз туғмаган эканман. Қўшни “дом”даги Моҳирахоннинг қизини бир номард эркак йўлдан урибди. Моҳирахон юрибди энди пешонасига муштлаб... Айтгандай, Худо ураман деса ҳеч гапмас экан. Катта амалдор Шокиржон аканинг ўғли ҳам йўлдан адашиб, аллақандай гуруҳга қўшилиб қолганмиш.

Кетма-кет хунук хабарни етказиб ҳузур қилаётган “Ахборот”нинг лаби лабига тегмайди. Қани эди дейман, одамнинг овозини ўчирадиган пульт бўлса! Қўшним узоқ гапирди, аммо уни эшитмайман, чунки фикру зикрим “йўлдан урибди”, “йўлидан адашибди” деган жумлаларда.

“Ахборот” гап халтасини бўшатиб чиқиб кетади. У кетгач уйга баҳорнинг ёқимли шабадаси кириб келади. Мен эса яна дераза ёнига бориб олисларга тикиламан. Офтоб баланд тоғнинг чўққисига қўнибди. Атрофда қирмизи шуълалар ўйнайди. Юрагим шуълалар билан басма-бас дукурлайди. Ва яна йўл кўзимга ташланади. Унда бир одам оҳиста одимлайди. Уфққа қараб одимлаётган бу одамнинг қадамлари юрагимда аксадо беради. Худди ўзим қаергадир кетаётгандек суюнаман.

Лаҳза ўтмай ўнг ва сўл қўл фаришталарининг баҳси мени ўзимга қайтаради. Сўл қўл фариштаси:

– Йўл билган одамга бахту омад, шону шуҳрат зарпечакдек чирмашиб олади, – дейди шивирлаб.

Ўнг қўл фариштаси эса уни рад қилади:

– Ҳар бир одамнинг йўли кўнгилда бўлади.

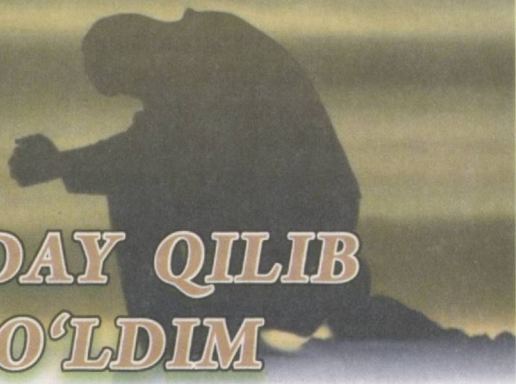
Мен ўнг қўл фариштасига ён босиб кўнглимга қарайман: унда ғариб бир йўл кўринади, унда ўтган кунлар йиртиқ-ямоқ эски кийимлардек сочилиб ётади.

Эҳ, ҳаммаси бекор гап, дейман ўзимга ўзим, қаердадир ёруғ бир йўл мени пойлаб турганига ишониб. Мен ўша йўлни топаман. Ўша йўлдан нафасим етгунча кетавераман, кетавераман. Ортимдан соядек эргашиб юрган ўлим ҳам ҳориб-чарчаб қолиб кетади. Мен эса бир зум ҳам тўхтамай одимлайвераман. Қаердандир эсган зумрад насимлар кўксимга урилади. Юрагим умиднинг қувноқ оҳангида ўйнайди.

Хув кўриниб турган чўққиларга чиқиб озгина тин оламан.

Офтоб энг баланд чўққи деб ўйлаб елкамга қўнади.

Лев ТОЛСТОЙ

MEN QANDAY QILIB JINNI BO'LDIM

Ҳикоя

1883 йил 20 октябрь. Бугун мени вилоят бошқармасига врачлар кўригидан ўтказгани олиб боришди, улар ҳар хил хулоса айтди. Баҳслашиб, мени телба эмас деган қарорга келишди. Бундай хулоса чиқаришларига сабаб фақат шу эдики, кўрикдан ўтаётганда оғзимдан бир оғиз сўз чиқиб кетмаслиги учун жон-жаҳдим билан уриндим. Хуллас, миқ этмадим, негаки, жиннихонадан кўрқаман; телбаворий ишларимни қилишимга қўйишмайди деб хавфсирайман. Мени ўзини тутолмайди деб топишди ва

яна алламбалолар; ақлу ҳушимни эса жойида дейишди, улар фақат шуни тан олишди, лекин ўзим биламан-ку жинни эканимни. Доктор менга даволанишни тайинлади, агар сиз менинг тавсияларимга оғишмайриоя қилсангиз, ҳаммаси ўтиб кетади, деди. Сизни безовта қилаётган нохушликларнинг бари ўтиб кетади, деб айтди. О, ўтиб кетдиган бўлса, нималарга рози бўлмасдим! Жуда қийнаб юборди-ку ўзиям. Кўрикдан ўтиш қаердан чиққани, ақлдан қандай озганим ва буни қандай билдириб қўйганим-

Лев Толстой шахсан ўзига, ҳаётига ўта жиддий маънавий-ахлоқий талаблар билан қараган ва ёндашган, умрининг охиригача ҳаёти ва ижодида ўзи қатъиян бўйсунитиш лозим бўлган қоидаларни дафтар-кундаликларига қайд этиб, уларни қандай бажараётгани, уларга қандай риоя қилаётганини муттасил таҳлил этиб борган. Унинг дафтар ва кундаликлари бундай ҳаётий қоидаларга тўла. 12 томлик асарларининг охириги томига "Тугалланмаганлар" бўлими киритилган бўлиб, ундан даҳо адибнинг шундай таҳлиллари жой олган, вафотидан кўп вақт ўтгач нашр этилган бир қанча асаридан намуналар берилган. Уларда Толстой ўзини қандай меҳнат би-

ни бошдан-оёқ бир чеккадан сўйлаб берай. Ўттиз беш ёшимгача ҳамма қатори яшадим, ҳеч қандай кори ҳол рўй бермади. Илк бо-
лалигимда, ўн яшар чоқларимда ҳозирги аҳволимга озми-кўпми ўхшайдиган бир ни-
малар бўлиб ўтган, лекин унда ҳозиргидай сурункасига эмас, ўқтин-ўқтин хуруж қилар эди. Болалигимда сал бошқачароқ кечарди. Яъни айнан мана бундай бўлган.

Эсимда, бир куни ўрнимга ётаётгандим – беш ёки олти ёшларда эдим. Баланд бўй-
ли, озгин, гунгурт тусли кўйлак кийган, ла-
чагини бошига думалоқлаб қўндирган, ияги солинчоқ тушган энагам Евпраксия мени ечинтирди-да каравотга ўтқизди.

– Ўзим, ўзим, – деб бидирладим мен ва тўсиқчадан оёғимни осилтирдим.

– Ётақолинг, майлими, ётақолинг, Фе-
денька, ана, қаранг, Митя ақлли бола бўлиб ётди, – деди энагам боши билан акам томон ишора қилиб.

Мен ҳамон энагамнинг қўлидан тутиб турганимча каравотга сакрадим. Кейин унинг қўлини кўйиб юбордим, адёл тагида оёқ-
ларимни тапиллатдим-да, ўраниб олдим. Шунақа маза қилдим. Жим ётиб хаёлга бе-
рилдим: “Мен энагамни яхши кўраман, эна-
гам мени ва Митенькани яхши кўради, мен ҳам Митенькани яхши кўраман, Митенька эса мени ва энагамни яхши кўради. Энагам-
ни Тарас яхши кўради, мен эса Тарасни яхши кўраман, Митенька ҳам яхши кўради. Тарас эса мени ва энагамни яхши кўради. Ойи-
жоним мени ва энагамни яхши кўради, энага эса ойи-
жоним ва мени яхши кўради, ота-
жонимни яхши кўради, ҳамма бир-бирини

яхши кўради, ҳаммага маза”. Кутилмаганда оқсоч хотин ҳаллослаб кириб келганини эшитиб қоламан, у жаҳл билан қанддонни сўрайди, энага зарда аралаш мен олган-
ним йўқ, дейди. Бирдан жоним оғрийди, кўрқаман, негалигини билмайман, мени ваҳима, совуқ ваҳима босади ва бошимни адёлга буркаб оламан. Лекин адёл тагида – қоронғида ҳам аҳволим енгиллашмайди. Бир марта менинг олдимда бир бола кал-
такланганини эслайман, у чинқириб йиғ-
лаган, уни ураётганда Фоканинг башараси кўрқинчли қийшайиб кетган эди.

– Энди қилмайсанми, қилмайсанми? – деб қичқирарди Фока ва калтаклашдан тўх-
тамасди. Болакай “Қилмайман”, деди. Фока эса “Қилмайсанми?” деб уришни бас қил-
масди. Шунда менга нима бўлди, билмадим, ўпкам тўлиб кетди, дод солиб йиғлаб юбор-
дим, йиғлайвердим. Анчагача ҳеч ким мени овутолмади. Ана шу ўкириб йиғлашлар, шу кўрқувлар ҳозирги телбалигимнинг илк хуружлари эди. Эсимда, бошқа бир сафар холам Исо алайҳиссаломни ҳикоя қилиб берганди, ўшанда ҳам шундай аҳволга туш-
ганман. Холам ҳикоясини тугатгач, ўрнидан туриб хонадан чиқишга шайланди, аммо биз этагига ёпишдик:

– Исо Масихни яна айтиб беринг, хола.

– Йўқ, вақтим йўқ.

– Айтиб беринг, айтиб беринг, – деб қўй-
мади Митенька. Кейин холам олдин ҳикоя қилганларини яна бошқатдан айта бошлади: Масихни хочга михлаганлари, урган-қийна-
ганлари, у эса Худога ёлвориб, уларни асло қарғамагани ҳақида сўйлади.

лан Толстой қилиб яратгани ўқувчи кўз ўнгида намоён бўлади. Бу – идроки тирик, юраги ва ҳиссиётлари бедор Толстой...

*“Мен қандай қилиб жинни бўлдим” асарини у кўп йиллар давомида, 1884–1903 йил-
лар орасида ёзган. Унда 1869 йили Арзамасга қилган сафари таассуротлари чуқур психологик асосда таҳлилдан ўтказилади. Толстой ўлим ва ҳаёт сирлари ичига кир-
моқчи бўлади. Ўзи учун ҳаётда халоскорлик йўлини қидиради... Ўзи учун инсон тел-
балигининг сабабларини топган ва очгандай бўлади...*

Таржимон

- Хола, уни нима учун қийнашган?
- Ёмон одамлар бўлган-да.
- У яхши одам эди-ку?
- Бўлди, бас, соат тўққиз бўлиб қолди.

Эшитяпсизми?

– Нега уни уришган? У кечирган, лекин нимага уришган? Жони оғригандир. Хола, унинг жони оғриганми?

- Бўлди энди, мен бориб чойимни ичай.
- Балки ёлғондир, уни уришмагандир?
- Бўлди энди.
- Йўқ, йўқ, кетманг.

Яна ўпкам тўлиб кетди. Йиғлаб юбордим. Йиғлайвердим. Кейин бошимни деворга ура бошладим.

Болалигимда шундай бўлган. Аммо ёшим ўн тўртга кириб, жисмоний қувватим уйғонгандан сўнг, унинг ҳавосига берилдим-да, қолган бари эсдан чиқди. Бошқа болалар қандай бўлса, мен ҳам шундай эдим. Биз ҳаммамиз ёғлиқ овқат ейдиган, жисмоний меҳнатдан йироқ, тантиқ бўлиб ўсганмиз; ҳирсу ҳаволарнинг жўш уриши учун барча шароити муҳайё бузук болалар орасида суяги қотган тенгқурларим мени ҳам ёмон хулқу одатларга ўргатишди ва мен батамом ушбу бузукликларга шўнғидим. Кейин бу ёмон хулқ бошқасига алмашди. Хотинларга айланишдим, шу тариқа лаззатпарастлик қилиб юриб, улар кетидан қувиб, ўттиз бешга кирдим. Мен мутлақо соғлом эдим – ақлдан озишнинг ҳеч қанақа аломати сезилмасди. Йигирма йиллик соғлом умрим ана шундай ўтдики, ҳозир у вақтлардан ҳеч вақони эслаёлмайман, эсласам ҳам, жуда қийинчилик билан, ижирғаниб, нафратим кўзиб эслайман.

Мен мансуб бўлган даврадаги барча ақлан соғлом тенг-тўшларим каби гимназияга, кейин университетга кирдим ва юридик факультетни битирдим. Бир оз вақт хизмат қилдим, сўнг ҳозирги хотиним билан танишиб, унга уйландим, кейин қишлоқда яшадим. Нима деймиз, бола-чақани тарбияладим, ҳўжаликни юритдим, келиштирувчи (муроса) судья бўлдим. Уйланганимга ўн йил тўлганда болалигимдан бери биринчи марта касаллик хуруж қилди.

Биз хотиним билан бирга унинг қизлик мероси ва менинг гаровга қўйилган нарсалар бўйича далолатномадан маблағ жамғариб, ер-мулк сотиб олишга қарор қилдик.

Мен, табиийки, мол-давлатимнинг ортиб боришига қизиқардим ва бу ишларни бошқалардан кўра ақллироқ тарзда амалга оширишни истардим. Ўша кезлар юрган еримда мол-мулк олди-сотдиси билан қизиқар, газеталардаги барча эълонларни ўқиб борардим. Шунақа бир жой топсам: мулкдан ёки унга қарашли ўрмондан келадиغان даромад сарфлаган маблағимни қопласаю мен мулкни худдики текинга қўлга киритгандек бўлсам. Ана шунақа анойини ахтарардим ва бир гал топгандай бўлдим. Катта ўрмонлари бўлган мулк Пенза вилоятида сотилишидан хабар топдим. Суриштириб билишимча, сотувчи зот худди мен орзу қилгандек овсар бўлиб, ўрмонлари мулкка сарфланган маблағни қопларкан. Йўлга отландим. Аввалига биз темир йўл орқали жўнадик (ёнимда хизматкор бор эди). Кейин почта араваларига тушдик. Сафар менинг учун жуда қувноқ кечмоқда эди. Ёш, самимий хизматкор йигит ҳам ўзимдек очиқ-хушчақчақ эди. Илгари биз кўрмаган жойлар, одамлар. Ўйнаб-қулиб кетиб борардик. Кўзланган манзилгача бўлган масофа икки юз чақиримдан зиёд – фақат отларни алмаштириб тўхтамай йўл босмоқчи бўлдик. Тун кирди, биз ҳамон йўлдамиз. Мизғиб қолибмиз. Қуш уйқусида ётиб бирдан уйғониб кетдим. Негадир мени ваҳима босди. Тез-тез шундай бўлиб туради, кўрқиб, сергак тортиб уйғондим – кейин қани энди кўзга уйқу келса! “Нимага кетяпмиз? Қаерга боряпмиз?” деган савол бирдан миямга урди. Арзон мўмай мулк сотиб олиш фикри ёқмай қолдигина эмас, ҳатто кутилмаганда менга шундай туюлдики, бир тупканинг тагига нимагадир боришнинг сира маъниси йўқ, мен бу бегона ерларда ўлиб қоламан. Вужудим сесканиб кетди. Хизматкорим Сергей кўзини очди, шундан фойдаланиб у билан сўйлашдим. Бу томонлардаги юртларни гапирдим, у жавоб берар, ҳазиллашар эди, аммо қани энди чалғисам. Уйимиздагилар-

ни гаплашдик, мулкни қандай сотиб олиш-ни ақллашдик. Унинг ҳазил-хузулга олиб валақлашидан ажабланардим. Унга ҳаммаси жуда соз ва осон кўринарди, менинг эса меъдамга тегарди. Лекин барибир у билан гаплашарканман, енгил тортардим. Ўзимни қўйрга жой тополмай зерикиб ўлаётганимдан ташқари, ҳолдан тойган эдим, тўхтасак ҳам бўларди, деб ўйлардим. Назаримда, бирон уйга қўнсақ, одамларни кўрсак, чой ичсак, энг муҳими, бемалол ухлаб олсак соз бўларди. Биз Арзамас шаҳрига яқинлашиб қолдик.

– Шу ерда қўниб ўтсак бўлмайими? Бир оз ҳордиқ ҳам чиқарамиз-да?

– Майли, яхши бўлади.

– Нима, ҳали шаҳар узоқми?

– Етти чақиримлар бор.

Аравакаш оғир-босиқ, камгап, эҳтиёткор киши эди. У шошилмай, майда қадамлаб борарди. Мен қайтиб оғиз очмадим. Пича кўнглим тинчиди: салдан сўнг дам оламир. Кейин ҳаммаси ўтиб кетади. Қоронғида йўлнинг поёни кўринмас, назаримда, жуда чўзилиб кетганга ўхшарди. Шаҳарга етдик. Тирик жон борки уйқуда. Қоронғида кулбалар кўринди, уйлар яқинида акс садо бериб кўнғироклар товуши, отлар дупури эшитилди. Ора-чорада катта оқ уйлар кўзга ташланади. Бари жонга тегди. Кўнглим тезроқ бекатга етишни, қайнаб турган самоварни тусар – дам олсам, чўзилсам дердим. Мана, ниҳоят, олдиға устун ўрнатилган қандайдир биноға келдик. Бино оқланган, аммо менга ёмон шумшайган кўринди, юрагим баттар сиқилди. Имиллаб аравадан тушдим. Сергей остонани гурсиллатиб керак юкларни тез ва чаққон ичкариға таширди. Унинг тапир-тупур оёқ товушлари мени дилтанг қиларди. Ичкари кирдим, йўлакча бор экан, уйқусираган, юзига доғ тушган киши бир хонаға бошлади, унинг юзидаги доғи менга ўлардай хунук кўринди. Хона ҳам ниҳоятда кўримсиз, нимқоронғи эди. Ичкариға кирдим. Юрагим сиқилгандан сиқиларди.

– Тузукроқ хона йўқми, дам олсам?

– Номер бор. Мана шу.

Тозалаб оқартирилган чорси хона. Эсимда қолгани – бу кичкина хонанинг баайни чорсилиги асабимга тегди, қийнади. Деразаси битта, унга қизил парда осилган. Карелия оққайинидан ясалган стол, ёнига икки томони қайрилма диван қўйилган. Сергей самоварда чой қайнатди. Мен ёстиқни олдим-да, ўзимни диванга ташладим. Уйқу босди. Сергейнинг чой ичаётгани, мени чақираётганини эшитиб ётардим. Бироқ ўрнимдан туришга, уйқумни ўчиришга кўрқардим, шу хонада ўтиришнинг ўзиёқ кўрқинчли эди. Ўрнимдан турмадим, мудрай бошладим. Ҳақиқатан, мудраб қолибман. Чунки кўзимни очганимда хонада ҳеч ким йўқ, қоп-қоронғи эди. Яна уйқум ўчди. Ҳали аравада кетаётиб ҳам шундай бўлган эди. Нима бор эди менга бу ерларда? Қаёққа кетяпман? Нимадан, қаерга қочяпман? Қандайдир кўрқинчли нарсадан қочяпман, қочиб кутулолмаёпман. Мен доим ўзим билан ўзимман ва ўзим-ку ўзимга азоб! Мана – мен, турган-битганим шу. На Пензадаги мулк, на бошқаси менга ҳеч нима беролмайди ва на мендан ҳеч нарсани ололмайди. Мен-ку ўзим, ўзим ўз жонимга тегдим, ўзимдан бездим, ўзимдан безорман. Ухлагим, ҳаммасини унутгим келади – ухлолмайман. Ўз-ўзимдан қочиб кетолмайман. Дахлизга чиқдим. Сергей торгина тахта катда қўлини ёзиб маза қилиб ухларди, юзи доғ қоровул ҳам уйқуни уриб ётибди. Мени қийнаган ўй-хаёллардан кутулиш учун дахлизга чиққан эдим. Лекин азобим ҳам эргашиб чиқди ва дилимни хуфтон қилди. Мени боягидан бешбаттар кўркув босди. “Бу нима тентаклик, ахир, – дедим ўзимга ўзим, – нега қайғураман, нимадан кўрқаман?” “Мендан кўрқасан, – деди сас чиқармай ўлимнинг овози. – Мен шу ерданман”. Этим жунжикди. Ҳа, ўлимдан. У бостириб келади, мана у, э йўқ, у бўлмаса керак. Агар ҳақиқатан, ўлим шарпаси қошимда турганда буларни ўйлаб ўтиролмасдим, ўлгудек кўрққан бўлардим. Ҳозир эса кўрқаётганим йўқ, ўлим бостириб келаётганини кўриб, ҳис қилиб турардим, шу билан бирга, у келмаслиги керак,

дердим. Бутун борлиғим ҳаёт ҳақ-хуқуқи, эҳтиёжини сезар ва шу билан бирга ўлим бостириб келаётганини туяр эди. Ичимдаги мана шу талаш жуда даҳшатли эди. Мен бу даҳшатни итқитиб ташлашга уриндим. Мис шамдон билан чала ёнган шам топиб олдим-да, уни ёқиб қўйдим. Шамнинг қизғиш олови ва унинг шамдондан кичикроқ сояси яна ўша нарсани эслатарди. Ҳаётда ҳеч нима йўқ, фақат ўлим бор, аммо ҳали эрта-ку!.. Ўзимни машғул қилаётган нарсаларни ўйлай бошладим: сотиб олинажак ер-мулк, хотинимни – бироқ кошки бундан бирон нима чиқса, ҳаммаси бир пулга қиммат бўлиб қолди. Махв бўлаётган ҳаётимнинг даҳшати мени батамом чирмаб олди. Ухлаш керак. Ўринга чўзилай дедим. Бошимни ёстиққа қўйганимни биламан, бирдан даҳшат ичида ўрнимдан туриб кетдим. Қайғу, худди қайт қилиш олдидан бўладиган қайғу, ўшанақа-ю, фақат рухий қайғу! Ваҳшат, даҳшат, чамаси, ўлим кўрқинчи! Ҳаётни эсласанг, уни ўйласанг, тугаб бораётган ҳаётдан кўрқасан. Ҳаёт ва ўлим қандайдир чирмашиб кетди. Нимадир юрагимни бурдалар, тимдалар, лекин ҳеч парчалаб ташлай олмас эди. Бориб ухлаб ётганларга яна бир кўз ташлаб келдим, тагин ўринга чўзилдим, ҳамон ўша ваҳшат, ўша – қизил, оқ, чорси ваҳшат, нимадир йиртилаётгандек, аммо йиртилмайди; азоб, азоб, қуруқ азоб; ўзимда заррача яхшилик туймасдим, фақат мени шу қўйга солган нарса ва ўз-ўзимга ич-ичимдан нафрат туярдим, холос. Худо дейишади, Худо. Дуо ўқийин дедим. Анчадан бери, чамаси, йигирма йилча бўлди, дуо ўқимайман, ҳеч нарсага ишонмайман, бироқ одоб-икром юзасидан ҳар йили рўза тутишни канда қилмайман. Мен дуо ўқий бошладим. Раббимиз, ўзинг раҳм эт, ё Парвардигор! Дуо тўқиб, ирод этдим. Биров кўриб қолмасмикан, деб чўчиб, аланг-жаланг қилиб чўқина, юкуна бошладим. Шу билан чалғигандай бўлдим, мени кўриб қолишларидан кўрқиб, чалғидим. Кейин ётдим. Аммо кўзимни юмишим билан яна ўша даҳшат ҳисси мени сакратди – дик ўрним-

дан туриб кетдим. Ортиқ тоқатим қолмади, қоровулни, Сергейни уйғотдим-да аравани ҳозирлашни буюрдим, яна йўлга тушдик. Очиқ ҳаво, йўл юришдан бир оз ўзимга келдим. Лекин аниқ сезардимки, номаълум нимадир юрагимга тошдай чўкди ва у бутун кейинги ҳаётимни заҳарлади.

Кечаси мўлжаллаган жойимизга етиб бордик. Куни бўйи ўзимнинг тунд ҳасратимни енгишга ҳаракат қилдим ва уни енгдим; юрагимни эса ўша даҳшатли тош ҳамон босиб турарди: бошимга худди қандайдир бахтсизлик тушгандек эди; уни бир дамгина унутар, лекин у юрагим тубида ётар ва мени чангалидан чиқармасди.

Кун қорайганда ер-мулкка кириб келдик. Бошқарувчи чол, гарчи очилиб-сочилмаса ҳам (у мулк савдога қўйилганидан норози экан), мени яхши қабул қилди. Юмшоқ мебеллар қўйилган тоза-озода хоналар. Ярақлаб турган янги самовар. Каттакон чойнагу финжонлар, чой билан тортилган асал. Ҳаммаси соз эди. Аммо мен худди унутилган дарсни сўраётгандай хушламай чолдан бу мулкни суриштирдим. Ҳеч кўнглим ёзилмасди. Бироқ кечаси тинч ухладим. Мен буни кечаси яна дуо ўқиб ётганимдан кўрдим. Кейин худди аввалгидек яшайвердим; лекин ўшандан бери дилтангликдан қутулолмай қолдим. Энг муҳими, тўхтаб, пайсалга солиб ўтирмай, одатдагидек яшай-веришим керак эди, ўқувчи бола ёдлаб олган дарсини шундай – ўйлаб ўтирмай айтиб бераверади, мен ҳам биринчи марта Арзамасда хуруж қилган ўша беаъни дилтангликнинг таъсирига тушиб қолмаслик учун худди ана шундай яшашим керак эди. Сафардан уйга омон-эсон қайтдим, пул етмай мулкни сотиб олмадим. Яна илгаригидек кун кечира бошладим, фарқи фақат шундаки, энди дуо ўқийдиган, черковга қатнайидиган бўлдим. Аввалгидек деганим – менга шундай бўлиб кўринар, лекин ҳозир тушунишимча, энди ҳаммаси бошқача эди. Мен илгариги ҳаёт тарзим бўйича яшар, илгари ётқизилган излардан худди олдингидек куч билан ғилдираб бораверар эдим-у, ҳеч

қандай янгилик қилиб ўтирмасдим, бошлаб қўйган ишларимга ҳам жон-жаҳдим билан киришмасдим. Менга бари зерикарли туюларди. Шу боис художўй бўлиб қолдим. Хотиним ҳам буни пайқаб, мени уришар ва миямни қоқиб қўлимга берар эди. Уйда эканимда дилтанглик қийнамасди. Лекин бир куни кутилмаганда Масковга бордим. Кундузи ҳозирландим-да, кечда жўнадим. Суд билан битадиган бир иш чиқиб қолганди. Масковга шод-хуррам бўлиб бордим. Йўл-йўлакай харьковлик бир помешчик билан хўжалик, банклар, қаерда тўхташимиз, театрлар ҳақида гаплашиб кетдик. Мясницкаядаги Масков савдо расталарида бирга турадиган ва бугуноқ "Фауст"га тушадиган бўлдик. Етиб келиб мен чоғроқ хонага кирдим. Йўлакда димоққа оғир ҳид уриларди. Юкчи жомадонни олиб кирди. Хизматчи қиз шам ёқди. Шам ёнди, кейин одатдагидай пилпилаб ёруғи пасайди. Қўшни хонадан, қария бўлса керак, йўтал товуши эшитилди, хизматчи қиз чиқиб кетди, юкчи юкни ечайми, деб туриб қолди. Шам алангаси баландлаб, сариқ-қўкимтир йўл-йўл гулқоғозли деворни, қийшайган стол, кичкина диван, ойна, дераза ва тор хона ичини ёритди. Шунда бирдан менда Арзамасдаги даҳшат ғимирлаб қолди. "Худойим, бу ерда қандай қилиб ётаман", деб ўйладим.

– Барака топкур, юкларни ечиб қўй, – дедим хизматкорга у дарров кетиб қолмасин деб. "Тез кийинаман-да, театрга жўнайман". Хизматкор юкларни бўшатди.

– Барака топкур, саккизинчи хонага, мен билан бирга келган бариннинг олдида кириб, ҳозир чиқишимни унга айт.

Хизматкор чиқиб кетди; деворларга қарашга қўрқиб, шоша-пиша кийинишга тушдим. "Бу қандай бемаънилик, – деб ўйлардим мен, – худди ёш боладай нимадан қўрқяпман? Олабўжилардан қўрқмайман. Ҳа-я, олабўжилар... бундан кўра олабўжилардан қўрқиб ўтирсам ҳам баҳарнав эди... – Нимадир? – Ҳеч нима... Ўзимдан... Бемаънилик". Мен крахмаллаб қотирилган муздек қўйлакни кийдим, энг тугмаларини тақдим, устимга

камзул, оёғимга янги ботинкамни илдим-да, харьковлик помешчининг олдида чиқдим. У тайёр турган экан. "Фауст"га жўнадик. Шеригим соч-соқолини олдирмоқчи бўлди. Мен ҳам француз сартарошга соқолимни кузатдим, француз билан у ёқ-буёқдан гаплашдим, қўлқоп сотиб олдим, ҳаммаси жойида эди, ўзим қўнган чўзинчоқ хонаю унинг деворларини буткул унутдим. Театр ҳам ёқди. Харьковлик помешчик театрдан сўнг кечки таомни бирга ейишни таклиф этди. Мен бунга одатланмаган эдим, аммо театрдан чиққандан сўнг, у шу таклифини айтгач, қўноқуйдаги хонамни кўз ўнгимга келтирдиму рози бўла қолдим.

Соат иккиларда меҳмонхонага қайтдик. Мен одатимга қарши икки стакан май ичдим, кўнглим яйради. Лекин биз тунги чироғи ихоталанган коридорга киришимиз биланоқ қўноқхона уфунати димоғимга урилдию елкамни совуқ бир қўрқув жирилатиб ўтди. Аммо... начора. Ошнамнинг қўлини сиқиб қўйдим-да, хонага кирдим. Тунни Арзамасдагидан ҳам баттар ўтказдим, фақат тонг отиб, эшик ортида чолнинг йўтали эшитилгачгина кўзим илинибди. Кечаси каравотда тинмай у ёқдан-бу ёққа ағананга, бир неча марта ўрнимдан туриб, яна бир неча марта ётган эдим, ниҳоят, диванда ухлаб қолдим. Туни билан азобландим, жоним вужудимдан отилиб чиқиб кетай деди. "Мен яшаяпман, яшаганман, яшашим керак, ўлимга бало борми, ҳаммаси барбод бўлади-я! Ҳаётнинг нима кераги бор? Ўлиш керакми? Ҳозироқ ўзимни ўлдирайми? Қўрқаман. Ўлим қачон келади деб кутиб ўтирайми? Яна бешбаттар қўрқаман. Унда яшаш керакми? Нима учун? Ўлиш учун-да". Бошимда фақат шу фикрлар чарх урарди. Қўлимга китоб олиб ўқишга уриндим. Бир зум аҳволимни унутгандай бўлардим, кейин яна ўша гап, ўша-ўша даҳшат. Ўринга чўзилиб, кўзларимни юмардим. Аҳвол яна чатоқ. Худо шундай қилди. Нега? Айтадиларки, сўраб ўтирма, ибодат қил. Майли, ибодат қилай. Мен Арзамасдагидай дуо ўқий бошладим. Лекин у ерда ҳам, кейин ҳам мен

болаларча ибодат қилганман. Энди эса дуоларим маъноли эди. "Агар сен бор бўлсанг, аён қил: мен ўзи кимман?" Мен юкинар, ўзим билган барча дуоларни ўқир, уларга ўзим тўқиганларимни ҳам қўшиб, илтижо қилиб ёлворар эдим: "Аён этсанг-чи менга". Кейин жим қолар ва жавоб кутардим. Аммо жавоб йўқ эди, гўё жавоб беришга қодир биронта ҳам зот йўқ. Шундан сўнг ўзим билан ўзим ёлғиз қолардим. Ва менга жавоб бергиси келмаганининг ўрнига ўзим жавоб берардим. Бундан кейин яшаш учун ҳам ўзимга ўзим жавоб берардим. Бу мавҳумлик, бу азобнинг нима кераги бор? Келажак ҳаётга ишоналмайман. Қўлимдан келмайди, келмайди. Агар сен бўлганингда, менга ва одамларга айтган бўлардинг. Сен йўқсан, фақат умидсизлик бор, мен эсам унга тоқат қилолмайман, қилолмайман. Тугёнга тушдим. Ундан менга ҳақни очишни сўрадим, ўзини аён қилишини тиладим. Ҳамма нима қилса, шуни қилдим, лекин у ўзини аён этмади. Тилангиз, у тилаганингизни адо этгай, дейилган каломни эсладим ва тиладим ундан. Ушбу тилагимдан ўзимга таскин эмас, фароғат топдим. Балки мен сўрамагандирман, сўрашдан воз кечдим. "Бир газ яқинлашсанг, ўн газга йироқ қочади". Унга ишонмасдим, аммо сўрардим ва барибир у менга ҳеч нарсани аён этмади. У билан ҳисоблашардим-у, яна уни айблардим, барибир ишонмасдим.

Эртасига барча юмушларимни барвақт битириш ва тунда номерда қолмаслик учун кун бўйи елиб югурдим. Баъзи ишларим чала қолди, уйга кечаси қайтиб келдим. Дард аригандай эди. Масковда ўтган бир кеча Арзамасда ўзгара бошлаган ҳаётимни янада ўзгартириб юборди. Иш-юмушларим билан қўл учида шуғулланар, ҳеч нарса ёқмасди менга. Саломатлигимдан ҳам путур кета бошлади, хотиним даволанишимни талаб қиларди. Сиз касаллигингиз сабаб дин, Худо дейдиган бўлиб қолдингиз, дерди. Мен эса ожизлигим ва беморлигим кўнглимда ечилмаган жумбоқдан келиб чиқаётганини билардим. Мен унга изн бермасликка ти-

ришар ва кундалик иш-шароитларда ҳаётимнинг бир они бўлсин беҳуда кечмаслигига интилардим. Якшанба ва байрам кунлари черковга қатнар, Пензага борганимдан бери рўза тутар, парҳез сақлар, кўпроқ одат бўлиб қолгани учун ибодат қилар эдим. Мен векселларни қанча йиртмай ва қанча ўз муддатида норозилик киритмай, бундан ҳеч нарса кутмас, вексель бўйича тўлов олишнинг иложи йўқлигини билардим. Бунга фақат ҳар эҳтимолга қарши чора деб адо этардим. Хўжалик юмушларига ўлганнинг кунидан қарардим, уларга жон койитиш малол келар, бунга сира ҳушим йўқ эди, ҳаётимни жилдириб туриш учун газета-журнал, романлар ўқирдим, онда-сонда қарта ўйнардим, эски одатим бўйича фақат ов деса ғайратим кўзирди. Овга чиқиш жону дилим. Бир куни қишда, бўрибосар итларини эргаштириб, овчи қўшним келиб қолди. Бирга овга бордим. Қўриққа етгач, чанғиларни боғлаб манзилга кетдик. Ов бароридан келмади. Бўрилар қуршовдан чиқиб қочди. Бунга узоқда туриб эшитдим, ўрмонда куённинг янги тушган изидан кетдим. Излар мени узоқ сайхонликка олиб чиқди. Сайхонликда куённи топдим. У шундай сакрадию кўздан ғойиб бўлди, мен дафъатан илғамай қолдим. Кейин орқамга қайтдим. Қалин ўрмондан кетиб бораётирман. Қор – тизза бўйи. Чанғи чуқур ботади, шох-бутоқлар юзга чалишиб урилади. Тобора овлоқроқ, овлоқроқ бўла борди. Қаерга келиб қолдим деб довдирардим, қалин қор ҳаммаёқни ўзгартириб юборганди. Шунда бирдан адашганимни пайқадим. Уйга, овчилар кетган ёққача анча бор, ҳеч қандай товуш эшитилмасди. Мен ҳолдан тойдим, қора тер босди. Тўхтасанг, совуқда қотиб қоласан. Юришим тобора қийинлашди. Овоз чиқариб чақирдим – жимжит. Ҳеч ким овоз бермади. Орқага қайтдим, яна адашдим. Атрофга алангладим. Ҳаммаёқ ўрмон, шарқ қаёқдаю ғарб қаёқда, билиб бўлмайди. Яна орқага юриб кўрдим. Оёғимдан мадор кетди. Юрагим така-пука бўлиб тўхтадим, вужудимни бутун Арзамас ва Масков

қўрқуви чулғаб олди. Лекин бу қўрқув чандон ортиқ эди, юрак гурсиллаб урарди, қўлоёқларим қалтирарди. Шу ерда ўламанми? Нима ўзи у ўлим? Яна аввалгидек, Худони сўроққа тутиб, унга таъна-надомат ёғдирмоқчи бўлдим, лекин шунда бунга журъат қилолмаслигим, йўл қўймаслигим кераклигини сездим, у билан ҳисоблашмасликнинг иложи йўқ, нима кераклигини у айтади, мен – ёлғиз ўзим айбдорман. Шунда ундан афв сўраб ёлвордим ва ўз-ўзимга палид кўришиб кетдим. Бу дахшат узоқ давом этмади. Бирпас тек қотдим, кўзимни очдим-да бир томонга қараб кетавердим ва тез орада йўлни топдим. Ўрмон четидан унча узоқ эмас эканман. Ўрмон ёқасига, йўлга чикдим, қўлоёқларим ҳамон ўшандоқ қалтирар, юрагим гурс-гурс урар эди. Лекин хурсанд эдим. Мен овчиларга бориб қўшилдим, уйга қайтдик. Димоғим чоғ эди, менга қувонч бағишлайдиган нимадир бор, ҳа, лекин унинг нима эканини ёлғиз ўзим қолганда билиб оламан. Худди шундоқ бўлди. Кабинетимда ёлғиз қолдим ва гуноҳларимни эслаб истиффор айтиб, дуо ўқий бошладим. Гуноҳларим кўзимга унча кўп эмасдай кўринди. Лекин уларни эсладиму ўзимдан ижирғаниб кетдим – бу қандай қабиҳлик!

Ўшандан бери Муқаддас китобни ўқишга тушдим. Библия мени ўзига тортиб турар, лекин тушуниш қийин эди, Инжилни ўқисам кўнглим бўшарди. Кўпроқ авлиёлар ҳаётини ўқирдим. Бу мутолаалар дилимга таскин берар, уларда келтирилган ҳаёт намуналарига имкон қадар, ҳа, имкон қадар эргашса азир, кишига ибрат бўлгулик эди булар. Шу вақтдан эътиборан мен хўжалик ва оилавий ишларга қизиқмай қўйдим. Улардан кўнглим совиди. Назаримда, бошқача бўлиши керак эди. Бу нима ўзи, билмадим, лекин менинг ҳаётим энди ўзимники бўлмай қолди. Яна ер-мулк сотиб олиш шавқига тушганимда бунга англаб етдим. Биздан унчалик узоқ бўлмаган ерда сердаромад мулк сотилишини эшитдим. Ўша ерга бордим, ҳаммаси кўнглимдагидек, фойдали эди. Энг қулай томони – деҳқонларнинг ерлари фақат томорқалар-

дан иборат эди. Улар чорва моллари яйловда боқилгани эвазига мулкдорнинг далаларини теп-текинга йиғиштириб-ўнғаштириб беришларини тушундим, аслида ҳам шундай экан. Буларнинг барини чўтлаб чиқдим, эски одатимча, бу менга ёқди. Бироқ уйга қайтаётиб бир кампирни учратдим, йўлни сўрадим, гаплашиб кетдик. Кампир ўз йўқчилигидан сўйлади. Уйга келиб, хотинимга ўша ерларнинг қулайликларини ҳикоя қилатуриб, бирдан уялиб кетдим. Дилим хуфтон бўлди. Мен бу мулкни сотиб олмайман, дедим. Чунки бизнинг фойдамиз одамларнинг қашшоқлиги ва ғам-ҳасратига омухта бўлиб кетади. Шу гапни айтдим-у, бирдан айтилган сўзнинг ҳақиқати миямга урди. Энг муҳими, ҳақиқат шундаки, мужиклар худди бизга ўхшаб яшашни хоҳлайди, улар ҳам одам – биродар, Падарнинг фарзандлари, Инжилда шундай дейилган. Бирдан юрагимни узоқ вақтдан бери сиқиб келган нарсаси худди қўйиб юборгандек бўлди. Хотиним ранжиб, мени койиди. Менинг эса кўзим ярқ этиб очилди. Бу телбалигимнинг бошланиши эди. Лекин батамом телбалигим кейинроқ, шундан бир ойлар ўтиб юз берди. У черковга борганимда юз кўрсатди, ибодатга туриб, сидқидилдан дуо ўқир, сомелик қилар, юрагим шамдек эрир эди. Шу чоқ менга черков кулчасини келтиришди, кейин хоч олдига борилди, туртиниб-суртинилди, черковдан чиқаверишда тиланчилар турарди. Бирдан менга шу нарсаси аён бўлдики, буларнинг ҳеч бирига ҳожат йўқ. Булар бўлмаслиги керак, йўқ ҳам ва булар бўлмаса, ўлим ҳам, қўрқинч ҳам йўқ, илло, ўша – ичимдаги нифоқ битди: энди мен ҳеч нарсадан қўрқмайман, энди қўрқинч йўқ! Шунда шўъла мени бутунлай ёритди ва мен ўзимга келдим. Агарда шулар бўлмаса, у ҳаммадан бурун менда йўқ. Худди шу ернинг ўзида, черков олдида ёнимда бор ўттиз олти рублни тиланчиларга улашдим-да, одамлар билан гурунглашганча уйга пиёда йўл олдим.

Иброҳим ҒАФУРОВ
таржимаси

Маҳмуд ТОИР

Tongdan tilaganing oppoq nur bo'lsin

Иккиликлар

Иккиликнинг икки сатри бу – жонимнинг чашмаси,
Мен кафтимда тутай уни, кимки бўлса таинаси.

Қалам шоир учун қўлдаги тилло,
Бу тилло тамани ёқтирмас илло.

Дафтар ҳошияси қирғоққа ўхшар,
Сўзлар дарёсига кўксини тўшар.

Йиглатиб сўз айтмоқ бемехрга хос,
Оқиллар дил музин эритар оз-оз.

Йўлни танлаб юрсанг, чоҳи чиқмайди,
Одам танлай билсанг, оҳинг чиқмайди.

Белбоғсизга бел тутмоқлик эрдан эмас,
Сичқон билан шивирламоқ шердан эмас.

Кўзинг гулханида куйгим келганди,
Сени гулхан бўлиб суйгим келганди.

Кўнглимдаги кўзёшлардан гулоб қилдим,
Нўш этдимۇ севаман деб хитоб қилдим.

Ҳавас билан орзуни бир бешикка белашиган,
Ҳасад билан хиёнат кепак бўлган, элашиган.

Қайгу қаритади одам зотини,
Қувонч йўргалатар унинг отини.

Инсон йўқотгани гар имон бўлса,
Демак, ишонавер у ҳайвон бўлса.

Адолат ортидан кимки юролмас,
Ҳақиқат бўйини зинҳор кўролмас.

Қозилар адолат туморин тақсин,
Кейин ҳақиқатга ошкора боқсин.

Сочим толасида оқлар саноқсиз –
Мен чеккан гамларим, бошга қўноқсиз.

Вафо бу – ҳар марднинг кўзидаги чўғ,
Жафо бу – номарднинг сўзидаги ўғ.

* * *

Ёмгир ёр-ёр айтса, баҳор – бекадир,
Бека гўзал бўлса нетсин, эркадир.

* * *

Муҳтожлар муроди ушалган дамда
Бахтнинг борлигини билар оламда.

* * *

Кўзи кўр йўлини пайнаслаб топар,
Қалби кўр тополмай тўрт томон чопар.

* * *

Қора ранг оламга кўмрдан қолган.
Ё кўмир бу рангни одамдан олган.

* * *

Мен Тангридан тилаганим хуш байт эди,
Дилдан дилга учсин деган қуш – байт эди.

* * *

Дема, кексайганда бир асо керак,
Ўғилдир, қиздир, ақли расо керак.

* * *

Омад кўкдан тушмас, у ҳам феълингдан,
Кўлингдан бермасанг, бергин йўлингдан.

* * *

Қадрни мисқоллаб топасан – аён,
Ботмонлаб йўқотиш жуда ҳам осон.

* * *

Оқил билан ўтган ҳар даминг,
Бутун бўлган асли бир каминг.

* * *

Кўшиқ тинглаб, кўкка учгайсен,
Кўшиқ тинглаб, кўкдан тушгайсен.

* * *

Тошдан қаттиқ одам борми, бор.
Ҳатто ундан тош ҳам қилар ор.

* * *

Ҳикмат айтиб, эл толгон эмас,
Ҳар афсона бир ёлгон эмас.

* * *

Козон қорасини ҳеч ким суймайди,
Лекин шу қозондек ҳеч ким куймайди.

* * *

Ўтган кун – умрдан узилган томчи,
Қўлингдан келса гар, бир ушлаб қол-чи.

* * *

Кўксингни тоғ қилган эътибор бўлур,
Эътиборсиз қолсанг, дунё тор бўлур.

* * *

Кўрдим, кетар эди, ҳақиқат юпун,
Кўтариб олганди хиёнат юкин.

* * *

Осмон узоқлигин билиб ҳаммаси,
Ерни тепкилайди, билсам, чамаси.

* * *

Оқни – оқ, қорани – қора деганлар,
Билмайсан, не учун дакки еганлар.

* * *

Тилаб олган тумордан наф йўқ,
Ҳақни тани, сенга ҳеч даф йўқ.

* * *

Кўнгил кўзи кўр бўлмаса бас,
Узган меванг гўр бўлмаса бас.

* * *

Сен ойнинг ортидан оввора юрма,
Қўлинг етмас жойда бечора юрма.

* * *

Шоҳни мот қилмоқлик отнинг ишимас,
Элни эл қилмоқлик ётнинг ишимас.

* * *

Гар кўзинг очиқдир, аввал нур кўргин,
Тилинг тишласанг ҳам дилинг хур кўргин.

* * *

Нодон амал учун борини тикар,
Оқил қадри учун орини тикар.

* * *

Ким сийлаб айтади, ким тиглаб айтар,
Гар қандоқ айтилса, бил, шундоқ қайтар.

* * *

Чашмани косалаб тамом қилмайсан,
Худо карами кенг, нечун билмайсан?

* * *

Балки бойлик билан юз йил яшарсан,
Илму ҳикмат билан мингдан ошарсан.

* * *

Тонгдан тилаганинг оппоқ нур бўлсин,
Шабнамлар кафтингда мисли дур бўлсин.

* * *

Омонат бировнинг жонидек гандир,
Хиёнат қилмасанг, сенга шарафдир.

* * *

Тиз чўксанг, тиловат қилмоқ учун чўк,
Ўзингдаги ўзни билмоқ учун чўк.

* * *

Тунлар гар кўнгилнинг бедорлиги бор,
Жисмингдаги жоннинг ҳушёрлиги бор.

* * *

Кўшинининг қозонин ковлай олмайсан,
Худо ризқ бермаса овлай олмайсан.

* * *

Таваккал тошига кўксингни тутма,
Учраган ҳар касдан оқибат кутма.

* * *

Гар имон дилингда сўнмас чироқдир,
Билгинки, гумон ҳам сендан йироқдир.

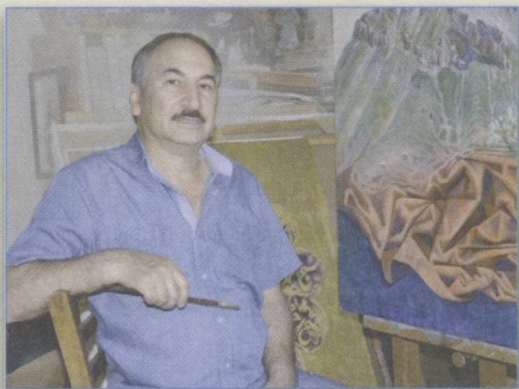
* * *

Неки ёзсанг, қогоз қораяр,
Ёмон ёзма, дунё тораяр.

* * *

Кўҳна айтмишлардан қайдларим менинг,
Бахтингиз тилайди байтларим менинг.

Муҳаммад ФОЗИЛИЙ

TASVIR VA TASAVVUR

Ижод қилиш, яратиш – ўлимни енгиш демакдир.

Ромен Роллан

График асар устида ишлаганда нарсабуюмлар мазмунмоҳиятини теранроқ, чуқурроқ очиб берсам дейман. Бошқалар кўп қаватли уйни сиртдан кўрса, мен гўё ундаги ҳар бир хонадонга кириб, у ерда яшайдиган ҳар бир одамнинг фикрхаёлларини ўқиб олгандек бўламан. Нега расм чизасиз? Ўзимга эриш туюлувчи шу саволни ботбот эшитишга тўғри келади. Шунда мен: қушлар нега сайраб экан-а, улар хониш қилмагани дурустми, дея жавоб қилгим келади. Чизган расмларим бу – менинг фалсафам, ўйфикрларим, тасаввурларимнинг оқ қоғоздаги тасвири, аммо ҳамма вақт ҳам барча бирдек улар маъзини чақа олмайди. Аслида бу шарт ҳам эмас – ҳар бир рассомнинг, у яратган ҳар бир асарнинг ўз мухлиси бўлади.

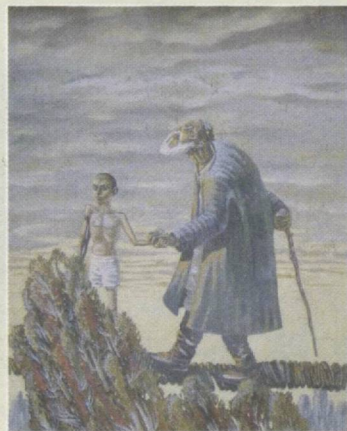
Баъзан санъатшунослар асарларим ҳақида ёзганда, чуқур фалсафий картиналарни соддалаштириброк таҳлил қилмоқчи бўлиб уни нотўғри талқин этиб қўяди. Шуниси

“Нух кемаси”

“Орол нидоси”

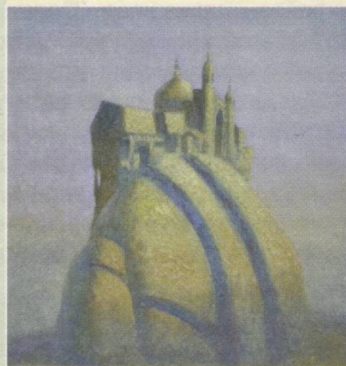

“Суқир чолни етаклаган бола”

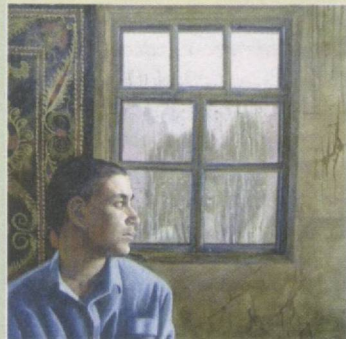
менга ёқмайди, шундан кўнглим хира тортади. Ҳар бир одамнинг ўзи очилмаган бир дунё, сир-асрорга тўла бир хазина-ку!

График асарларни аксар иним Мурод Фозил билан ҳам-корликда яратамиз. Расм қораламасини ишлаш укам зиммасида, уни жонлантириш, унга ҳаёт бахш этишдек масъулият эса менга тан.

Минг бор эшитгандан, бир бор кўрган афзал, дейдилар. Яхшиси, картиналаримизни ўзингиз кўринг, уларга ўзингиз баҳо беринг...

“Шайхонтоҳур”

“Дераза олдида”

“Девкесканқалъа”

Азизиддин НАСАФИЙ

КОМИЛ ИНСОН КИТОБИ

Бешинчи рисола СУЛУК БАЁНИДА

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим.

Алҳамду лиллаҳи роббил-ъаламийн вал-ъақибату лил-муттақийн, вас-солату вас-саламу ъала анбиёиҳи ва авлиёиҳи хойру холқиҳи, ва ъала алиҳим ва асҳабиҳим ат-тоййибийн ат-тоҳирийн.

Аммо баъд, заифларнинг энг заифи ва

фақирларнинг ходими, камина — Азизиддин Муҳаммад Насафийдан дарвешлар (Оллоҳ улар сафини янада кенгайтирсин) сулук ҳақида бир рисола тузиб, унда сулукнинг маъноси, шарт ва рукнлари ҳақида маълумот беришимни сўрадилар. Таклифларини қабул қилдим ҳамда хато ва гумроҳликдан паноҳ истаб, Оллоҳ таолодан мадад ва ёрдам сўрадим. Негаки, фақат У нимагаки истаса Қодир эрур ва сўраганларни ижобат қилишга муқтадир.

Азизиддин Муҳаммад Насафий — ирфон фалсафасининг мумтоз вакилларида. У XIII асрнинг биринчи чорағида Насаф шаҳрида туғилган. Бошланғич маълумотни она шаҳрида олиб, замонасининг йирик суфийларидан бўлмиш Абу Туроб Нахшавийга мурид тушади. Сўнгги пирининг ижозати билан Бухорои шарифга бориб, расмий билимлардан ташқари фалсафа, калом ва тиб илмларини чуқур ўзлаштиради. 1243-51 йилларда Хуросонга сафар қилиб, Нажмиддин Кубро ва Муҳйиддин ибн Арабий таълимотларини ўзаро уйғунлаштирган кубравия шайхларидан ҳисобланмиш Шайх Саъиддин Ҳамавий ва бошқа тариқат аҳлининг суҳбатида етишади. Элхонийларнинг Бухорога ҳужумидан сўнг (1273) илму ижод учун тинч жой излаб Эронга кетган, Баҳробод, Исфаҳон, Шероз шаҳарларида истиқомат қилган. Умри охирида Язд шаҳрининг Абрқўҳ деган жойида Саъиддин Ҳамавий қабри ёнидаги хонақоҳда яшаган.

Насафий асарларининг XVI – XX асрларда кўчирилган қўлёзма нусхалари бугунги кунда Лондон, Лейден, Вена, Техрон, Калькутта, Санкт-Петербург, Душанбе шаҳар-

Биринчи фасл Сулук моҳияти

Оллоҳ сени икки дунёда азиз қилсин, билгилки, “сулук” сўзи араб тилида бормоқ, юриш маъносини билдиради. Яъни борувчи зоҳир оламида сафар қилса ҳам, ботин оламида сафар қилса ҳам, шу сўз қўлланади. Тасаввуф аҳли олдида бу сўздан мурод хос сафарни билдиради, бу – сайр илаллоҳ (Оллоҳга сафар) ва сайр филлоҳ (Оллоҳда сафар) эрур.

Эй дарвеш! Биздан олдин ҳам машойих сулук ҳақида кўп китоблар тузган. Жумладан, айтибдирларким, сулук – сайр илаллоҳ ва сайр филлоҳдир. Камина ҳам олдинги рисо-лаларимда бир неча марта айтиб ўтганман-ким, сулук – сайр илаллоҳ ва сайр филлоҳ-дир. Энди ушбу рисолада ўзга таъбирлар билан бошқача сўзламоқчимиз.

Эй дарвеш! Инсонийликнинг мартаба-лари бордир. Инсоннинг сифатлари ва хулқлари унинг зарраларида (хужайралари) яшириндир. Ҳар бир мартабада бир сифат ё хислат зоҳир бўлур. Инсоннинг мартаба-лари буткул зоҳир бўлган пайтда сифат ва хулқлари ҳам тўлиқ аён бўлади ва кичик олам тугалланади. Кичик оламини тугал қил-ган бу солик катта оламда Худонинг ноиби ва халифаси бўлур. Унинг сўзи – Худонинг Сўзларидир, унинг амаллари – Худонинг амалларидир. Бу – энг улуғ тажаллийдир, негаки, ахлоқнинг зуҳури ҳам, илмнинг зуҳу-ри ҳам шундадир.

Эй дарвеш! Илм кўп жойларда зоҳир бўлади, аммо барча нарсани қамровчи илм фақат бундадир. Бу ерда ўзини таниди, бу ерда нарсаларнинг моҳиятини англади ва кўрди. Демак, сулук – йўловчи ўз мартаба-ларига юзланиши ва ўз мартабаларини тад-рижий тарзда зоҳир қилиши, кичик оламини тугал этишидан иборатдир. Кичик олам тугал бўлмагунча, у катта оламда Оллоҳнинг нои-би ва халифаси бўлиши имконсиздир. Унда олам аҳлига нисбатан қудрат пайдо бўлур. Ўзига кучи етмаган одам бошқаларга чико-ра?! Айримлар шу ерда адашиб, турли азоб-ларга гирифтор бўлиб, мурод-мақсадига ет-маганлар. Йўловчининг мартабалари тўлиқ зоҳир бўлгач, сулук ҳам ниҳоясига етар.

Эй дарвеш! Маълум бўлдики, йўловчи сенсан, йўл ҳам сен, манзил ҳам сен. Йўлов-чининг мартабалари тугаллангандан сўнг сайр филлоҳ ибтидо топар. Бу сайр ҳеч қа-чон адоғига етмас. Билурманки, бун тўлиқ англамадинг. Шунинг учун очикроқ баён этур-мен, чунки бу сўзни билиш чандон муҳимдир.

Иккинчи фасл Солиқнинг нияти

Эй дарвеш! Солиқнинг риёзат ва мужоҳа-даларидан нияти Оллоҳни талаб этиш бўл-масин, чунки Оллоҳни талаб қилишга ҳожат йўқ. Поклик ва яхши ахлоқ талаби ҳам, илм ва маърифат талаби ҳам, сирларни кашф этмоқ ва нурларнинг зуҳурини кўрмоқ ҳам сулукнинг нияти бўлмаслиги керак. Чунки

ларидаги кутубхоналарда, Тошкент давлат Шарқшунослик институти қошидаги Шарқ қўлёзмалари марказида сақланмоқда. Эрон олими Абдулпризо Сайф унинг “Кашф ул-ҳақо-йиқ” (“Ҳақиқатлар кашфи”), “Зубдат ул-ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар қаймоғи”), “Мақсад ул-ақсо” (“Сўнгги мақсад”), “Китоб ал-Инсон ал-комил” (“Комил инсон китоби”), “Манозил ус-сойи-рин” (“Сайр этувчиларнинг манзиллари”) ҳамда йигирмадан ортиқ нашр этилмаган аса-ри рўйхатини келтиради.

Азизиддин Насафий номи ва асарлари ўрта асрлардаёқ Оверупода маълум бўлган. 1665 йили Август Мюллер унинг “Мақсад ул-ақсо” асарини лотин тилида нашр этган. 1953 йили Франц Майер буюк тасаввуф олимнинг ҳаёти ва ижодига доир тадқиқо-тини эълон қилган. 1931 йили Аҳмад Меҳдавӣй “Кашф ул-ҳақойиқ” асарини Техронда, кейинроқ – 60-йилларда Море Жан Мола “Инсони комил” асарини Парижда нашр эт-ган. Шарқшунос олим Андрей Бертельс “Зубдат ул-ҳақойиқ” асарининг танқидий матнини тайёрлаган.

буларнинг ҳар бири инсоннинг қайсидир мартабасига оиддир. Солик ўша мартабага етмагунча шу мартабага хос бирор сифат ё хислат унда пайдо бўлмас. Унга етганда эса, ўзи хоҳласа-хоҳламаса, биров айтса-айтмаса, шу мартабага хос бўлган барча сифат ва хислатлар ўз-ўзидан аёнлашур. Агар гўдакка шаҳват ҳақида бутун олам сўзлаб берса ҳам, у бу лаззат нелигини билмас, балоғат мартабасига етгач эса айтсалар-айтмасалар, ўзи бу ҳақда билиб олур.

Эй дарвеш! Дарахтнинг даражалари бўлгани каби инсоннинг ҳам даражалари бор. Дарахтнинг ҳар бир даражасида ундан нима ҳосил бўлиши маълумдир. Боғбоннинг иши – ерни юмшоқ тутмоқ, бегона хору хасдан тозаламоқ, ўз вақтида сув бериб, зараркунанда ва офатлардан асраб-авайламоқ каби юмушлардир. Бунинг натижасида дарахт ўз ривожини босқичларини тўлиқ ўтаб, вақт-соатига қараб, хосиятларини намоён этиб боради. Соликнинг иши ҳам шундай бўлиши керак. Солик риёзат ва мужоҳадлари орқали одам бўлмоқни ният қилмоғи керак. Ўшанда инсоний мартабалар унда тўлиқ зуҳур қилур. Инсоний мартабалар унда зоҳир бўлгач, солик хоҳласа-хоҳламаса, поклик ва гўзал ахлоқ, илм-маърифат, сирларнинг кашфи ва нурларнинг зуҳури – бари ўз вақт-муддатида намоён бўлур. Шундай нарсалар аёнлашурки, солик уларнинг номини-да билмаган, хотиридан ҳам ўтмаган бўлади. Кимки бу йўлда бўлмаса, бу сўзларни ҳеч қачон англамас. Гап чўзилиб, мақсад-

дан узоқлашмаслик учун айтайин: соликнинг ҳиммати баланд бўлмоғи керак. Умри охиригача бу йўлда бўлиб, саъй-ҳаракат қилиши лозим, чунки Худонинг Илми ва Ҳикматининг охири йўқ.

Эй дарвеш! Дарахтнинг барча камолот босқичлари уруғидадир. Фақат миришкор боғбоннинг тарбияти ва парвариши лозимдир, токи уруғ дарахт бўлиб, рўёбга чиқсин. Шу каби поклик ва гўзал ахлоқ, илм ва маърифат, сир-асрор кашф бўлиши, нурларнинг зуҳури – барчаси инсон зотида мавжуддир. Фақат донишманд суҳбати, тарбият ва парвариши лозимдир, токи булар тўлиқ юзага чиқсин.

Эй дарвеш! Аввал ва охир илми сенинг зотингга яшириндир. Нимаики истасанг, ўзингдан иста, ташқаридан нени излайсан?! Қулогинг орқали кўнглингга жойлашадиган билим бошқалар қудуғидан сув олиб ўз қудуғингга қуйишингга менгзар. Агар қудуғинг кўзи очиқ бўлмаса, қуйган сувингнинг бақоси бўлмас, дарров айниб, турли хасталикларни тарқатар.

Эй дарвеш! Бу сувдан кибр ва манманлик касаллиги пайдо бўлар ҳамда бойлик ва мансабга иштиёқингни кучайтирар. Ва лайсал-хабару кал-муъояна (*Эшитмоқ кўрмоқдек эмасдир – араб мақоли*). Шундай қилгинки, ўз қудуғингдан сув чиқсин ва ундан қанча олиб бошқаларга берсанг-да, ҳеч камаймасин, аксинча, кўпайсин. Турган жойида ҳам айнимасин, покиза ва соф сақланиб, турли касалликларга даво бўлсин.

Ўзбекистонда насафийшунослик марҳум устозимиз Нажмиддин Комилов номи билан чамбарчас боғлиқ. Домла дастлаб “Зубдат ул-ҳақойиқ” асарини ўзбек тилига таржима қилиб, мухтасар ва маъзи тўқ сўзбоши билан нашр эттирган. Шунингдек, “Тасаввуф” китобида комил инсон ҳақидаги талқинларда бевосита Насафий асарларига таяниб иш тутган. 2001 йили “Комил инсон китоби”нинг муқаддима қисмини таржима қилиб, “Туркистон” газетасида чоп эттирди. Домланинг оила аъзолари ва маслакдошлари таклифига кўра, ушбу китобнинг тўлиқ таржимаси камина томонидан ниҳояга етказилди. “Комил инсон китоби”нинг икки рисоласини (бобини) энг аввал “Тафаккур” муштарийларига илиндик. Мазкур маънавий обида ҳикматсевар ўқувчиларимизга манзур бўлади деган умиддамиз.

Таржимон

Эй дарвеш! Зикр этилмиш йўлда юрган солик илм ва маърифат ҳосил қилур. Унинг кўнгли чашмасидан ҳаёт суви оқар. Кимки қирқ кеча-кундуз Оллоҳга ихлос билан ибодат қилса, унинг кўнглидан ҳикматли сўзлар тилига жорий бўлур. Яъни соликка бу йўл билан илм ва ҳикмат ҳосил бўлганидек, тескари йўл билан ҳам илм ва ҳикмат ҳосил бўлади. Тафсилга берилмасликка шунча ҳаракат қиламан, аммо ихтиёримдан ташқари ҳолатда сўз чўзилади.

Эй дарвеш! Бу иш донишманднинг тарбият ва парваришига боғлиқдир. Донишманднинг тарбиятисиз биров бирор мақомга эришиши гумон. Ёввойи меванинг таъми боғбон парваришлаган мева таъмига тенг келмас. Шу каби, донишманднинг суҳбатини топган соликка бундай суҳбатдан бебаҳра қолган солик тенг келолмас.

Учинчи фасл Соликнинг илму маърифати

Билгилки, пайғамбарлар даъвати, валийлар тарбияти одамлар эзгу сўз, эзгу амал, эзгу ахлоқ соҳиби бўлиши ва шу орқали зоҳирлар тўғри бўлиши учундир. Зоҳир тўғри бўлмагунча, ботин тузалмас. Чунки зоҳир қолип каби, ботин эса қолипга солинадиган нарсдекдир. Қолип тўғри бўлса, унга солинадиган нарса ҳам тўғри чиқур, агар эгри бўлса, ундаги нарса ҳам эгри бўлур.

Эй дарвеш! Ҳеч шубҳа йўқки, зоҳирнинг ботинга таъсири бор. Шунингдек, ботиннинг ҳам зоҳирга таъсири бор. Бас, донишманднинг суҳбатида риёзат ва мужоҳада таъсирида зоҳир тўғри бўлгандан кейин ботин ҳам туз бўлур. Зоҳир ва ботин туз бўлгандан кейин ботин икки олам орасида покланур. Бир томони шаҳодат олами бўлар, иккинчи томони – ғайб. Яъни бир томон бадан – шаҳодат ва сезгилар оламига оид бўлса, иккинчи томон фаришта ва пок руҳлар олами бўлмиш ғайб ва маъкулот оламидир. Ғайб оламига оид бўлган томон ҳамиша пок ва мусаффордир. Ботинга у томондан ҳеч қачон заҳмат, зулмат ва кудурат етмас. Баданга оид бўлган томон шаҳвату лаззатларга боғ-

лиқ ва ҳирсу ғазабга асир бўлгани сабабли тийра, қоронғидир. Ботинни бу томон қоронғи ва зимистон тутар. Шу сабабдан, ботин фаришта ва пок руҳлар макони – ғайб олаmidан илм ўзлаштириб, илоҳий маърифат нурларидан мунаввар бўлолмайди. Бадан пок ва мусаффо бўлган чоқда ботин икки олам орасида покланар. Фаришта ва пок руҳлар дунёси – ғайб оламида нимаики бўлса, соликнинг ботинида пайдо бўлур. Ғуборсиз икки кўзгуни бир-бирига қарама-қарши қўйилгани сингари, бу кўзгуда нимаики бўлса, нариги кўзгуда акс топар, нариги кўзгуда нимаики кўринса, бу кўзгуда жилваланар. Қабрларни зиёрат қилиш ҳикмати шу, зиёрат ҳақиқати ҳам ушбудир.

Эй дарвеш! Бу сўзда нозик бир нуқта бор. У шундан иборатки, ғайб оламининг мартабалари мавжуд. Бир мартабанинг иккинчи мартабадан катта фарқлари бор. Биринчи мартаба иккинчи мартабадан нимадир олмоғи, охириги мартаба эса фақат охириги мартабадан олмоғи мумкин. Соликнинг илм ва маърифати бу йўл орқали ҳам ҳосил бўлиши мумкин. Раҳмоний тушлар, важд ва воридот, илҳом ва ладунний илмлар шу орқали ҳосил бўлур. Бу маънонинг куфр ва исломга алоқаси йўқдир. Кимки кўнгли кўзгусини покласа, булардан асар топар. Бу маъни кўпчиликнинг тушига оиддир. Уйғоқликда эса камдан-кам ҳолларда содир бўлур. Чунки туш бетизгин туйғулардан иборат. Бошқа сезги аъзолари, ғазаб ва шаҳватдан ҳосил бўладиган ғашликларнинг тушга таъсири камроқдир. Шу сабабдан, ботин бадан уйқудаги ҳолатда нариги оламдан хабардор бўлиш имконига эга. Соликларнинг риёзати, хилват ва узлатда ўтириши ҳамда мужоҳадаларидан мақсад – бедорликда ҳам бадани уйқудаги кишининг баданига ўхшаш, балки ундан-да пок ва мусаффо бўлишидир.

Эй дарвеш! Соликлар турличадир, мижозлари ҳам айрича. Баъзилари андак риёзат билан бу асарларни ўзида топар, айримлари узоқ йиллар чексиз риёзатлар тортар, аммо бундан асар топмас. Бу таъсирланиш ибтидонинг хосияти ва тўрт унсурнинг заминасига боғлиқдир.

Тўртинчи фасл Одамзоднинг уч тоифаси

Билгилки, Оллоҳ таоло одамларни турлича яратибди ва ҳар бирига турли ишга истеъдод ато этибди. Олам низоми барқарорлиги учун шундай бўлиши керак эди. Шаҳарлик керак, қишлоқлик ҳам. Баззоз ҳам керак, баққол ҳам ва ҳоказо. Агар барчага бир хил истеъдод берганида эди, оламда муназзамлик бўлмасди. Шу боис донишманд ҳар бир кишини қайси иш учун яратилган бўлса, ўшанга сафарбар қилмоғи керак.

Мухтасар қилиб айтсак, айримларнинг ҳиммати олийдир ва айримларники бундай эмас. Шу сабабдан, кими дунёни, кимлари уқбони (охират), кими эса Мавлони (Оллоҳ таолони) истайди. Одамлар шу уч тоифадан бўлак эмас. Мавло излайдиган тоифа ҳимматбаланд кишилардир. Улар одамларнинг энг яхшиси ва шу тоифа аҳли солиқдир. Минглаб кишидан у улугроқдир, қолган икки тоифа у туфайли ҳаёт кечиради ва у сабабли тарбият топади.

Эй дарвеш! Кимки сулук қилса, унга тўрт нарсанинг маърифати зарурдир: биринчиси, мақсаднинг, иккинчиси, мақсад томон борувчининг, учинчиси, мақсадга элтувчи йўлнинг, тўртинчиси, ҳидоятга элтувчи – шайх ё пирнинг маърифати. Бу тўрт нарсани билмасдан сулук муяссар бўлмас. Билгилки, солиқнинг мақсади ва мақсуди ўз камолидир. Баъзилар айтибдики, мақсад томон борувчи Худонинг Ўзидир, баъзилар солиқнинг Руҳи, яна айримлар солиқнинг Ақли деган бўлса, баъзилар Оллоҳнинг нури деб айтибди. Камина айтадирким, борувчи – солиқнинг ботини. Негаки, солиқнинг ботини бир нурдир, бу нур турли исм ва қўшимча сифатлар билан зикр этилади: нафс, руҳ, қалб, ақл, Оллоҳнинг нури ва ҳоказо. Булардан мурод ўша бир жавҳардир. Бу жавҳар – одамнинг ҳақиқати.

Бешинчи фасл Мақсад томон йўл

Билгилки, мақсад сари йўл, бу заифнинг (мен) назарида, бир йўлдан бошқа эмас. Бу йўл – аввалда таҳсил ва такрор, охирда му-

жоҳада ва азкордир (зикр тушиш). Дастлаб мадрасага бориб, шариат илми ва бошқа керакли илмларни ўрганиш, сўнг сўзда чечан ва фикри теран бўлиш учун фойдали билимларни ўзлаштириш. Чунки сўз билан тўғри муомалада бўлиш энг улуг рукнлардан ҳисобланади. Сўз санъатиға фақат мадрасада эга бўлиш мумкин. Ундан кейин хонақоҳга келиб, бирор шайхга мурид тушади. Битта шайхга қаноат қилиб, тариқат илмидан энг кераклиларини ўрганади. Асосий илмларни ўзлаштиргандан сўнг шайхларнинг ҳикоятларини ўқийди. Яъни шайхларнинг риёзати, мужоҳада, тақво ва парҳезкорлиги, аҳвол ва мақомоти ҳақида тасаввур ҳосил қилиб, сўнг китоб ўқишни тарк этади. Шайх нимани салоҳ кўрса, ўша иш билан машғул бўлади.

Баъзилар назарида, мақсад сари йўл иккитадир. Бошқача айтганда, илаллоҳга сафар этувчилар икки тоифадан иборат. Ҳар бир тоифанинг мақсадга етишишда ўз йўли бор. Бирининг йўли таҳсил ва такрор бўлиб, булар шариат кўйининг солиқлари. Иккинчисининг йўли мужоҳада ва азкор бўлиб, булар тариқат кўйининг солиқларидир.

Эй дарвеш! Баъзида солиқ улдуким, ҳар куни ниманидир ўрганади, баъзида солиқ улдуким, ҳар куни ўрганганларидан ниманидир бутунлай унутади. Баъзида тариқатдаги вазифа – ҳар куни оппоқ саҳифани қораламоқдир, баъзида тариқатдаги вазифа – қора кўнгилдан ниманидир покламоқдир.

Эй дарвеш! Солиқлардан баъзилари айтмишким, биз наққошлик ҳунарини ўрганамиз. Кўнгил лавҳини таҳсил ва такрор қалами ила жамики билимлар билан нақшинкор этамиз, токи жамики билимлар бизнинг кўнглимизда нақшлансин. Бизнинг кўнглимиз лавҳида нақшланган билимлар туфайли кўнгил Лавҳул Маҳфузга айланар.

Баъзи солиқлар айтмишким, биз сайқалийлар ҳунарини ўрганамиз. Кўнгил кўзгусини мужоҳада эгови ва зикр ёғи ёрдамида сайқал бериш билан пок ва мусаффо этурмиз. Кўнгил кўзгуси мусаффо ва покиза бўлгандан сўнг ғайб ва шаҳодат оламида нимаики илм бўлса, унинг акси бизнинг кўнглимизда жило топар. Акс топиш китобат қилишдан

кўра шубҳадан холироқдир. Негаки, китобат пайти хатога йўл қўйиш хавфи бор, акс эттиришда эса саҳв ва хатога йўл қўйилмайди. Чин ва Мочин наққошларининг ҳикоятлари машҳурдир, шунинг учун такрорлашга ҳожат йўқ. Яна шуки, илмининг тури кўп, ҳисобсиздир. Инсон умри эса қисқа. Умр вафо қилиб, барча илмларни тўлиқ ўрганиш гумондир. Аммо умр вафо қилиб, кўнгил кўзгусини мужоҳада ва зикр йўли билан жоми жаҳоннамо айлаш имкони бор.

Сўз чўзилмаслиги ва мақсаддан узоқлашмаслик учун яна айтаман: эй дарвеш! Йўл биттадан ортиқ эмас. Агар иккита бўлган тақдирда ҳам мужоҳада ва зикр тушиш йўли саломат ва яқинроқдир.

Олтинчи фасл Авом кишилар даражаси

Билгилки, фарзанд оқ-қорани ажрата бошлагач, ибодат бобида ота-онасига издошлик қилмоғи лозим. Агар қилмаса, ота-она бунга буюрмоғи керак. Ибодатда издошлик қилишни ислом деб айтадилар. Ақл соҳиби бўлгач эса, исломдан кейин олти нарса фарзандга фарз бўлур. Биринчиси, имон: фарзанд Оллоҳ таолонинг биру борлиги, пайғамбарларнинг нубувватига шубҳа ва гумонсиз имон келтириши шарт. Билсинки, пайғамбарлар нимаики айтган бўлсалар, рост дебдилар ва Оллоҳнинг сўзини айтибдилар. Иккинчиси, амри маъруф – исломда буюрилган амалларни бажо келтириш. Учинчиси, наҳйи мункар – тақиқланган амаллардан узоқ туриш. Тўртинчиси, тавба – нотўғри амалдан чин кўнгилдан пушаймон бўлмоқ. Агар буюрилган эзгу амаллардан бирортасини бажаролмай қолса ёки тақиқланган ишларга қўл уриб қўйса, астойдил пушаймон бўлиб, бошқа бу хатони такрорламасликка аҳд қилиш ва шу аҳдга собит қолиш тавба деб тушунилади. Бешинчиси, рўзғор таъминлашига ярайдиган бирор касб ё ҳунарни эгалламоқ. Касб эгаллашдан яна бир мақсад – тамадан холи бўлишдир, чунки имон саломатлигига етадиган зарарларнинг бош сабабчиси – тамадир. Олтинчиси, тақво – касб эгаллашда ҳаром луқмадан, бировнинг молидан, шубҳали

ризқдан, давлат моли ҳамда золим кимсалар саховатидан сақланмоқ лозим. Сўз ва амалда огоҳ бўлиб, ихлос билан яшамоқ ҳамда риё ва ҳасаддан тийилмоқ керак.

Эй дарвеш! Бу олти нарса барча одамларга оид бўлиб, мусулмон аҳлининг ҳуқуқидир. Бу авомнинг даражасидир. Кимки авом даражасидан хос аҳлининг даражасига кўтарилмоқни истаса, улар амали ила шуғулланмоғи лозим. Хослар амали – ё таҳсил ва такрор, ё мужоҳада ва азкор йўлига сулук қилмоқдир. Бу рисолада мужоҳада ва азкор (зикр тушиш) тариқини баён этурмиз.

Еттинчи фасл Сулук шартлари

Билгилки, сулук шarti олтитадир. Биринчиси, тарк эрур – мол-дунё, амал-мансаб ҳаваси, маъсияту ёмон хислатларни тарк этмоқдир. Иккинчиси – сулҳдир. Яъни олам аҳли билан бирваракайига сулҳ қилур, бировга қўли ё тили билан озор бермас, шафқат ва марҳаматини ҳеч кимдан дариғ тутмас, ҳаммани ўзидек ожиз, бечора ва толиб деб билур. Учинчиси – узлат, тўртинчиси – хомушлик, бешинчиси – очлик, олтинчиси сеҳр ҳақида билим ҳосил қилиш эрур.

Саккизинчи фасл Сулук рукнлари

Билгилки, сулукнинг рукнлари ҳам олтитадир. Биринчи рукн – ҳодий, яъни раҳнамонинг лозимлигидир. Сулук раҳнамосиз муяссар бўлмас. Иккинчи рукн – раҳнамога иродат ва муҳаббатдир. Солик раҳнамо, яъни пирга етишгандан сўнг уни бутун олам, ундаги жамики мавжуд нарса ва кимсалардан кўра кўпроқ яхши кўриши керак. Ўшанда у мақсадга тезроқ етишади, чунки солиқнинг бу йўлдаги улови иродат ва муҳаббатидир. Агар муҳаббат кучли бўлса, улови ҳам шунча бақувват бўлур, улови бақувват кишига эса йўлнинг машаққати писанд эмас. Лекин агар иродат ва муҳаббатига заррача халал туһса, улови чўлоқланиб, солиқ йўлдан қолар.

Учинчи рукн – эътиқод ва амалда пирга буткул бўйсунушдир. Яъни солиқ ота-онага

тақлид қилишни тарк этмоғи лозим. Ҳидоят этувчи пирга ҳам эътиқод, ҳам амалда издошлик қилмоғи лозим, чунки пир – табиб, мурид эса бемор. Бемор агар табибнинг буйруғига итоат қилмаса ёки унинг айтганларига хилоф иш тутса, тузалмас. Тиббий китобларга қараб, ўзини ўзи муолажа қилиш ҳам фойдадан кўра кўпроқ зарар етказар. Балки кундан-кун дарди кучайиб, касаллик чуқурроқ илдиз отар. Агар бемор чиндан тузалишни истаса, табибнинг ҳузурига бориши ва унинг насиҳатига сўзсиз амал қилмоғи керак. Ўшанда дард ва хасталик ўз-ўзидан барҳам топар.

Тўртинчи рукн – ўз фикр-андиша ва хоҳиш-истагини бутунлай тарк этмоқдир: солик бирор ишни ўзбошимчалик билан, хоҳиш-иродасига таянган ҳолда – ҳаттоки бу иш ибодат бўлса ҳам – амалга оширишдан воз кечиши керак. Негаки, солик ниманики ўз ихтиёри билан бажарса, бу пири ва мақсад йўлидан узоқлашувига сабаб бўлади. Солик ўз раҳнамоси – пирининг бирор сўзига эътироз билдирмасин, бирор ишини инкор этмасин, чунки солик яхши-ёмоннинг фарқига бормайди; тоат ва маъсият ўртасидаги тафовутни англамайди. Зотан, яхши-ёмоннинг, ибодат ва гуноҳнинг фарқига бориш ҳамманинг ҳам кўлидан келавермайдиган улуғ ишдир. Мусо ва Хизр алайҳимуссаломнинг ҳикояти бу маънидан хабар берур.

Эй дарвеш! Кўп сўзлар борки, муриднинг назарида яхши, аммо шайхнинг назарида ёмондир; кўп сўзлар борки, муридга ёмон кўринар, шайх назарида эса яхшидир. Амалларда ҳам шу ҳолдир. Баски, муридга энг яхши йўл – бирваракайига буткул эътироз ва инкорни тарк этсин, шайхдан нимаики эшитса, яхши деб билсин, ундан нимаики кўрса, яхши деб қабул қилсин.

Эй дарвеш! Эътироз ва инкор муридга ғашлик ва дилхиралик келтирур ҳамда мурид ва шайх ўртасига айрилиқ бўлур.

Олтинчи рукн – собитлик ва доимийликдир. Солик сулук шартларига узоқ йиллар собитқадамлик билан риоя қилиши керак. Негаки, дунёвий юмушларда ҳам, охират ишларида ҳам собитқадам бўлмаган кишининг муроиди ҳосил бўлмас.

Эй дарвеш! Дунёвий юмушларда ҳам, охират ишларида ҳам кимки бирор натижага эришган бўлса, фақат собитқадамлик туфайлидир.

Бу – сулук шарт ва рукнлари эдиким, айтиб ўтилди. Сулук ўн икки нарсасиз мукамал бўлмайди.

Тўққизинчи фасл Ҳижоб ва мақом

Эй дарвеш! Солик айтиб ўтганимиз ўн икки нарсда сабот кўрсатса, албатта ҳижобу пардалар унинг кўзидан кўтарилиб, олий мақомларга етади. Ҳижоб асли тўрттадир: мол-дунёга ўчлик, амалпарастлик, катта авлодга кўр-кўрона эргашиш, гуноҳ ишларга ружу қўйиш. Мақомнинг асли ҳам тўрттадир: эзгу сўз, эзгу амал, эзгу хулқ ва маориф. Маориф деганда кўп нарсани билиш – маърифат этиш тушунилади. Аммо ўн саккиз нарсанинг маърифати сув билан ҳаводек зарурдир. Доно солик албатта бу ўн саккиз нарсани билиши, илм ул-яқин ва айн ул-яқин орқали англаши лозим: дунёнинг маърифати, дунё ишларининг маърифати, охиратнинг маърифати, охират ишларининг маърифати, ажал маърифати, ажал ҳикматининг маърифати, шайтонни билиш, шайтон амрларини билиш, фариштанинг маърифати, фаришта амрининг маърифати, пайғамбарнинг маърифати, пайғамбар сўзининг маърифати, валийнинг маърифати, валий сўзининг маърифати, ўзлигинг маърифати, ўз амринг маърифати, Худонинг маърифати, Худо сўзларининг маърифати. Хоҳласанг, ўн саккизта, хоҳласанг, тўққизта, хоҳласанг, битта деб айт.

Эй дарвеш! Шайтон амри билан фаришта амри, нафс истаги билан Худо амрининг фарқига бориш улуғ ишдир. Шу каби набий – пайғамбар ва валийнинг сўзини англамоқ ҳам мушкулдир.

Эй дарвеш! Ҳижоблар кўлдир, аммо уларнинг асли тўртта, мақомлар ҳам кўп-у, уларнинг ҳам асли тўрттадир. Ўзингдан даф этишинг ва йўлингдан тозалашинг керак бўлган нарса – ҳижобдир. Ўзингда шакллантиришинг керак бўлган нарса эса мақом саналади.

Ҳижобнинг ҳам, мақомнинг ҳам маъносини билиб олдинг. Энди билгилки, жамики

соликлар шу тўрт мақомга юзланмиш. Бу риёзат, мужоҳадаларни тортишидан мақсад ҳам бу тўрт ҳижобни олдидан кўтармоқ ва бу тўрт мақомни камолга етказмоқдир. Кимки бу тўрт мақом – эзгу сўз, эзгу амал, эзгу ахлоқ ва маорифни камолга етказса, ўзи ҳам комил инсон бўлибди.

Эй дарвеш! Бу тўрт ҳижобни орадан кўтармоқ таҳорат олмоққа, тўрт мақомга эришиш эса намоз ўқимоққа менгзар. Аввал таҳорат, сўнг намоз, аввал ҳижрон, сўнгра висол, аввал сайқал бериш, сўнг мунаввар бўлишдир. Кимки тўрт ҳижобни орадан кўтарса, таҳорати мукамал ва ўзи мудом покиза бўлади. Кимки бу тўрт мақомга эришса ва намоз ўқиса, доим обид ҳолидадир.

Ўнинчи фасл Тарбият

Билгилки, подшоҳнинг сайёди лочинни қўлга ўргатмоқчи бўлса, дастлаб кўзини боғлаб, оёғига банд солиб, оч-наҳор тутиб, кечаси ухлагани қўймайди. Шу орқали нафсини синдиради, ундаги ҳайвоний ва йиртқич куч-қувват камаяди. Натижада лочин сайёд билан унсият топиб, унга ўрганиб қолади. Сўнг сайёд лочинга ов қилишни ўргатади. Ов қилиш малакаси шакллангандан кейин сайёд лочинни подшоҳ ҳузурига олиб боради. Ва шу орқали подшоҳга яқинлашади ва лочин энди шахбозга айланади. Маълум бўлдики, лочиннинг кўзини боғлаб қўйиш, оёғига банд солиш, кундузи оч-наҳор, кечаси эса бедор этмоқдан сайёднинг асл мақсади унга зулм қилиш эмас, балки лочин сайд қилишни ўрганиши учундир. Шунингдек, маълум бўлдики, сайёднинг лочинга ов қилишни ўргатиши шунчаки қизиқиш эмас, балки шу орқали лочинни подшоҳнинг қўлига ўргатиш эди. Шунга ўхшаб, ҳидоят этувчи пир ҳам дастлаб солиқни сайд қилар, қўлга тушганидан кейин қоронғи уйга олиб кирар, тилига банд солар, яъни хилват ва узлатга, кундузи рўза тутмоқ, кечаси ибодатда бедор турмоққа буюрар, шу билан ҳайвоний қувват ва шайтоний-даррандалиқ майллари кучи кесилар. Ундан кейин ҳодий – пир солиққа ов қилишни ўргатар. Солиқнинг сайди илм,

маърифат, муҳаббат, мушоҳада ва муояна-дир. Сайд қилишни ўрганган солиқ Подшоҳ ҳузурига етар ва Оламлар Подшоҳига қурбат – яқинлик ҳосил қилар. Подшоҳнинг қурбини топган киши эса гуноҳлар бандидан қутулар ва нажот аҳлидан бўлар. Валҳамду лиллаҳи Роббил-аламийн.

Бешинчи рисола тугади.

Еттинчи рисола

ИШҚ БАЁНИДА

Биринчи фасл Майл, иродат, муҳаббат ва ишқ

Оллоҳ сени икки дунёда азиз қилсин, билгилки, зикр аҳлининг тўрт мартабаси бор: баъзилари мойиллик, баъзилари иродат, бошқа бировлари муҳаббат, яна бирлари ишқ мартабасидадирлар. Тасаввуф аҳлидан кимгаки уруж муяссар бўлса, тўртинчи мартабададир. Зокир тўртинчи мартабани эгалламагунча, руҳига уруж муяссар бўлмас. Биз бирма-бир бу тўрт мартаба шарҳини берурмиз, токи зикрга тушган солиқ қайси мартабада эканини билсин.

Дастлабки мартаба улдурким, зокирнинг жисми хилватхонада, тили зикрга машғулдир, бироқ кўнгли бозорда бўлиб, қалбида дунёнинг савдоси пишар. Бундай зикрнинг таъсири камроқдир, аммо фойдадан холи эмас.

Иккинчи мартаба улдурким, зокир зикрга тушган пайтда кўнгли ғойиб бўлар, у машаққат билан кўнглини зикрга ҳозир этар. Кўпчилик зокирлар шу мартабададир ва кўнглини қийинчилик билан зикрга тўғрилар.

Учинчи мартаба улдурким, зикр кўнглига ғойиб келар ва уни буткул қамраб олар. Зокир зикр айтмай туролмас. Агар ташқи оламнинг бирор ишига машғул бўлмоқ истаса, иккинчи мартабадагилар кўнглини дунё ишидан зикрга машаққат билан йўналтирганидек, бу энди зикрдан дунё ишига машаққат билан йўналтирар. Бу – қурб мақомидир; соликлардан жуда кам кишига бу мақом муяссар бўлур. Бу сўзни қачонлардир севгилиси бўлган одамларгина тушунади. Чунки ошиқ

фақат маҳбубаси ҳақида гапиришни хуш кўради ҳамда унинг зикрисиз туролмайдиган, ошиқ ҳамиша маҳбубасини васф этиш ёки бошқалар ҳам уни мақтаб туришини истайди. Агар севгилисига тааллуқли бўлмаган бирор юмушни бажаришига тўғри келиб қолса, уни минг азоб билан адо этади.

Тўртинчи мартабада Мазкур – зикр этилувчи кўнгилга ғолиб бўлар. Учинчи мартабада зикр кўнгилни тўлиқ қамраб олгандек, энди бу мартабада Мазкур, яъни Оллоҳ таоло кўнгил уйини бутунлай эгаллар. Маъшуқанинг номи кўнгилдан жой олиши билан Маъшуқанинг Ўзи кўнгилни эгаллаши орасида фарқ бор.

Эй дарвеш! Шундай ҳол ҳам юз берур, ошиқ маъшуқасига шунчалик шайдо бўлурки, ҳатто унинг номи эсидан чиқиб, маъшуқанинг Ўзидан бошқа барча нарсани буткул унутади.

Бу ҳақида маърифат ҳосил қилдинг. Энди билгилки, биринчи мартаба – мойиллик, иккинчиси – иродат, учинчиси – муҳаббат ва охиргиси – ишқ мақомидир.

Эй дарвеш! Кимки ўзга билан суҳбатдош бўлгиси келса, дастлабки истакни мойиллик деб атайдилар, агар мойиллик кучайса, уни иродат дейдилар, иродат кўпайса, муҳаббат бўлур, муҳаббат кучайса ва ҳаддан ошса, ишқ бўлур. Демак, ишқ – оташин муҳаббат, муҳаббат – кучли иродат ва ҳоказо...

Эй дарвеш! Агар ул азиз мусофир (яъни ишқ) меҳмонинг бўлиб келса, иззатини жойига қўй! Меҳмонни иззат қилиш – кўнгил уйини у учун бўшатишдир, чунки ишқ шерикликни хуш кўрмас. Агар сен бўшатмасанг, ўзи бўшатиб олади:

*Ишқ омаду шуд чу хунам андар рагу пўст,
То кард маро тижеву пур сохт зи Дўст.
Ажзои вужуди ман ҳама Дўст гирифт,
Номест зи ман бар ману боқи ҳама Ўст.*

Маъноси:

*Ишқ келди, қон каби вужудимга сингди.
Мени менликдан мосуво қилиб, Дўстга банд этар.
Бутун вужудимни Дўст эгаллаб олди.
Менда менликдан фақат ном қолди, қолгани Удир.*

Эй дарвеш! Ишқ солиқлар буроқи ва тариқат аҳлининг уловидир. Ақл эллик йилда

тўплаган нарсага Ишқ бир лаҳзада ўт кўяр ва ошиқни пок ва мусаффо этар. Ошиқ бир лаҳзада эришганига солиқ юз бор чилла ўтириб ҳам эришолмас. Бойси, оқил – дунёдадир, ошиқ – охиратда. Оқилнинг назари Ошиқ сайрининг қадамига етмас.

Эй дарвеш! Ҳақиқий ишқ ҳақида ёзолмайман, чунки одамлар буни тушунмай, куфрга йўйишар. Шунинг учун мажозий ишқ ҳақида ёзаман, шояд, ақл эгалари шундан хулоса чиқарса.

Иккинчи фасл Мажозий ишқ мартабалари

Билгилки, мажозий ишқнинг уч мартабаси бордир. Аввалида ошиқ мудом ўз маъшуқаси ёдига бўлиб, унинг кўйида овора юрар; дилбарининг уйи унинг қибласи бўлиб, ҳар куни уни тавоф қилар; шоядки узоқдан эса-да жамолини бир кўрарман, дея маъшуқасининг эшигу деворини пойлар. Маъшуқанинг уйи зиёратидан мажруҳ дили роҳат топар, бу – дилининг жароҳатларига малҳам бўлар.

Ўртада шундай ҳол юз берарки, маъшуқаси дийдорига тоқати қолмас. Мабоодо уни кўриб қолса, бутун вужудига ларза тушиб, тили калимага келмас. Ҳушидан кетиб, йиқилиб қолиши-да ҳеч гапмас.

Эй дарвеш! Ишқ бир ўтдирки, ошиқ вужудига тушар; бу ўтнинг макони кўнгилдир. Кўнгилга бу ўт назар йўлидан келар ва кўнгилда ватан тутар.

*Гар дил набувад кужо ватан созад дил,
Вар ишқ набошад, ба чи кор ояд дил.*

Маъноси:

*Агар кўнгил бўлмаса, ишқ қайда ватан тутар,
Агар ишқ бўлмаса, кўнгил не даркор.*

Бу ўт шуъласи барча аъзоларга етиб, аста-секин ошиқнинг ичини куйдириб, покиза ва соф этади. Ошиқ кўнгил шундай латиф бўладики, нозиклигидан маъшуқнинг дийдорига чидай олмайди. Маъшуқнинг тажаллийсидан фано бўлиш хавфи туғилар. Мусо алайҳиссалом Ҳақ таолонинг дийдорини истаганда бу мақомда эди. Шунинг учун, Ҳақ таоло Мен сенга Ўзимни кўрсатмайман, де-

мади, балки буюрдиким: Лан тароний, яъни мени кўролмайсан (*Аъроф, 143-оят*).

Оятнинг тўлиқ маъноси: “Мусо Биз белгилаган вақтда (Тур тоғига) келгач, у билан Рабби бевосита гаплашди. Мусо: “Раббим! (Ўзингни) менга кўрсатгин, Сенга бир назар ташлай!” деди. (Оллоҳ): “Мени кўра олмайсан. Лекин (ана у) тоққа (бир) боқ! Агар Мен унга бир жилва қилганимда (тоқат қилиб) ўз ўрнида тура олса, сен ҳам Мени кўрасан”, деди. Рабби тоққа тажаллий (кичик бир кўри-ниш) қилган эди, уни майдалаб ташлади. Мусо (бундан таъсирланиб) беҳуш ҳолда йиқилди. Ҳушига келгач, деди: “Сенга тасбеҳ айтурман, Сенга тавба қилдим ва мен мўминларнинг биринчиси (пешвосидурман)”.

Эй дарвеш! Бу мақомда ошиқ фироқни висолдан афзал билади. Фироқдан кўпроқ роҳат ва осойишталик топади. Ҳамиша ичида маъшуқ билан суҳбат қуради; маъшуқ баъзида лутф ва навозишлар қилади – унда ошиқ баст мақомида бўлур, гоҳида қаҳр ва ғазаб билан азоб беради – унда ошиқ қабз мақомидадир. Уни кўрган кишилар ошиқнинг қабз ва баст – шодлиги ва хафалигига гувоҳ бўлади, аммо бунинг сабабини билолмайди.

Охирги мартабада ошиқнинг кўнглида маъшуқа жамолидан ўзга ҳеч вақо қолмас; маъшуқанинг жамоли ошиқ кўнглини бутунлай забт этар. Ошиқ ўзини бошқа кўрмас, ҳамма жойда маъшуқани кўрар. У еб-ичаётганида ҳам, ётиб-туриши, юриш-ўтиришида ҳам буларни ўзимас, балки маъшуқа қил-япти, деган ишонч билан яшайдиган бўлади. Ошиқ ҳижрон ғамидан халос бўлиб, фироқ андуҳи қолмагач, маъшуқанинг жамолига одатланиб қолади ва жасорат пайдо қилади, кўрқуви йўқолади. Маъшуқани кўриш кўрқуви бутунлай кўтарилгач, энди агар маъшуқасига дуч келиб қолса ҳам, бошқа илтифот қилмас ва ҳолати ўзгармас. Чунки кўнглида ватан тутган маъшуқа энди ташқи оламдаги маъшуқадан яқинроқдир. Кўнглида ватан тутган маъшуқа ошиқнинг кўнглини бутунлай ишғол

этиб, уни масту мустағрақ қилмиш. Кўнгил ботиний маъшуқага унсият тоғач, унинг ҳолини зоҳирдаги маъшуқа ўзгартиролмас ва таъсир кўрсатолмас. Агар бирор киши бу мақомда ташқи оламдаги маъшуқага илтифот қилмаса, унинг ишқи чинга айланмиш, негаки унинг ичию таши бир бўлибди.

Билгилки, баъзилар айтмишким, ишқ ўти ошиқнинг ичини куйдириб, бағоят латиф ва руҳоний этмиш, кўнгил мулкини истило қилган маъшуқанинг жамоли ҳам бағоят латиф ва руҳонийдир. Ташқи оламдаги маъшуқа жисмоний гўзаллик соҳиби бўлгани учун ички оламдаги маъшуқадан кўра касифроқдир. Руҳоний илтифот руҳониятга оиддир. Жисмоний илтифот жисмоний латофатга оиддир.

Эй дарвеш! Бу заифнинг ақидаси шуки, маъшуқа жамоли ошиқнинг кўнгил мулкини бутунлай ўз забтига олиб, бу оламнинг бошқа ташвишларига жой ҳам, йўл ҳам қолмагандан кейин ошиқ бу ҳолатда фақат маъшуқани кўради. Қачонки икки киши ўртасида муносабат туғилса, ўшанда ўзгариш содир бўлар. Бу мақомда эса талаб орадан кўтарилади, фироқ ва висол, хавф ва ражо, қабз ва баст ҳам бўлмайди.

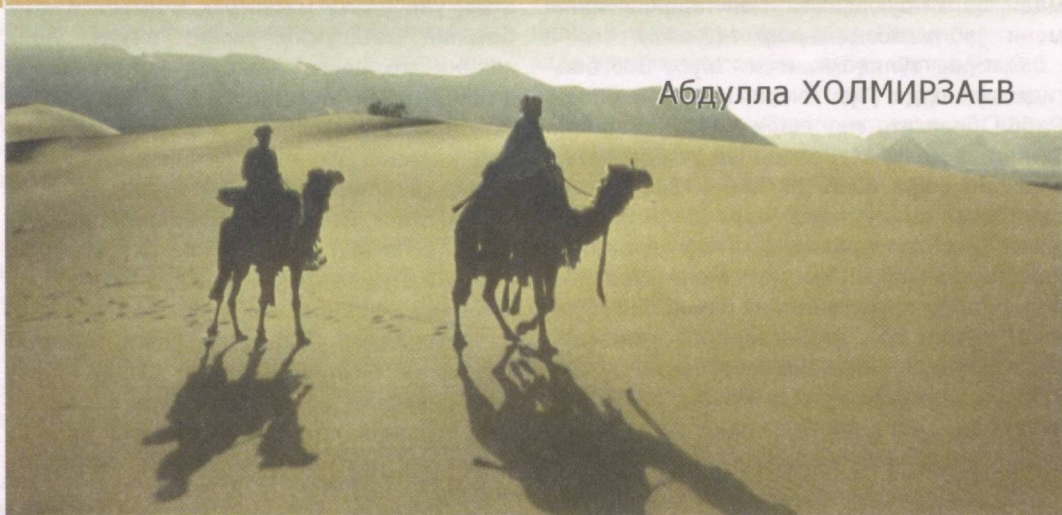
Эй дарвеш! Кимки ошиқ бўлмаса, пок бўлмайди, пок бўлмаса, покликка етишмайди. Кимки ошиқ бўлса-ю, ишқини ошкор этса, пок бўлолмас, негаки, кўз орқали кўнглига етган ишқ ўти, тил билан чиқиб кетар. Хомсўз (чала пишган) кўнгил ярим йўлда қолар. Бу кўнгил кейинчалик на дунё ишига, на уқбо ишига, на Мавло ишига – ҳеч нарсага ярамас.

Эй дарвеш! Бу уч рисола – “Сулук рисо-ласи”, “Хилват рисоласи” ва “Ишқ рисо-ласи”га Шероз шаҳрида, шайхларнинг шайхи Абу Абдуллоҳ Ҳафиф (Оллоҳ таоло унинг азиз руҳини муқаддас қилсин) мазори ёнида тартиб бердим. Валҳамду лиллаҳи Роббил-аламийн.

Еттинчи рисола тугади.

Форс тилидан Олим ДАВЛАТ
таржимаси

Абдулла ХОЛМИРЗАЕВ

*Биз ҳам бир кун ўтармиз бу дунёи қадимдан,
Бизнинг ҳам қалбимизда кетгуси балки армон.
Балки кимдир бизни ҳам хотирлаб қўйса зимдан,
Парчалаб қабр тошин келурмиз ўша замон.*

Абдулла ОРИПОВ

Qafasdagi sher na'vasi

Бухоро хонлигининг XVII аср иккинчи ярми – XVIII аср бошларидаги ҳаётига оид манбалар ўша фожиявий замоннинг сиёсат саҳнасида Маҳмуд қатағон асосий роллардан бирини ўйнаганига гувоҳлик беради. Баъзи муаррихлар бу тарихий шахсни мард жангчи, етук саркарда, садоқатли вассал, забардаст сиёсатчи сифатида оқ рангда тасвирласа, бошқалари уни хонга итоат қилишдан бош тортган, қирғинбарот урушларга сабабчи бўлган, манманлик ва беилтифотликни касб этган оқибатсиз кимса ўлароқ қора бўёқда тасвирлайди.

Яна шуки, “Қиссаи Машраб” халқ китобидан кейинги қарийб уч юз йиллик илмий ва бадиий асарлар Маҳмудбийни мутасаввиф шоир Бобораҳим Машрабни дорга осиб,

тавқи лаънат олган манфур шахс сифатида гавдалантиради.

Бундай икки хил қутбий баҳодан пол қолган камина беихтиёр қуйидаги ўйга толдим: бутун ҳаёти зиддиятлар ичра кетган ва мудом жанги жадалларда ўтган Маҳмуд қатағоннинг ҳаётий аъмоли, шон-шухрати номатлуб фитнакорлик, сирли шумнийат сабаб янглиш хотира-муносабатлар “туткуни” бўлиб қолмаганмикан?!

Шу асно, бу чигал тугунни баҳолиқудрат ечмоқ умидида мўйсафид тарихнинг ғадир-будур юзини қоплаган асрий ғуборни тозалаб, асл ҳақиқатни англашга уриндим.

Энди батафсил...

Бобурий шоҳ Аврангзебнинг Эронга қарши биргалиқда курашиш таклифи билан

ҳинд элчиси Забардастхон Бухоро ҳукмдори саройига келади. Ўртадаги аҳдномага биноан, Субҳонқулихон Хуросонни форслардан қайтариб олмоқ истагида, 1688 йил катта қўшинни сафарбар этади.

Аммо, фалакнинг шум ўйинини кўринки, Бухоро қўшини Хуросонга кетганидан фойдаланган Хива ҳукмдори Арангхон аштархонийларга хиёнат этган бир неча амир ёрдамида Мовароуннаҳр устига юриш қилади. Душман кўққис мамлакатга ёпирилишидан Субҳонқулихон саросимага тушади, саройда ғулғула бошланади.

Барча маккор ғанимни қандай даф этмоқ хусусида бош қотириб турганда, замонасининг етук алломаси Мавлоно Охунд Шарифи Бухорий саройга келиб, хонга кароматли туш кўрганидан сўзлайди. "Тушимда бир одамни зўр эҳтиром билан кутиб олиб, олтин тахтга ўтқаздилар. Мен "Бу одам ким?" деб сўраганимда, "Бу – қодир Оллоҳ душманлар устидан ғалаба қозониш учун бизга юборган зот, унинг исми Маҳмуддир, дея жавоб беришди", дейди аллома (*Мухаммед Юсуф Мунши. Муқимханская история. Перевод с таджикского А.А.Семенова. Ташкент, 1956. Стр. 148-149*).

Ушбу туш хон учун гўё ғайб оламидан бир мужда эди! У Маҳмудни ёшлик чоғиданок ҳарб ишида барчадан ўзиб кетган, салтанатга садоқати кўп бор синовдан ўтган, ҳар жиҳатдан ишончга сазовор бўлган амир сифатида танирди.

Дарҳақиқат, Субҳонқулихон ҳали Балх ва Бадахшон ҳокими бўлиб турган кезларида Маҳмуд ўзини қахрамон сифатида кўрсатиб улгурганди. Чунончи, 1662 йили Хоразмдан Ануша қўшини Бухоро ерларига бостириб киради ва икки ўртада қаттиқ жанг бўлади. Жанг авжи қизиган пайт ҳали ўн саккизга ҳам тўлмаган, ҳеч ким танимаган бир навниҳол йигит душманга шердек ташланади. У қиличи билан гоҳ ўнг, гоҳ чапдаги душманни шиддат-ла маҳв этиб борарди. Шу пайт пистирмадан отилган ўқ унинг оти қорнига тегади, ўзининг оёғи ҳам шикаст топади. Бироқ ёш жангчи йиқилаётган отдан чаққон сакраб тушади-да, ярадор оёғига парво ҳам қилмай

ёв билан олишувни давом эттиради. У ана шу жангда неча-неча душманни ер тишлатиб, ўзи эса минглаб ғаним орасидан тирик чиқиб келади. Навқирон баҳодирнинг жасорати барчани қойил қолдиради. Бухоро ҳукмдори Абдулазизхон ундан ҳол сўраб келади ва ярадор Маҳмудни додхоҳ мартабасига кўтаради.

Маҳмуднинг ана шу жангдаги мардлиги унинг истиқболини белгилади, десак муболаға эмас. Абдулазизхон Маҳмудни ўз ўғли каби ярлақди, унга йўлларни кенг очиб қўйди. У "амирлар таянчи", "давлат суянчи" каби нисбалар билан олқишланди (*ўша асар, 126-бет*).

1686 йили Самарқанд ҳокими Хожа Қулибий ўтарчи хонга хиёнат қилади. У Хива хони Ануша саройига сиғиниб боради ва хоразмликларга қўшилиб, Бухоро устига юриш қилади. Субҳонқулихон Балх ноиби бўлмиш ўғли Муҳаммад Сиддиқни ёрдамга чорлайди. У лашкар билан йўлга чиқар экан, Муҳаммад Саидхожа нақиб бошлиқ бир ғуруҳ жангчини аввалроқ Бухорога жўнатади. Ўзи эса Жайхун бўйидаги Келиф деган жойда тўхтаб, вазиятни билиб келмоқ учун айғоқчилар юборади. Айғоқчилар эса Анушахон Самарқандни эгаллаб олгани, шаҳарда номи хутбага қўшиб ўқиладигани, танга ҳам зарб этиладигани, боз устига, Фозил девонбеги юз, Тугма парвоначи ёбу, Бекмуҳаммад додхоҳ дўрмон каби беклар Хўжанд ва Ҳисорга кетиб, Субҳонқулихонга қарши исён кўтаргани тўғрисида хабар келтиради. Шу хабарни олган Муҳаммад Сиддиқ отасига ёрдам бермай Балхга қайтади. Бу қилмиши боис Субҳонқулихон ўғлидан қаттиқ ранжийди ва Маҳмуд қатағонга нома жўнатиб, ундан кўмак сўрайди.

Маҳмудбий Субҳонқулихон билан учрашгач, Фиждувон қалъасига йўл олади. Бу қалъани забт этган хоразмликлар тор-мор этилади. Анушахон шу ҳақдаги нохуш хабарни эшитиб, Самарқанд вилоятидан Урганчга қочади. Маҳмудбий Фозил девонбеги юз, Тугма парвоначи ёбу, Бекмуҳаммад додхоҳ дўрмон сингари исёнчиларни ҳам мағлуб этади.

Яна туш мавзусига қайтасак...

Бухоро қўшини Эрон муҳорабасига кетга-

ни сабаб боши қотиб турган Субҳонқулихон Мавлоно Охунд Шарифи Бухорий таклифидан нажот топгандек бўлади. Дарҳол Маҳмудбийга нома йўллаб, бундай сўзларни битади: “Биз ўз ўртамизда қуръа ташладик ва Урганч хонини енгил вазифаси, Маҳмудхон, сенинг чекингга тушди. Сени ўз ўғлим деб биламан. Бу ерга тез етиб кел...” (*Бурхануддинхани Кушкеки. Каттаган и Бадахшан. Перевод с персидского А.А.Семёнова. Ташкент, 1926. Стр. 10*). Номани олган Маҳмудбий 12 минглик отлик қўшин билан Бухорога жўнайди.

Арангхоннинг Бухорога юриш қилишига, аслида, Хўжамбердий додхоҳ, Фозилбий девонбеги юз, Ўзтемурбий қатагон, Тугмабий ёбу, Бекмуҳаммад додхоҳ каби Бухоро амирларининг Намозгоҳ майдонида исён кўтаргани сабаб эди.

Субҳонқулихон буйруғига кўра, Муҳаммад Али ҳожи, Маъсум ҳожи сарой Термизий, Термизий бек жалойир, Хушҳолбий додхоҳлар ғалаёнчиларга зарба беради. Исёнчилар аввал Фатҳобод қишлоғи, сўнгра Бобоҳашарот қалъаси, ундан эса Дабусия кўрғонига чекинади. Аҳволлари ночор бўлиб, Хива хонига чопар юборади. Қулай вазиятни кутиб ётган Арангхон эса “Мовароуннаҳрга ҳам подшоҳлик қилмоқ ниятида” (*Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулк. Тошкент, 1997. 203-бет.*) Бухоро ерларига ҳужум бошлайди.

Маҳмудбий қатагон, Хушҳолбий қатагон, Маъсум ҳожи сарой Термизийлар саркардалиқ қилган лашкар, Андижон ва Туркистон аскарлари кўмагида, Хива қўшинини бир кундаёқ тор-мор этади. Ўша кечаси Арангхон Хивага қараб қочади.

Шундан сўнг Маҳмудбийга Ғиждувондаги Жилвон ариғи бўйларини макон этган исёнчиларни бартараф этиш юклатилади. Хожа Самандар Термизий тасвирича, “Абдуҳолик Ғиждувоний мазорига ярим кечаси етиб келган бу ҳалол, диёнатли инсон субҳидамда бомдод намозини ўқиб бўлгач, катта жасорат ва журъат билан оёғини зафар узангисига қўйиб, уруш ҳаракатларини бошлади” (*Ўша асар, 208-бет*).

Аммо жангги бир оз кечиктириш ҳақида хон буйруғини олган Маҳмудбий исёнчилар билан музокарага киришади ва Ўзтемурбий қатагон бошлиқ дўрмон ёшларини таслим бўлишга кўндиради. Бошқа исёнчилар эса хотин ва бола-чақаларини шу ерда тақдир қўлига топшириб, тун кўланкасини қалқон қилиб, қуршовни базўр ёриб чиқади ва йўл-йўлакай халқни талаб кетади. Аммо тез фурсатда биронтаси ҳам интиқом қиличидан омон қолмайди.

Ғалаба билан Бухорога қайтган Маҳмудбийга ўз ўғлидек илтифотда бўлган Субҳонқулихон жуда кўп тилла танга, қимматбаҳо камару ханжар, чопқир оту туялар тортиқ этади.

Ушбу ғалаба сабаб Хоразмда сиёсий вазият ўзгаради. Хива халқи орасида норозилик кучаяди. Оқибатда, бу юртда сиёсий инқироз авж олади. Арангхондан кейинги барча ҳукмдорлар тахтда икки-уч йилдан ортиқ ўтирмайди. Ва ниҳоят, Хоразмда Субҳонқулихон номи хутбага қўшиб ўқилади, танга ҳам зарб этилади. “Шу тариқа Абдуллахон II давридагидек Хива хонлиги яна Бухорога қўшиб олинган ва минтақада ягона ўзбек давлати қарор топган” (*ЎзМЭ, 8-жилд, 84-бет*).

Субҳонқулихон 1688 йил 6 августда Балхга жўнайди. Бу ерда у Балх ва Бадахшон бошқарувини Маҳмудбийга топширади. Уни махсус хат билан чақириб олиб, давлат олдидаги хизматлари учун икки вилоятлар ноиблиги оталиқ унвонига қўшиб берилгани ҳақида фармон чиқаради.

Субҳонқулихон Бухорога қайтар экан “кейинги етти йил давомида фуқаролар тинчини бузиб келаётган Баётқора олчинни ер юзидан сўпуриб ташлаш” ҳақида оталиққа буйруқ беради (*Мунши, стр. 130*). Шунга кўра, Маҳмудбий қўшини Баётқора қароргоҳини қамал қилиб, Лағмон қалъасига кириш-чиқиш йўлларини тўсиб қўяди. Ахийри мағлуб бўлган Баётқора тўқсабо “Бир ойдан сўнг қилич ва кафанимни бўйнимга осиб, Ҳазрати олийлари бўсағасини ўпиш учун ўзим Бухорога бораман”, дея ваъда беради. Аммо Баётқора ваъдага мувофиқ иш тутмайди. Шунда Маҳмудбий унга қуйидаги

мазмунда нома юборади: “Баётқора тўқсабо мутлақо хотиржам бўлаверсин, илло, унинг қилмишларини афв этмоқни Худонинг ердаги сояси – Ҳазрати олийларидан ўзим сўраб оламан!” Шунда ҳам лафзида турмаган тўқсабо устига яна лашкар тортган Маҳмудбий бу гал ҳам аввалгидек унинг ваъдасига ишонади. Баётқора тўқсабо эса Бадахшондаги энг кучли қалъа бўлган Жузгун ҳокими Мир Ёрбек билан тил топишиб, Маҳмудбий оталиққа қарши курашмоқчи бўлади – Ёрбек Кўхистон тоғлиқларини Қундузга жўнатади. Бу ишларга Баётқора тўқсабо қутқуси сабаб эканини англаган Маҳмудбий дарғазаб бўлиб жангга отланади. “У Мир Ёрбекка қарши етти маротаба қўшин тортди”, деб ёзади Мунший (*Ўша асар, 139-бем*). Саккизинчи маротабасида Маҳмудбий Ёрбекнинг ўғли Ғозибекни қўлга туширади. Бу эса Маҳмудбийнинг Ёрбек номига “Эртами-кечми Баётқора қочиб қолади ва низо ўртамизда бўлади. Бу ҳақда ўйлаб кўришингиз лозим” деган мазмунда нома ёзишига сабаб бўлади. Ниҳоят, Маҳмудбий ва Ёрбек бир жойда учрашади. Сухбат чоғида Маҳмудбий этиги қўнжидан пичоқ чиқариб, Ёрбекнинг боши узра кўтаради. Ёрбек йиғлаб-сиқтаб, ялиниб-ёлворади. Маҳмудбий, аввало, олижаноб одам бўлгани, қолаверса, Ёрбекнинг саййидлигю мўйсафидлиги ҳаққи-хурмати ғанимини омон қолдиради ва ота-ўғилни ўз юртига жўнатиб юборади.

Шундан сўнг Баётқорага қарши яна лашкар тортилиб, Маҳмудбий жангчилари ғалаба қозонади.

Узоқ вақт Бухоро амирига енгилмай, уни доғда қолдириб келган Баётқора олчин билан ёрийлар бошлиғи Ёрбек шу асно тормор этилган ва юрда тинчлик ўрнатилган эди (*Ўша асар, 140-бем*).

Маҳмудбий оталиқнинг мавқеи тоборашиб боради. Бундан норози баъзи ҳасадгўйлар уни обрўсизлантириш пайига тушади. Шу ниятда қароқчилик авж олдирилади, аҳоли мол-мулки таланиб, бегуноҳ кишилар қони тўкилади. Маҳмудбий бу ёвузликларга қарши қандай чора қўллагасин, барибир, исён тобора авж олаверади. Ҳар қачон тад-

бир ва мулоҳаза билан иш юритган Маҳмудбий юрда барқарорликни таъминлашу ўз нуфузини сақлаб қолиш истагида шахзода Муҳаммад Муқим султонни Балх ноиби этиб жўнатишни сўраб хонга қайта-қайта нома юборади. Хон эса невараси ҳали норасидалигини рўқач қилиб, Маҳмудбий сўровларини рад этади. Шунда Маҳмудбий, тинчлик-севар боёнлар ва аҳоли қўллаб-қувватлаши ортида, она авлодига кўра аштархонийлардан бўлган Солиххожани Балх ҳокими этиб кўтаради (*Ўша асар, 161-бем*). Аммо бу тадбир ҳам иш бермайди, аҳвол ўнганмайди. Балх атрофида кучли мавқега эга қурама қабиласи вакиллари оталиқ устидан арзни авж олдиради, улар ҳатто Субҳонқулихон қабулигача етиб боради.

Бухоро ҳукмдори шу муносабат билан Маҳмудбийга бундай мазмунда нома юборади: “Аввалбошдан ҳозирга қадар бизнинг сизга муносабатимиз меҳр-муҳаббатдан холи бўлмаган. Ўзингиз биласиз, шахарлар онаси – Балх шу давр ичида саодатли шахзодалар қароргоҳи бўлиб келди ва бу ихтиёрни (энди) биз сизга тақдим этганмиз. Сизга ўз ўғлимиз каби муносабатда бўлар эканмиз, шунча мурувватларимизга қарамай бу каби ҳаракатлар содир этишингиз боиси недур?”

Маҳмудбий эса номага қуйидаги мазмунда жавоб йўллайди: “Мазкур ҳаракат каминани миннатдор этган сиздек улуғ мурувват эгасининг ҳаққини унутганим оқибатида содир бўлмади. Неча маротаба сизга билдирдимки, қурама халқи менга душманлик муносабатида ва уларнинг барча ишлари каминага қаршидир. Токи сиз вилоятни бошқаришга шахзодалардан бирини юбормас экансиз, уни ўз қўлимизда сақлаб турмоққа етарли имконимиз бўлмас. Энди агар бизга шахзодани йўллаган тақдирингизда, Солиххожани ҳокимиятдан четлатиб, Ҳиндистонга жўнатиб юбораман” (*Ўша асар, 162-бем*).

Ўша алғов-далғов замон равишими ёки иғвогарларнинг макр-ҳийлалари оқибатими, ҳарқалай арз билан борган қурама амирлари хоннинг Маҳмудбий ҳақидаги фикрини ўзгартиради. Субҳонқулихон шунинг таъсирида Маҳмудбийга ғаним бўлган бадахшон-

ликларга нома йўллаб, уларни оталиққа қарши қайрайди. Бадахшон қўшини Маҳмудбий юрти – Қундузда пайдо бўлганида эса гўёки исённи бостириш учун оталиқнинг ўзини уларга қарши жўнатади.

Тақдирдан қочиб қутулмоқ душвор эканини англаган Маҳмудбий майманалик Ёр Муҳаммадбий мингга оталиқ унвонини беради, Нодирбий туркманни девонбеги қилиб тайинлайди ва иккисига Балх ўлкаси бошқарувини топшириб, ўзи Қундузга жўнаб кетади.

Бу воқеалар 1692 йил бўлган эди.

Маҳмудбий Бадахшондалик пайтида Субҳонқулихон 200 минглик қўшин билан Балхга юриш қилади. Оғир аҳволда қолган Солиҳхожа Маҳмудбийга чопар юборади. Унинг мактубида бундай сўзлар битилган эди: "Мен... дарвишлик мақомида Худони ёдлаб ҳаёт кечирганман ва бу каби мансабга ҳеч даъвогарлигим бўлмаган. Мен сизнинг жасурлигингизни билганим учунгина бу хавфли йўлга кирган эдим. Энди эса олдимда тубсиз жар пайдо бўлди ва бутун имоним, ор-номусим ҳам жарга қулаб бормоқда. Тезроқ бу ерга келишнинг иложини қилингки, акс ҳолда сиз билан бизнинг дийдоримиз ўликлар ўрнидан қўзғалувчи охират кунига қолиши тайиндир!" (Ўша асар, 163-бет).

Маҳмудбий етмиш нафар одами билан уч кунлик йўл босиб Бадахшондан Балхга келганида Субҳонқулихонга шаҳар дарвозасини очиш керакми ёки очмаслик, деган масала устида баҳс борарди. Гап шундаки, хон қўшини таркибида баъзи ёт қабилалар ҳам бор бўлиб, улар шаҳар аҳолисини таламаслигига кафолат йўқ эди. Шаҳар аҳли Маҳмудбийнинг қайтишидан бениҳоя хурсанд бўлади. Оталиқ шаҳар мудофаасига киришади ва 21 кунлик қамалдан сўнг, у ёрдамга чақирган белуж ва араблар этиб келиши билан, Субҳонқулихон қўшини танг аҳволда қолади. Шунда Маҳмудбий Бухоро ҳукмдорига куйидаги мазмунда нома юборади: "Мен сизнинг нон-тузингизни тотган садоқатли вассалингизман. Аммо Бухоро қўшини сиз инъом этган Балх мулкини мендан тортиб олмоқчи бўлди. Бунақанги қўшиннинг хушини жойига

келтириб, сабоқ бермоғим жоиз эди. Энди, Балх – сизники! Бирон кишини жўнатингки, Балхни унга топширай" (*Қушқеки*, стр. 11). Субҳонқулихон бу хатга жавобан узрлар сўраб, Маҳмудбийга муборак тўн юборади. Аини чоқда, оталиққа Балх мулкини яна қайтариб беради.

Маҳмудбий яна уч кун Балхда қолиб, Мовароуннаҳр аскарлари Амудан ўтиб кетгунича, балхликлар уларга зиён-заҳмат етказмаслиги учун, шаҳар дарвозасини ёпиб туради (*Муноси*, стр. 164, 202).

Орадан бирмунча вақт ўтгач, Балх аҳолиси Солиҳхожага бўйсунмай қўяди. Бошбошдоқлик бошланади, талон-тарож авж олади. Шу воқеалар сабаб Маҳмудбий яна Субҳонқулихондан невараси Муҳаммад Муқим султонни Балх ҳокими этиб тайинлашини сўраб Одилбий билан Шоҳниёзбийни Бухорога жўнатади. Бу сафар хон Муҳаммад Муқим султонни Балх ҳокими этиб тайинлашга рози бўлади. Маҳмудбий эса ваъдага мувофиқ, Солиҳхожани Ҳиндистонга жўнатиб юборади. Муҳаммад Муқим султон 1697 йил 15 ноябрда Балхга келади. Ўшанда Маҳмудбий ўрнига Одилбий оталиқ, Шоҳниёзбий эса девонбеги этиб тайинланган эди.

Орзулари чиппака чиқиб, ўзи алданиб қолган Маҳмудбий, орадан бир ярим йилча вақт ўтгач, Муҳаммад Муқим султонга барча воқеаларни рўй-рост баён этиб, мактуб йўллаган эсада, бундан кўнгилдагидек натижа чиқмайди. Аммо Балх сарҳадларига қизилбошлар хавф солганида яна Маҳмудбий йўқланади. У бир ой шаҳзода ёнида бўлгач, яна Қундузга қайтади ва ўз ўрнига укаси Абдулла додхоҳни қолдиради.

Субҳонқулихон ўз ҳукмронлигининг сўнгги йилларида шаҳзода Муҳаммад Муқим султонни валиаҳд деб эълон қилади. У 1702 йилнинг 14 сентябрида – салтанат ялпи инқирозга юз тутган хатарнок бир даврда хасталиқдан вафот этади. У ўлими олдидан 22 ёшли валиаҳд хон этиб кўтарилиши лозимлигини амиру аъёнларга қайта-қайта тайинлайди. Аркони давлат ҳам кўзида ёш билан "Хоннинг буйруқ-васиятига бўйсунамиз,

итоат йўлидан четга чиқмаймиз", дея ваъда беради (*Ўша асар, 178-бет*).

Субҳонқулихон вафотидан бир ҳафта ўтгач — кузги кеча-кундуз тенглиги куниди Балх ҳокими Муҳаммад Муқим султон, васиятга кўра, ўзини Бухоро хони деб эълон қилади. Аммо мамлакат пойтахти — Бухорода марҳум ҳукмдор васияти адо этилмай, тахтга Субҳонқулихоннинг укаси Убайдулла чиқиб олади. Қонуний валиаҳд сифатида Муҳаммад Муқим султоннинг бундан қаттиқ норози бўлиши муқаррар эди, албатта. Шу тариқа, Балх ва Бухоро орасида бир неча ой ҳеч қандай муносабат кузатилмайдди. Балх амирлари Муҳаммад Муқим султонни мурасага чорлайди ва ниҳоят Убайдулла қутлов мактуби йўлланади. Лекин Убайдуллахон ёшлик ва тажрибасизлик қилиб, дўстлик қоидаларини бузади — Муқимхон элчиларига ёмон муносабатда бўлибгина қолмай, салкам олти ой уларнинг қайтишига тўсқинлик ҳам қилади. Сўнг эса Мовароуннаҳр қўшинини йиғиб, Балх устига қўшин тортади.

"Субҳонқулихон ўрнига тахтга ўтирган Убайдулла одамлар фикри билан ҳисоблашмай яккахокимликка интилган, ўта диғдор ва манман бўлса-да, аслида, амирлар қўлида ўйинчоқ эди, унинг тўққиз йиллик ҳукмронлиги даврида мамлакат буткул пароканда аҳволга тушиб қолди" (*История народов Узбекистана. Т.2, Ташкент, 1947. Стр. 90*).

Убайдуллахон режасидан огоҳ бўлган Муқимхон кенгаш чақиради. Бу ҳақда муаррих қуйидагича ёзади: "Барча беклар, модомики, Убайдуллахон бизга хавф солиб турар экан, ...Маҳмудбийнинг қўшинга бошчилигисиз ишларда тартиб бўлмас, дея тан олдилар. Хусусан, бу борада Хўжамбердибий қаттиқ турди, у айтдики, зикр этилган шахсга оталиқ унвони қайтариб берилмаса ва он ҳазратлари уни ҳузурига чорламаса, бирон нима қилишнинг иложи бўлмас".

Мазкур илтимос хайрихоҳлик билан қабул қилиниб, Маҳмудбий номига битилган оталиқ нишонига қўшиб муборак тўн, қимматбаҳо тошлар-ла безатилган қилич ва йўрға от юборилади.

Маҳмудбийга худди шу пайт Қаршидан ҳам муборак тўн, от, қимматбаҳо ханжар билан бирга уни Убайдуллахон ҳузурига чорловчи фармон келади.

Ҳузурига бир вақтда келган икки хон элчиларини ҳам Маҳмудбий зўр илтифот билан қабул қилди: Муқимхонга итоаткорлигини намоиш этиб, ул олий зот инъом этган тўнни кийди, ...унга қайтадан оталиқ унвонини ҳада этиб, қалбини шодликка тўлдирган фармонни олди. Бухородан юборилган муборак тўнни эса Балх элчиларига совға қилди, қимматбаҳо ханжарни тўртинчи халифа — ҳазрат Алининг нурли мозори шайхларига, назр этувчини дуо қилмоқлари учун, тақдим айлади.

У айтди: "Мен аввалбошдан бу подшоҳ сабаб қанчалар озор чекдим! Шунча вақт турли сабаблар билан унинг ҳузурида бўлиш бахтидан маҳрум эдим! Энди эса, Оллоҳга шукрки, ўз ҳаётий мақсадларим меҳварига яна эга бўлдим ва шу вайдан Бухорога қараб таъзим бажо эта оламанми?!"

Шу сўзлар билан бухороликларга жавоб берди. Кейин тантана ва нусрат ила ҳисобсиз қўшин олиб Балхга йўналди (*Мунши, стр. 201-202*).

Маҳмудбий оталиқ Балхдан икки кунлик масофадаги Ҳулм мавзеида кутиб олинади ва улуг хурмат билан Балхга кузатиб келинади. У зудлик билан қўшин йиғишга ва Балх мудофаасини мустаҳкамлашга киришади.

Энди гапни Убайдуллахондан эшитинг. Маҳмудбий ҳузуридан қуруқ қўл билан қайтган элчилар воқеани баён этганида Убайдуллахон ва амирлар ўртасида кечган суҳбатни муаррихлар бундай баён этади: "Бухоро амирлари айтдилар: "Бизнинг ягона умидимиз Маҳмуддан эди, бахтга қарши у Балхга қараб кетди, энди ишларимиз чаппа айланади!" Убайдуллахон эътироз йўсинида деди: "Маҳмуд, ахир, Рустам эмас-ку? Нега мунча кўрқасизлар!" Улар жавоб беришди: "Шу онларда у Рустамдан кам бўлмаган кучга эга ва унинг мардлиги ва жасоратини тасаввурга сиғдириш амримаҳол" (*Ўша асар, 202-203-бетлар*).

Шу гап-сўзлардан сўнг қўшин Қаршидан Бухорога қайтишга мажбур бўлади. Лекин

аламзада Убайдуллахон Муҳаммад Муқим султон мулкани оломон қилдиради, яъни қуролли босқин уюштириб, Балх атрофидаги аҳоли уй-жойини талон-торож этиб, кўпини ўлдиртириб юборади.

Бундай босқинларни ҳар гал, Муқимхон фармонига кўра, Маҳмудбий оталиқ даф этиб туради. У икки орада талош бўлган Ҳисорни ҳам Бухоро кўшинидан ишончли ғимоя қилади.

Маҳмудбий Ҳисордаги ғалаба хабари билан Муқимхонни хушнуд этиб, "баъзи ишлари борлиги туфайли" Қундузга йўналади. Ҳаво совиши оқибатида бу ерда шамоллаб, касал бўлади ва ҳатто бир неча кун ўзини билмай ётади.

Қулай вазиятни пойлаб юрган баднийат кимсалар Ишкамиш ва Толиқонда қароқчилик ва бузғунчиликни бошлайди. Ўзи бир ҳолда ётган Маҳмудбий табибларнинг ҳайҳайлашига қарамай дарҳол отга миниб, улов бошини ғанимлар сари буради. Табиблар оталиқ изидан чопишиб, жиллақурса тахтиравонда кетмоққа қўндиради. Маҳмудхон исёнчиларни қаттиқ жазолаб, аҳолидан ниманики талашган бўлса, барчасини қайтаришга мажбур этади. "У давлат тартибига янги шукуҳ ва руҳ ато этди-да, яна Қундузга қайтиб келди. Заиф ва беморлиги чоғида ўз аҳволини ўйлаб ҳам ўтирмай, оромини Оллоҳнинг халқи осойишталигига алмаштиришдан зиёда мардлик ва жасорат борми?" деб ёзади бу ҳақда Мунший (*Ўша асар, 226-бет*).

Мунший асари шу жойда – милодий 1706 йил воқеалари баёни билан тугайди. Энди бошқа манбаларга мурожаат этамиз.

Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг ёзишича, Термиз ноиби Шерали қўнғирот ҳади-дидан ошиб, ноҳўя ҳатти-ҳаракатларга берилади, ҳатто Балх атрофини бир неча бор чопқин қилади. Хон Шералини лавозимидан бўшатиб, ўрнига Неъматулло тўқсабони тайинлайди. Бу хабарни эшитган Шерали Термизни ташлаб, ўзи қурдирган Шеробод қалъасига ўрнашади (*Мир Муҳаммад Амин Бухари. Убайдулла-наме. Ташкент, 1957. Стр. 70-71*).

Янги хизмат жойига келаётган Неъматулло тўқсабо Дерф қалъасига етиб, қайнотаси Шодмон ёбуни Термизга юборади. Ўзи эса Дерфни қароргоҳ қилиб, вилоятни шу ердан бошқармоққа киришади. Шодмон ёбу эса Термизни Балх оталиғи Маҳмудбийга топширади. Буни муаррих қуйидагича шарҳлайди: "Шодмон икки одамни нома билан Маҳмудбийга юборди ва ўз ихтиёрида бўлган Термиз қалъасини унга туҳфа этди. Бу хабарни олган Маҳмуд жуда хурсанд бўлди ва буни ўзи учун улуғ бахт ҳисоблади. Ўз атрофига йиққан қатагон уруғини ҳамда Қабодиён ва Қўрғонтепа дўрмонларини олиб, Қундуздан чиқди. Амударёни губсар ва солларда сузиб ўтиб, Термизга қадам қўйди. Қалъанинг девор ва минораларини мустаҳкамлаган Маҳмудбий Балхдан ҳарбий ёрдам сўради. Бухоро билан душманчилик муносабатида бўлган Балх ҳокими Муҳаммад Муқим султон ушбу воқеадан хурсанд бўлиб, Балх кўшинини Маҳмудбийга ёрдамга жўнатишга буйруқ берди" (*Ўша асар, 72-бет*).

Ўзини Бухоро хони деб эълон қилган, тахтни зўравонларча эгаллаб олган Убайдулла билан муттасил рақобатда бўлган Муҳаммад Муқим султон Балхга тегишли меросий мулк – Термизни эгаллашга интилиши табиий бўлиб, унинг бу истаги оталиқ воситасида амалга ошган. Шодмон ёбу учун эса айни қарор шаҳарни ўз соҳибига топшириш ҳисобланган ва бунда у ўз қавми манфаатларини унутмаган ҳолда иш тутган.

Саросима ичра Дерфдан чиқолмай қолган Неъматулло тўқсабо бу ҳақда хонга нома юборади ва Бухородан Муҳаммадёр эшик оғабоши дўрмон бошчилигида катта кўшин йўлга чиқади. Лашкар Темир дарвозадан ўтиб, Дерф қўрғонига қиради. Маҳмудбий ҳам ўз аскарлари билан Дерфга қараб юради. Унга Шерали қўнғирот келиб қўшилади. Аммо бу жангда бухороликлар қўли баланд келади (*Ўша асар, 69-74-бетлар*).

Шу орада Ашур қўнғирот Маҳмудбийга ўз ёрдамини таклиф қилади. Сафи кенгайиб, кучи ортган Балх лашкаридан бир қисми Бухородан юборилган Ҳайит додхоҳ

бошчилигидаги қўшин йўлини тўсиш учун Пошхуртга жўнатилади.

Лашкарнинг асосий қисми эса Дерф қўргони сари юради ва икки армия тўқнашади. Аммо, жанг қизиган лаҳзада, Ашур қўнғирот хиёнат қилади. Шунда Маҳмудбий Термизга қараб чекинади.

Келгуси 1705 йили Ҳайит додхоҳ яна Термизга юриш қилади. Балх қўшини турган Пошхурд яқинида жанг бўлиб, бухороликлар тор-мор этилади. Асир олинган Ҳайит додхоҳ Термизда қатл этилади (*ўша асар, 84-бет*).

Бу мағлубиятдан ғазабланган Убайдулла, амиру аъёнлар маслаҳатига қулоқ тутмай, ўзи лашкар билан йўлга отланмоқчи бўлади. Хонни жаҳлдан тушириш йўллари изланади. Маъсум девонбеги хонга бир қанча мақтов сўзларни айтиб, "Дунё ҳали сиздай подшоҳни кўрмаган, қулга қарши юриш сизга муносиб эмас. Маҳмуднинг дудда қотирилган бошини, албатта, сизга олиб келамиз", қабилдаги ваъдалар билан уни овутади.

Муаррих давом этади: "Маҳмуднинг итоатсизлиги ва исёнкорлиги Балх ҳукмдори бўлмиш жияни Муҳаммад Муқим султон ғанимлигининг оқибати эканини фаҳмлаган хон айтдики, икки подшоҳ ўртасидаги душманлик давлат ишлари тартибга солинмагани сабабидандир ва бу турли хил исёнчи ва қароқчилар пайдо бўлишига олиб келаётир. Шунинг учун биз, биринчи навбатда, Балх ҳукмдорини жазолашга борсак ва шу орқали ўз ичимиздаги исёнчиларни йўқ қилсак, энг тўғри иш бўлур эди!" (*ўша асар, 88-бет*).

Раҳимбий оталиқ Убайдуллахонга Балх юришини икки сабабга кўра қолдиришни маслаҳат беради: биринчидан, Шаҳрисабзда яшовчи кенас, манғит ва бошқа қабилалар ўз эркича қолмоқда, улар яна ношукурлик қилиши мумкин; иккинчидан, Шерали исёни бу ўжар халқни бизга яна қарши қўйди, уйда ички ғаним турганда, узоқ йўлга отлана олмаймиз. Балх ҳокими Муҳаммад Муқим султон ва унинг гумаштаси Маҳмуд ана шу ярамас қабилалар туфайли кучли бўлиб турибди! Муҳаммад Раҳимбийнинг бу сўзларини амир ва амалдорлар маъқуллайди (*ўша асар, 90-бет*).

Маҳмуд қатағон ҳаётининг асосий воқеаларидан аён бўлдики, у ҳар доим давлатга сидқидилдан хизмат қилди, юрт соҳибига вафодор бўлди, жонини гаровга қўйиб, қаҳрамонликлар кўрсатди, амирлару беклар ҳокимият ва бойлик тамасида бошлаган турли урушлару халққа етказган жабр-зулмларни бартараф этишга интилди. Бироқ музокаралардаги қатъий ва мантиқли сўзлари, тинчлик ва сулҳни кўзлаб битган номалари ва ҳатто қўлида тутган кескир қиличи ҳам ҳеч бир наф бермади – истибдод, сотқинлик, талончиликлар давом этаверди. Амиру бекларни-ку, қўяверинг, Субҳонқулихоннинг ўзи ҳам Балх ҳукмдори бўлиб турган вақтида акаси – Бухоро хони Абдулазизхон ғанимлари билан алоқа боғлаб, уларнинг Бухорога қарши талончилик урушларини қўллаб-қувватлади, илоҳий адолатни кўрингки, унинг ўзига ҳам Сиддиқ Муҳаммад худди шу каби муносабат кўрсатди.

Салтанатга ихлос ва садоқат билан хизмат қилган Маҳмудбий яна шуни ҳам кузатдики, хонлар оғир дамларда ундан ёрдам сўрар, у билан ҳисоблашар, бошқа вақтларда эса даф қилиб этиш пайида бўларди. Мулоҳаза қилиб кўрилса, Маҳмудбий ҳарбий санъат кучини кўрсатиб ва муҳолифларни иложсиз қолдирибгина ўз мавқеини ушлаб турган.

Унинг тузини ичган одамларнинг кўрнамалиги-чи?! Биргина мисол: Маҳмудбий Бадахшон исёнини бостириш учун жўнаб кетар экан, оталиқ унвонини Ёр Муҳаммадбий мингга берди, Нодирбий туркманни девонбеги этиб тайинлади – икковига Балх ўлкаси бошқарувини топширди. Бироқ улардан бири – Нодирбий девонбеги Абул Мансурхон деган шахзодани ҳеч бир айбсиз қатл эттирди, Маҳмудбийнинг яқинларини таҳқирлади, мол-мулкини талади. Оқибат нима бўлди? Бир ойдан сўнг Бадахшон ғалаёнини бостириб, Балхга қайтган Маҳмудбий Нодирбий туркмандан интиқом олди. "Тақдир ғазабига учраган бу лаънатининг касрига бутун уруғ-аймоғи ва қабиласи қолди ва давлат юзи улардан мусаффо бўлди", деб ёзади бу ҳақда муаррих (*Мунши, стр. 164*).

Хуллас, Маҳмудбий алғов-далғов замон сахнасидаги фожиа иштирокчисига айланади, қўли қонга ботади. Чунончи, укасини бейб ўлдирган қўнғиротларни “Ёмонликнинг жазоси ўзига ўхшаш ёмонликдир” (*Қуръони карим, Шўро сураси, 40-оят*), дея бешафқат жазолайди. Ваҳоланки, шу сурада “Агар кимки афв этса ва яхши амаллар қилса, савобини Оллоҳнинг ўзи беради. Албатта, Оллоҳ золимларни ёқтирмайди”, деган кўрсатма ҳам бор!

Мудом салтанат соҳибини қўллаб-қувватлаган Маҳмудбий қатағон ёши олтмишдан ўтиб, кексалик палласига кирганида не заруратдан мустақил сиёсат олиб боришни ихтиёр этди? Гўё оталиқ тўплаган ҳаётини тажриба, охир-оқибат, ундан мустақил сиёсат юртишни тақозо этгандай! У таназзул ботқоғига ботиб бораётган мамлакатни қутқариб қолмоқчи бўлган шекилли. Ахир, амиру беклар ҳокимият ва бойлик талашиб, муқаддас заминни парчалаб ташламоқда эди. Бу парокандаликни ким тўхтата оларди? Хонликда бу ишга қодир одам ким эди?

Бизнингча, Маҳмуд қатағоннинг амалий фаолияти мазкур саволларга маълум маънода жавоб беради. Унинг отаси халқ орасидан етишиб чиққан йўлбошчи эди. Қатағон қавмининг бирлашиш жараёнида кўпчилик томонидан сардорликка муносиб кўрилган Бекмуродхон оқсоқоллар ва бошқа обрўли кишилар билан биргаликда ҳаракат қилиб, ҳалол ва доно сиёсат олиб борган, натижада обрў қозонган, қудратга эга бўлган (*Кушкёки, стр. 10*). Ана шундай ота қўлида таълим-тарбия кўрган ва илоҳий иноятдан баҳра олган ўғлон эди у!

“Таърихи Бадахшон” китобидан кичик бир лавҳа келтирсак: Мир Ёрбек ўлганида, Бадахшонга юриш қилган Маҳмудбий қалъа ҳимоячиси Сулаймонбекнинг ботирлиги ва фидойилигини кўриб қойил қолади ва уни қуйидаги шеър билан табриқлайди:

*Яхши ўғил шулки, ўлтурса ота тахтига,
Чечак гуллаб, берар мева меросхўр бахтига.*

Ва шундан кейин уни тинч қўяди (*Бадахшанская история. Перевод А.Н. Болдырева.*

Москва, “Наука”, 1997. Стр. 32). Халқимиз бежиз “мардга мард” демайди.

Оддий аскардан чиққан ғоят жасур шахс — Маҳмудбийнинг нуфузи тобора ортишини на Бухоро, на Балх ҳукмдорларию на атрофидаги амир-амалдорлар ҳеч қачон ёқтирмаган. Шу боис улар билан Маҳмуд қатағон орасида жарлик беҳад чуқурлашиб кетган.

Аслида, бу интилишни Муҳаммад Муқим султоннинг маиший бузуқликда тобора тубан кетиб, обрўсини қўлдан бой бериши ва юрт бошқарувига лаёқатсиз бўлиб қолиши белгилаб беради. Зеро, муаррих эътирофича, “Муҳаммад Муқим султон шахвоний лаззатга ўч эди... Ўзбеку тожикнинг яқин ва узоқ туманлардан келтирилган ўғил-қизларига шу қадар тажовуз қилар эдики, бунда унга ҳар қандай тўсиқ аҳамиятсиз бўлиб, у хазина, давлат ва қўшин ишларидан ўзини буткул четга олган эди...

Султоннинг қалбини қоп-қора сиёҳ янглиғ занг қоплаган Маҳмудбий бунга мен айбдорман деб ҳисоблади ва унинг рўкачи шу бўлдики, Муқим султонга бўлган вафоси ва садоқати бахш этмиш жило билан бу зангни тозаламоқ лозим!..

Муқим султоннинг онаси эса ўта нодон ва жоҳиллигидан маст бўлиб, ўғлининг мустабид қилиқларига сира эътибор қаратмасдан, уят ишларига тўсқинлик қилмади...” (*Амин Бухари, стр. 100-101*).

Муқимхон 1707 йил эрта баҳорда Балх мадрасаси пештоқига олиб чиқилган ва шу ерда ўлим шарбатини тотган!

“Мен қалбимни бебахт жигарим Муҳаммад Муқим султонга бўлган адоватдан холи қилдим, энди эса унинг учун қасос олмоқчиман, — дейди бу ҳақда хабар топган Убайдуллахон Бухорода амирларига қарата. — Жаҳон салтанатига эгалик қилиш учун жон куйдирар эканман, менинг меросий мулким бегона қўлларда қолиб кетишига йўл қўёлмайман” (*Ўша асар, 107-бет*). Узоқни кўрувчи амиру аъёнлар ҳукмдорни бу ниятидан қайтаришга уриниб кўрди. Бироқ Убайдуллахон ҳеч кимга қулоқ солмади. Боз устига, Келиф ҳокими Тўғай Мурод удайчи Балх тахтига Маҳмудхон ўтирганию Убайдуллахонни тан олмаёт-

гани ҳақида сўзлаб, уни баттар ғазаблантиради (*Ўша асар, 108-бет*).

Шу тариқа Бухоро кўшини Балхга юриш бошлайди. Убайдуллахон Шахрисабз атрофида яшовчи ўнгу сўл қабилалари бошлиқларини турли ваъда ва ҳадялар билан ўз тарафига оғдириб, ушбу қабилалар аъзоларидан иборат тўдаларни ҳам Балхга олиб келади... Узоқ давом этган жангдан сўнг, ниҳоят, шаҳар эгалланади. "Бу кун Балх аҳолиси учун қиёмат бўлди ва у... шу заминда оламнинг тугаб битиши даҳшатини ўз кўзи билан кўрди" (*Ўша асар, 139-бет*). Шаҳардан қочиб чиққан Маҳмудбийга Шерали кўнғирот, Султон кўрчибоши ва Ёдгор кўнғиротлар ҳам эргашади.

Маҳмудбий бир неча бор омадсизликка учраса-да, ҳаёт-мамонт курашини давом эттиради ва орадан бир оз вақт ўтиб Ғурда, қирқ ва олчинлар диёрида кўриниш беради. Бу ерда Маҳмудбий кўтарган исёни бостириш учун хон юборган кўшин Қаршидан нарига ўтолмайди.

Охир-оқибат, "амирларнинг бир-бири билан ўзаро рақобати, хонга қарши душманлик кайфияти, Маҳмудбий билан урушишга раъйи йўқлиги Убайдуллани Маҳмудбий билан ярашишга ва Балхнинг суверен ҳуқуқларини сиртдан бўлса-да, сақлаб қолишга мажбур қилди" (*История народов Узбекистана. Т.2, Ташкент, 1947. Стр. 93*).

Аммо энди Маҳмудбийнинг бу дунё ишларидан кўнгли қолган эдики, шу боис у ҳамма ғалваларни ташлаб ота юртига бош олиб кетади.

Энди Машраб масаласига қайтамиз. Қомусларда Машрабнинг руҳонийлар фатвоси билан Маҳмудбий томонидан Балхда дорга тортилгани таъкидланса (*ЎзСЭ, 7-том, 72-бет; ЎзМЭ, 5-том, 535-бет*), "Ўзбек адабиёти тарихи" дарслигида "Машраб аштархонийлар сулоласининг ҳукмдори (?) Маҳмуд қатағоннинг буйруғи билан 1711 йилда Қундузда осиб ўлдирилгани" ёзилади (*Воҳид Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1967 йил. 64-бет*).

Машраб мавзуида қалам тебратган тарихчи, файласуф ва адабиётшунослар мазкур

"айблов"ни такрорлайди ва Маҳмуд қатағонни ўз асарларида ёвуз шахс ўлароқ гавдалантиради. Шу муносабат билан бизда Машраб вафотидан кейинги давр ижтимоий-сиёсий, маданий-адабий ҳаётида ҳукмрон табақа, реакцияон руҳонийлар манфаатини кўзлаб афкор омма фикри чалғитилмаганмикан, деган иштибоҳ пайдо бўлади. Бундай қудратли услуб ўта яшовчан бўлиб, асрларни қаритиши мумкин – масалан, миллий қаҳрамонларимизни қоралашда собиқ шўроларга қандай қўл келганидан ким беҳабар, дейсиз!

Дастлаб Исҳоқ Боғистоний қаламига мансуб "Тазкираи қаландарон" асарида Машрабни Маҳмуд қатағон дорга тортиргани маълум қилинади (*"Шарқ юлдузи", 1990 йил, 8-сон, 158-бет*). Воқеа ҳижрий 1123 йил рамазон ойининг 17 куни (милодий 1711 йил 29 октябрда) рўй берган. Исҳоқ Боғистоний Машрабнинг қатл этилишига шахсан гувоҳ бўлмаган. Шоирнинг ўлими ҳақида унга Пирмат Сеторий тахминан 1716-17 йилларда – Машраб ўлими рўй берганидан олти-етти йил кейин сўзлаб берган. Аммо Пирмат Сеторийнинг ўзи шу воқеа гувоҳи бўлганми ёки йўқми, унинг маълумоти нечоғли холис – афсуски, буниси бизга қоронғи!

ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти илмий ходими Абдусаттор Жуманазар "Тазкираи қаландарон" асари матнини илмий-танқидий ўрганиб, унинг асл нусха эканига шубҳа билдирди ҳамда Машраб ҳаёти ва фаолиятига доир чалкаш, асоси бўш маълумотлари кўплиги сабаб жиддий олимлар бу манбани четлаб ўтишини таъкидлайди. У ҳатто "Нима бало, тазкира (200 йил олдин) шўролар буюртмаси билан ёзилганми, деб ҳайрон ҳам қола-си, дея ўз таажжубини изҳор этади (*Матн ва... бутун саволга яримта жавоб. "ЎЗАС", 2010 йил 22 октябрь*).

Маҳмудбий вафотига келсак, Кушкекийнинг ёзишича, Маҳмудбий одати бўйича ёзлик истироҳатгоҳи бўлган Ишкамишга жўнаб кетиб, у ерда ҳижрий 1120 (милодий 1708-09) йилги зилзила пайти ўзи яшаётган уйнинг ўпирилиб тушган парча-синиқлари остида қолиб ҳалок бўлади (*Кушкеки, стр. 11*).

Ҳисоб-китобларга кўра, ҳижрий 1121 йил милодий 1709 йилнинг 23 март куни киргани аён бўлади. Бу ерда Кушкекий бир неча ойга янглишган, яъни воқеа рўй беришини у ҳижрий 1120 эмас, 1121 йил деб кўрсатса ҳақиқатга мувофиқ бўларди. Аммо мазкур ҳолда ҳам вазият ўзгармайди, зеро, милодий 1709 йил октябр ойдан сўнг тарихий манбаларда Маҳмудбий номи тилга олинмаганига қараб, унинг ўша йил охирларида вафот этгани тахмин этилади.

Баён этилаётган фикр фойдасига яна бир далил шуки, жиддий тарихий-этнографик бир асарда ҳам Маҳмудбий вафоти санаси милодий 1709 йил дея кўрсатилган (*қаранг: Кармишова Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. Москва, "Наука", 1976. Стр. 200*).

III у тариқа бундай ҳақли эътироз юзага келади: агар Маҳмудбий 1708–09 йиллари Қундуз билан Балхни тўлиқ бой бериб, ҳокимиятдан маҳрум этилгач, муттасил жанглardan ҳориб-чарчаб, хон билан ярашишга мажбур бўлган ва ҳокимият даъвосидан воз кечиб, тин олмоқ учун Ишкамишга кетган ва ўша ерда 1709 йил зилзиласида ҳалок бўлган эса, қандай қилиб у 1711 йили Балх ёки Қундуз шаҳрида Машрабни дорға осиши мумкин?

Убайдуллахоннинг сарой тарихчиси Мир Муҳаммад Амин Бухорий 1709 йил охирларида хон билан ярашган Маҳмудбийнинг шундан кейинги сиёсий фаолияти ҳақида бошқа ёзган эмас, аксинча, ундан ҳеч қандай хабар бўлмай, номи буткул ўчганини 1711 йил январда қайд этган ҳам (*Амин Бухари, стр. 239*).

Бошқа қизиқ жиҳати шуки, Бобораҳим Машраб қабри ҳам Қундуздан 190 километр жануби-шарқда жойлашган Ишкамиш деган мавзеда жойлашган. (Бир неча йил илгари Бобур халқаро илмий экспедицияси аъзолари Афғонистоннинг Тахор вилоятига қарашли ана шу шаҳарда бўлиб, Машраб қабрини зиёрат қилди.) Уларнинг ўлими орасидаги фарқ эса икки йил атрофида!..

Агар Маҳмудбий Машрабни чиндан ҳам ўлдирганида, Убайдуллахоннинг сарой тарихчиси Мир Муҳаммад Амин Бухорий бу

ҳақда хабар берган бўлмасмиди? Чунки Субхонкулихон ва Убайдуллахон даврларида яшаган бошқа сарой тарихчиларидан фарқли ўлароқ, Мир Муҳаммад Амин Бухорийгина Маҳмудбийни қора бўёқ билан тасвирлаган. Табиийки, бунақа хабарни эшитган чоқда у Маҳмудбийни яна бир бор таҳқирлаш имконини қўлдан чиқармас эди!

1715 йилгача бўлган воқеалар ҳикоя этилган "Убайдулланом" асарида Машраб ўлими билан боғлиқ воқеа мутлақо тилга олинмагани эътиборга молик. Шунга кўра, Машраб 1711 йили, аслида, аштархонийлар сулоласи вакили томонидан дорға тортилгани ҳақиқатга мосроқ келади.

Убайдуллахон II ўлимидан кейин тахтга чиққан Абулфайзхон номини тарих бўш, лаёқатсиз ва золим ҳукмдор сифатида танийди. Унинг ҳукмронлиги даврида марказий ҳокимият ўз мавқеини бой бериб, бек ва амалдорлар бебошлиги ҳаддидан ошган. Улар халққа ўтказаятган зулм Машраб ғазалларида қаттиқ қораланган. Абулфайзхон тахтга чиққан илк йилдаёқ ҳукмрон табақанинг Машрабни ўлимга ҳукм этиши тайин бўлади. "Негаки, Машрабдан қутулиш замона зўрлари учун керак эди. Машраб замонга сиғмас, золимлар билан муроса қила олмас эди. Машрабни нима қилиб бўлса ҳам даф этиш йўлини топиш даврнинг социал заказига айланган эди... Машраб ва машрабсифат қаландарлар "кофир" деб эълон қилинди" (*adabiyot.uznet.biz/humayro*).

"Қатл атайлаб Маҳмудбий дафн этилган Ишкамиш қишлоғида амалга оширилган. Бундан кўзланган мақсад жиноят изларини халқдан яшириш бўлган. Чунки Маҳмудбий икки йил олдин вафот этган, лекин халқ хотирасида ҳамон тирик қаҳрамон сифатида гавдаланиб турарди" (*Умаров И. Маҳмудбий оталиқ ҳақида ҳақиқатлар. // Ёш олимлар, стажёр-тадқиқотчи-изланувчи ва магистр-талабаларнинг III анъанавий илмий-амалий конференцияси материаллари. Термиз, 2012. 140-бет*).

"Ким томонидан ва қачон тузилгани номаълум бўлган Машраб ҳақидаги қиссалар муттасил ўзгартирилаверган ва турли тўқи-

ма, ривоят, нақл ва латифалар билан қорштирилаверган" (*ЎЗМЭ, 5-том, 534-бет*). Машраб ўлими ҳақидаги ривоят ана шундай таъсир сабаб пайдо бўлгандир балки...

Ниҳоят, Маҳмудбийнинг сўфийларга ихлос қўйгани, кўп вақтини олимлар анжуманида ўтказгани ва улар суҳбатидан баҳра олгани ҳақида маълумот берувчи манбага назар ташласак: "...мажлисларида ҳар доим фикҳ, ҳадис ва Қуръони карим тафсирлари муҳокама қилиб туриларди. Хос жамоадаги ҳамсуҳбатлари билан шундай яқин муносабатга киришардики, юқори мансабли амалдор ҳолати билан (оддий) хизматчи орасида фарқ сезилмай қоларди ва (унда) ўзини баланд тутиш аломатларини мутлақо пайқаб бўлмасди. Ваҳоланки, у расмий йиғинларга ўзига ярашган шунақа улуғворлик билан кириб келардики, бу ердаги ҳар қандай одам, гарчи у Рустами Достон бўлса ҳам, Наримон ўғли Сом бўлса ҳам, (унинг) салобатидан лол қолиб, орқа қатордаги ҳурмати оз жойда ўтириб қоларди" (*Мунши, стр. 165*).

Муаррих яна давом этиб ёзади: "Пайғамбаримиз "Амирларнинг яхшиси олимларни, олимларнинг ёмони эса амирларни зиёрат қилади", деганлар. Бу ҳадисга Маҳдуми Аъзам ўз вақтида шарҳ битган. Оталиқнинг Маҳдуми Аъзам издоши бўлмиш Ҳожи Али деган сўфийга мурид тушгани бежиз эмас. Китобда Ҳожи Алининг "Тез орада давлат жилови Муҳаммад Муқимхоннинг қўлига ўтади, давлат ишлари эса Маҳмудбий зиммасида бўлади", дея қилган башорати ҳам келтирилган" (*Ўша асар, 165-бет*).

Булардан хулоса қилиш мумкинки, сўфийлар, олим ва шоирларни ўлдирган ҳукмдор қарғиш олишию оқибатда ўзи тугул, насли ҳам қуриб кетишини Маҳмудбий яхши билган. Ваҳоланки, унинг авлодлари яна 150

йилдан кўпроқ, яъни XIX асрнинг олтмишинчи йилларига қадар Қундузда ҳукмронлик қилди. Кушкекий асарида Маҳмудбий авлодлари тарихи баён этилиб, сулола ҳукмдорлари номлари бирма-бир келтирилган (*Кушкеки, стр. 10-13*). ЎЗМЭнинг 11-томи 151-бетида ёзилишича, Қундуз хонлиги Шимолий Афғонистонда XVIII-XIX асрларда мавжуд бўлган ўзбек давлати эди. Шуни қўшимча қилмоқ жоизки, ўша асрларда Туркистон ҳудуди қисқариб боради: масалан, тўққизта вилояти бўлган Жанубий Туркистон ҳудуди 1760 йили Пуштун амирлари қўлига ўтади, аммо Қундуз хонлиги (ўзбек давлати) бундан кейин ҳам яна юз йил сақланиб туради.

Маҳмудбий оталиқ юртда тинчлик ва барқарорлик ўрнатишга ҳаракат қилди. Ёв бостириб кирганда эли, ватани ва ҳукмдорига садоқат кўрсатиб, озодлик учун курашди. Қўл остидаги аскарларига халқ мулкани, ҳатто душман аслаҳасини талашга йўл қўймади. Маҳмудбий ўзининг етук ҳарбий салоҳияти билан инқирозга юз тутган Бухоро хонлигини неча бор муқаррар ҳалокатдан сақлаб қолди. Мовароуннаҳр ҳукмдорлари ҳам бундай юксак даражага кўтарилган шахс билан ҳисоблашишга мажбур бўлди. Давлатни муҳофаза қилишда ундан кескир шамшир сифатида фойдаланди. Унинг шиори "Менга фақат Оллоҳ кифоядир, унга таваккал қилдим" эди (*"Тавба" сураси, 129-оят*).

Маҳмуд қатағон гўё шер бўлса, Бухоро хонлиги муҳити бир қафас эди. Унинг наъраси ана шу қафасни қаттиқ силкитди, аммо синдира олмади. Бироқ айни чиркин муҳит, гарчи кейинроқ бўлса-да, барибир таназулга юз тутди. Маҳмуд қатағоннинг сиёсат майдонидан четлаштирилиши, охир-оқибат, Убайдуллахон ҳалокати ва хонлик парчалалиши билан якун топди.

“BORSA KELMAS”DAGI XAZINA

Ўнгсўз. Эртақ эзгуликка йўғрилган. У чанқоқ руҳни тириклик сувидай яшнатиш қувватига эга. Эртақ унутилган жойда ёвузлик ҳукми устун келади. Эртақ қафасдаги руҳни ўз эркига, асл маконига қайтара билади. Негаки, эртақлар руҳнинг Асл дастуридан улги олиб, унга озик берувчи ўнг қувват шоҳтомирига чамбарчас боғланган. Жўн талқинда эртақ эрмак, ёлғон хаёлотдек кўринади. Лекин бу – эртақ сиртидан сирғалиб ўтувчи жузъий ақлнинг хулосаси. Куллий ақл эгаси коса тагидаги нимкосани идрок этади, ундаги ҳикмат майдан баҳра олади.

Эртақлар умумий, айна пайтда, хусусийдир. Умумийликдан хусусийликка ўтилса, шакллар, ифода-лар турланиб тусланади. Лекин моҳият аслига содиқ қолаверади. Ўзгармас моҳиятни сиртдан кузатганлар эртақни “сеҳрли” деб атайди. “Сеҳрли” сифати омманинг ғайритабиий ҳолатларни мўъжиза, каромат дея тушунишига уйғун. Бу ҳодисаларни боғлаб турувчи ришта жузъий ақлни куллий ақлга пайванд этувчи қувват кучи билангина англанади. Ақл босқичларининг ўлчами Улкан билимга ростланиб даража олиб

келади. Билимлар қаймоғи бўлмиш Улкан билим уруғи эса ҳар бир руҳга экилган. Фақат у гўдақ қалбида мудроқ ҳолатда туради. Бола ақлини таниб, улғайиши баробарида уруғ аслига ростланади. Азалда шундай белгиланган. Эртақнинг бирламчи вазифаси қалбдаги дониш уруғининг унишига, камолот пиллапояси ибтидосида турган жузъий ақлнинг куллий ақлга эврилишига қувват, восита бўлиб хизмат қилишдир. Жузъий ақл кишиши кўзи ожиз одамга ўхшайди. Унга ҳасса ёки йўлбошчи керак. Эртақ мағзидаги ҳикмат ана шудир.

Одатда, эртақлар болага айтилади. Бола – бола-да, унинг сабий ақли рамз ва тимсоллар моҳиятини англамайди, у фақат ҳайрат туяди. Ҳайрат эса асл мазмунга ошно руҳият манзиллари аро кўприқдир. Ҳайрат йўқолган нуқтада тимсоллар тили унутилади. Руҳ қобигига беркинади. Руҳ таниганин жузъий ақл илғай олмаслиги боиси унга рамзу тимсоллар тилининг бегоналигидир. Эртақнинг рамз ва тимсоллари худди алифбо каби бола ақлига “Уйғон!” дея қўнғироқ чалади. Бола улғайиб эртақ кодларини ўнглаб, билимларга ошно бўлса, манзилга адашмай йўл олади.

Лекин йўлга тушиш манзилга етиш дегани эмас. Йўлчининг илк ҳайрати мўъжиза, каромат, сеҳр қобиғида қолса, ҳайратлар силсиласида жузъий ақл ўрнини куллий ақл эгалламаса, мурод ҳосил бўлмайди.

Атама хусусида. Адабиётшунослик ва фольклоршуносликка тегишли тадқиқотларда "рамз", "тимсол" маънодош атамалар сифатида қўлланиб келмоқда. Аслида, улар мустақил ўринга эга. Қолаверса, атамада синоним бўлмаслиги шарт. Рамз ва тимсол атама сифатида бир-биридан у қадар узоқ тунчалар бўлмаса-да, айна мазмунни ифодаламайди. Ҳар бирининг ўз қўлланилиш ўрни, қамров доираси мавжуд. Имуққлик (ассоциация уйғотиш) рамз ва тимсол учун муштарак хусусият. Аммо "рамз" атамасини бирор сўз ва бирикманинг муайян матнда ўз луғавий маъносидан ташқари турғун мазмун англатишига, "тимсол" атамасини эса образнинг матндан сиртда (тор маънода) ва бутун матн асосида кенг маънода уйғонувчи ассоциатив маъно ифодалашига нисбатан ишлатиш мақсадга мувофиқ. Бу ўринда матндаги турли сўз, образларнинг рамзий маънолари умумтимсолий мазмуннинг юзага чиқишига хизмат қилади. Биз бу мақолада "тимсол" атамасини тор ва кенг маънода истифода этамиз. Тимсол тор маънода образнинг матн ва матндан ташқари ифодаловчи поэтик мазмунини англатса, кенг маънода рамзий вазият, ҳолат ва воқелик тизими асосида ҳосил бўлувчи бадий мазмунга нисбатан қўлланади. Ҳар қандай тимсол рамзийлик касб этади, лекин ҳамма рамз тимсол қамровини олмаслиги мумкин. Аслида, чалкаш англаш ва қўллаш шу нуқтадан бошланади.

Мавзу борасида. Ҳар қандай эртақ маълум бир воқеа, ҳодисадан ҳикоя қилади. Асар баёнидан англашган мазмун бир сатҳ бўлса, унинг туб маъзида бошқа рамзий, тимсолий маънолар туради. Маънолар эса матндаги рамзий сўз, бирикма, образлар воситасида юзага чиқади. Асарнинг бадий-эстетик қиммати ҳам ана шу сатҳлар тўла очилсагина ойдинлашади.

Фольклор ва адабиёт намунасини маъно қатламига кўра икки сатҳга ажратиш мумкин.

Биринчиси – асар сиртидаги маъно. Ушбу маъно барчага бирдек англамли маълум бир воқеа, ҳодиса, ўй-кечинмани баён этади. Уни шартли равишда "ҳаётий-маиший маъно қатлами" деб номлаш мумкин. Ушбу мазмун

қатламида қолган ўқувчи асл мазмунга ета олмайди. Ҳаётий-маиший маъно қобиғида қолган асарнинг ҳам бир ўқишли қуввати бўлади. Иккинчиси – ички-ботиний, яъни асардаги воқеалар баёни, образли ифода шакллари замиридан келиб чиқувчи имуққли маъно. Ўз навбатида, ботиний маъно ҳам босқичма-босқич очила боровчи қатламларга эга. Бу ўринда асардаги рамзу тимсоллар воситасида ифодаланган ижтимоий-ғоявий маъно ва навбатдаги, инсонни ўзлигини англашга йўлловчи Улкан билимга (биз бу ифодада барча доктрина, диний-фалсафий таълимотлар, таъбир жоиз бўлса, Одам Атодан Муҳаммад с.а.в.гача ўргатилган СЎЗни назарда тутмоқдамиз) дахлдор маънолар қатлами муҳим ўрин тутати. Маъзида эзотерик – Улкан билим турувчи, инсоннинг тафаккур олами таҳлил этилган асар чинакам санъат намунаси сифатида қадрланади. Асарнинг маъно қамрови қанчалик чуқур бўлса, у шунчалик умрбоқий, умуминсоний даражага кўтарилади. Бу хил мураккабликдан содда, пурмаъно шаклга келган асарда ташқи ва ички маънолар қатлами шунчалик мукаммал кўриниш оладики, бир қарашда уларни илғаш мушкул. Фольклорнинг барча мумтоз намуналарида айна ҳолатни кузатамиз. Адабиётда вазият бирмунча бошқача. Ҳаётий-маиший, ижтимоий-ғоявий маъноли асарлар нисбатан кўп. Чинакам ҳикматга йўғрилиб, инсон ботинини борица қамрашга йўналтирилган асарлар барча даврларда бармоқ билан санарли.

Фольклор – адабиётнинг булоқбоши, деган аксиома бор. Адабиётнинг фольклордан баҳра олгани бор гап. Лекин адабиёт фольклор мезонларида қолса жўнлашади. Ўз навбатида, фольклорга адабиёт шаклини кўчириш ҳам тақдир кўчасида адаштиради. Фақат моҳиятни адабий фольклор даражасига олиб чиқа олган ижодкоргина бу йўлда муваффақиятга эришади. Эрнест Хемингуэй ("Чол ва денгиз"), Чингиз Айтматов ("Оқ кема") каби. Умуман, Шарқ адабиётидаги аксарият мумтоз асарларнинг мажозий нақл шаклига келиши тасодиф эмас. Чунки ибтидоси Улкан билимга боғлиқ фольклордаги ҳикматдан бошланган адабиёт қайта ҳикматли шаклини топиши шарт. Адабиёт ҳар бир замонда ўзига хос йўл ва ифодага эга бўлади. Бир сўз билан айтганда, фольклор ва адабиётни боғлаб турувчи ўзак жиҳатлардан бири асар маъзида инсон маънавияти, тафаккури, унинг эрки ва ўзлигини топиш йўлидаги изтироб ва изланишларини бадиий ифода қилган маънолар қатламининг мавжудлиги, БОҚИЙ СЎЗга дахлдор эканидир. Фольклорда сўз айрича аънада айтилган. Аънаани эса авлодлар, бутун бошли халқнинг бадиий тафаккур қуввати яратади. Индивидуал ижодкор қанчалик таланти бўлмасин, бу залворли юмушни бажара олмайди. Шу сабабли ҳам, фольклор – аънаалар санъатидир. Фольклор асарида ифодаланган маънолар қатламининг Улкан билимга боғлиқлиги ҳам ана шу аънаа қонунияти билан изоҳланади.

Биз қуйида бир эртақ мисолида рамзий, тимсолий мазмунни очишга уриниб кўрамиз. Уриниш айб эмас, бу йўлда адашишлар ҳам бўлиши мумкин. Гап ёпиқ қопқани очишда. Жиллакурса, қопқани кўрсата билиш ҳам савобли юмуш.

"Чўлоқ бўри" сеҳрли-фантастик эртаги серкатлам мазмунга эга. Эртақнинг қисқача мазмуни бундай: подшо боғидаги олтин чинорнинг барги ҳар тун биттадан йўқола бошлайди. Хукмдор уч ўғлига ўғрини топишни буюради. Пойлоқчилик қилган икки ака ғафлатда қолиб, отанинг ҳафсаласини пир қилади. Кенжа шаҳзода эса барглари тилла қуш ўғирлаётганини аниқлайди. Подшо

ўғилларини қушни топиб келишга жўнатади. Шаҳзодалар айри-айри манзилларга кетади. Эртақнинг ушбу вариантида катта ака "борса келар", ўртанча ўғил "борса келмас", кенжа эса "борса хатар"ни танлайди (бу ўринда айтувчи аънаани бузган, аслида, кенжа ўғил "борса келмас", ўртанча эса "борса хатар"га бориши керак эди. Эртақнинг "Булбулигўё" вариантида йўллар шундай тақсимланган). Кейин кенжа шаҳзода ва чўлоқ бўри саргузаштлари ҳикоя қилинади. Шаҳзода чўлоқ бўри ёрдами ва маслаҳати билан тилла қуш, Мағриб подшоҳининг қизи, ялмоғиз кампининг отини қўлга киритади. Лекин шаҳзода шартларни бажаришда икки бор чўлоқ бўрининг айтганини қилмай, қўлга тушади. Чўлоқ бўри шаҳзодага танбеҳ бериб, унинг хатоларини тўғрилайди. Бўри шаҳзода берган яримта нонга рози-ризалик айтиб ғойиб бўлади. Кенжа ўғил қуш, қиз, отни олиб, акаларини ўт ёқувчи ва гўлаҳлиқдан озод қилиб уйига отланади. Йўлда акалар укани кўр қилиб, чоҳга ташлайди, ўзлари ўлжалар билан ота ёнига қайтади. Қуш, қиз, от йиғлаб туз тотмай кўяди, подшо бунинг сабабини суриштириб воқеадан воқиф бўлади ва кичик ўғилни чоҳдан халос этиб, қизга уйлантиради. Хиёнаткор акалар жазого тортилади.

Албатта, ҳар тадиқот масалага ёндашуви билан фарқланади. Бизни эртақдаги образларнинг рамзий, тимсолий маънолари ва Улкан билимга тегишли мазмун қизиқтиргани сабабли бошқа масалаларга чалғимаймиз. Бевосита эртақ воқеалари тафсилоти изидан бориб, мақсадга ўтамиз.

Подшо ким?

Эртақда кенжа шаҳзода тилла қуш эгаси кўлига тушиб, "Сен қайси элдан келдинг?" дея сўроққа тутилганида, унинг "Боғбондан келдим", деган жавоби саволимизга қисман ойдинлик киритади. Демак, подшо боғ эгасигина эмас, боғбон ҳамдир.

Подшо – боғбоннинг уч ўғли бор. Одатда, ўғил отага меросхўр саналади. Эртақда мамлакат тахтига эмас, подшо фарзандларига мерос қолдириши мумкин бўлган боғ ва тилла дарахтга урғу берилган. Подшо – боғбон ўғилларга тилла дарахтли боғнинг бекаму

кўст мерос бўлиб ўтишини истайди. Лекин дарахт барглари ҳар тун биттадан йўқолмоқда. Баргсиз дарахт қуриydi. Дарахтсиз боғ бўлмайди, боғсиз – боғбон. Боғнинг файзи, қиммати тилла дарахти билан. Барглари шу тахлит йўқола борса, дарахт билан бирга боғ, боғбоннинг бутун меҳнати, тоат-ибодати йўққа чиқади.

Боғ тақдирига аввало боғбон масъул.

Эртақ воқелигига кўра, боғбон меросхўрларсиз ўз миссиясини бажара олмайди. Боғнинг эртаси меросхўрларнинг билими, мақсад сари тўғри йўл танлаб, собитқадамлик билан машаққатларни енгиб ўтиши, сабр-тоқати, руҳий, жисмоний қувватига боғлиқ. Ота муносиб ворис топиш, тилла баргли дарахтни сақлаб қолиш пайида. Бунинг учун эса барглари ким ўғирлаётганини аниқлаш лозим. Подшо бу юмушни ўғиллари зиммасига юклайди. Ўзи аниқлаб, фалон сабаб, мана бу вазифани бажаринг, деб айтмайди. Шартни ўғиллар бажариб дастлабки синовдан ўтишлари лозим. Чунки ҳаётда ҳамманинг тажрибаси, ўзлигини топиши, руҳий билими индивидуалдир.

Ҳаётий асосга таянилса, довлашувда тўнгич ўғил устун мавқега эга. Кейин ўртанча, навбат етса, кенжадан ҳам умид йўқ эмас.

Акаларни ғафлат босди, тун овчиси келди-кетди – билмадилар. Кенжа эса уйкусини енгди, пойлади, тилла қушнинг ўғри эканини кўрди, лекин тутта олмади, тонгда подшога кўрганини маълум қилди. Ана шу нуқтада акалар ва кенжа ука икки қутбга – тилла қушни кўриб, хабар берувчи ва эшитиб, тусмол қилувчиларга ажралди. Кенжа – кўрувчи, айтувчи (унинг қалб кўзи очиқ, бедор), акалар – эшитувчи (уйкуга енгилган, ғафлат босганлар).

Боғбон учун қутблар йўқ. "Сен кўрдинг, сен эшитдинг", деб ажратмайди. Моҳиятда кўрган, эшитган эмас, англаб, фаҳмлаган ҳақ йўлдан адашмайди. Кўриб кўрмайдиганлар, илғамайдиганлару

эшитиб англамайдиганлар – адашганлар қанча. Ўғиллар – йўл овчилари эса боғ билан бирга камол топувчилардир. Шу сабаб боғбон – ота – подшо ўғилларига бирдек имконият бериб, тилла қушни топиб келишга жўнатади.

Эртақнинг "Булбулиғўё" вариантыда подшо шартни бажармагани учун катта ва ўртанча ўғлини зиндонбанд қилади. Лекин кенжа ўғил ўғри ким эканини аниқлагач, отасидан икки акасини озод этишини сўрайди. Подшо тилла қушни ким тутиб келади, деганида икки катта ака биз деб, қирқ туядан мол олиб, савдогар суратида шаҳардан чиқиб кетади. Кенжа ўғил уч кундан кейин тушида бир парча булут узилиб қўйнига кирганини кўради. Отасидан рухсат сўраб, ақчасиз йўлга отланади ва бир ҳафтада акалари изидан етади. Бу ўринда акаларнинг мол-дунё билан савдогар қиёфасида, кенжа уканинг қуруқ ўзи сафарга отланганига диққат қаратиш лозим.

Чиндан-да, эртақнинг юза мазмунига кўра, ота топшириғи билан сафарга отланган уч ака-ука ва уларнинг хатти-ҳаракати, иши-юмуши алоҳида индивидларга хос тасвирланган. Бизгача бўлган талқинчилар уларни шу шаклга кўра баҳолаб келган. Аммо эртақнинг ички маъно ҳудудига ўтиб қаралса, вазият мутлақо бошқача тусга киради. Тилла дарахт оддий боғда ўсмайди. Бу эса подшо, уч ака-ука, боғ, тилла дарахт, тилла қуш образларини ҳам бевосита мажоз ва тимсолий маънолар ўзанига буриб, тасвиру тафсилотларни рамзий-тимсолий

сатҳга олиб ўтади. Хўш, уч ака-ука образида қандай рамзлар яширин? Улар излаб кетаётган тилла қуш, қуш ўғирлаган тилла барг, тилла барг унувчи чинор, чинор ўсувчи боғ ва ниҳоят боғ эгаси боғбон – подшо образларининг туб маъноси нима ўзи?

Уч ака-ука ва бошқа образларнинг рамзий маъноси шарҳига ўтишдан аввал улар моҳиятига бевосита тегишли халқ тасаввуридаги руҳ, жон, тан ҳақидаги тушунчаларга

аниқлик киритиб олиш лозим. Халқнинг жонли оғзаки сўзлашувида бу тушунчаларнинг ҳар бири ўз ўрнида қўлланади. Киши жисмига зиён-заҳмат етса, "танамда оғриқ турди", "аъзойи баданим зирқиради" дейди ёки фалон аъзосининг оғриганидан хабар беради, "руҳим оғриди" демайди. Аксинча, у маънавий озор чекса, "руҳим чўқди", "руҳим тушди", "руҳан қийналдим" дейди. Тилимизда "танам чўқди", "танам тушди" каби бирикмалар йўқ. "Жон" тушунчаси билан боғлиқ ибора ва бирикмалар тан ҳамда руҳга баробар, оралиқ мавқе эгаллашини кўрамиз. "Жоним чиқай деди", "тану жонимга оғриқ кирди", "жон кирди" каби ибораларда мазмун танага тегишли бўлса, "жоним ачиди", "жонимга тегдин" каби бирикмаларда руҳий ҳолат ифодаланган. Бу сингари кўплаб иборалар халқнинг тан, жон, руҳ ҳақидаги тасаввурлари аниқ чегарага эгаллигидан далолат беради. Халқона талқинга кўра, тана руҳ учун вақтинчалик макон, жон эса тана ва руҳни боғлаб турувчи қувватдир. Шу сабабли ҳам жон тан ва руҳга баробар тегишли мазмун ифодалаб келади.

"Тана", "жон", "руҳ" тушунчалари азал-азалдан дин, фалсафа ва барча таълимотларнинг бош мавзуларидан бўлиб келган. Шарқ файласуфлари орасида Абу Али ибн Синонинг тана, жон ва руҳ ҳақидаги фикрлари диққатга сазовор. Олима Гулчеҳра Қобулниева унинг фалсафий қарашлари ва қиссаларини талқин этиб қуйидаги хулосага келади: Ибн Сино жонни доимий ўзгаришда, камолотга эришувчи руҳий қувват деб ҳисоблайди. Жон тананинг айна шакли эмас, у танадан аввал пайдо бўлган ва танадан сиртда ҳам яшай олади. Жон руҳий ёки фаол ақл жараёнида ўзини англайди ва сўзловчи руҳга айланади. Аллома жоннинг руҳга айланишида эгаланувчи билимни иккига ажратади: ақлий билимнинг биринчи шакли тананинг амалий эҳтиёжларини қондириш учун хизмат қилса, иккинчи шакли қалб ва ундаги ички билимлар би-

лан боғлиқ. Бу билимни Абу Али ибн Сино "фаол ақл" деб номлайди. Фаол ақл ёрдамида инсоннинг руҳий онги уйғонади, унинг қалби борлиқ руҳи билан қўшилади. Инсондаги заминий муҳаббат илоҳий муҳаббатга айланади (Қобулниева Г. Мутафаккирлар. *Ф.Ницше ва А.Бергсоннинг ҳаёт фалсафасида инсон муаммоси. Т., 2010, 38-бет*). Ибн Синонинг фалсафий қарашлари халқнинг тана, жон, руҳ ҳақидаги тушунчаларига ойдинлик киритиши билан аҳамиятлидир.

Инсон туғилиб, ёруғ оламга келар экан, болалик, ўсмирлик, йигитлик, эрлик ва ҳоказо босқичларни босиб ўтади. Мазкур умр фасллари инсон жисми – танага дахлдор ўлчамлардир. Инсоннинг руҳий камолоти эса ёш каби йиллар мезонига сиғмайди. Улкан билим эгаси ўз фикрларини эртак кўринишида сўзлар экан, тингловчининг онги, тушунчасига мос қиёс – образлар топиб англаган. Бу ўринда уч ака-укадан яқинроқ муқояса топиш мушкул.

Бизнингча, уч ака-ука образида инсониятни азал-азалдан қийнаб келаётган, турли дин, доктрина, фан ва бошқа таълимотларнинг бош мавзуси ҳисобланмиш – инсон бу дунёга не вазифа билан келди, руҳ тана деб аталмиш иморатга нега кирди, тан, руҳ ва жоннинг бу жараёндаги ўрни, вазифаси қандай, инсонийлик моҳияти, унинг яшашдан мақсади нима каби саволларга халқона жавоблар ифодаланган.

Демак, уч ака-ука – инсоннинг руҳий олами, онгида кечувчи мураккаб камолот босқичларининг рамзий-тимсолий ифодаси. Подшо эса тан, жон, руҳ бирлигидан бино бўлган инсоннинг тимсолидир.

Боғ – инсоннинг кўнгил равзасидир. У кўнгилнинг "бир қўшлик ери"да жойлашган. Подшо – маънавий боғнинг боғбони, кўнгил мамлакатининг хоқонидир (қадим Шарқ фалсафасида ҳар бир инсон бир мамлакатга менгзалганини ёдга олинг). Уч ака-ука эса кўнгил мамлакатининг фуқаролари, жоннинг руҳий билимларни англаб ўз-

лигини топиш йўлидаги шартли уч ўлчамли ифодачиси бўлмоқда.

Кўнгил боғидаги тилла баргли чинор – руҳий ҳаёт дарахти, унинг олтин барглари тану руҳни боғловчи жоннинг ҳаётий ҳикматга тўйинган қуввати рамзи.

Тилла куш – руҳий билим тимсоли.

Тилла кушнинг тилла барглари ҳар тун (одамлар ғафлатда вақти) битта-биттадан ўғирлаб кетаётгани эса тана ва руҳга боғлиқ жон қувватининг ҳаётий, руҳий билим билан тўйинмай, беҳудага сарф бўлаётгани, нафс зиндонига банди эканини билдиради.

Рамзий сатҳда подшо – тан, жон, руҳ бирлигидан бино бўлган инсоннинг кўнгил салтанатини англаш жараёнидаги уч руҳий ҳолати, дедик. Бу эса Ибн Синонинг ақлий билимни тана эҳтиёжларини қондирувчи ҳамда қалб ва ички билимларга боғлиқ фаол ақл деб кўрсатишига уйғун келади. Катта акалар барг ўғрисини аниқлай олмай ғафлатда қолиб, зиндонбанд бўлди – улар ақлнинг биринчи шаклига тимсолдир. Шу сабабли ҳам улар сафарга қирқ туя мол-мулк билан савдогар қиёфасида отланди. Бедор кенжа ўғил эса фаол ақл тимсоли, у кўнгил амри билан (туш кўриб) сафарга чиқди.

Сафар мақсад сари қўйилган илк босқич эди.

Мақсад йўл мазмунини белгилайди.

"Сафар дар ватан"да (ака-укаларнинг кўнгил мамлакатига саёҳатида) йўллар уч манзилга ажралди. Катта ака "борса келар"га кетди ва манзили ошпазга (баъзи эртақларда каллапазга) ўт ёқувчиликда ниҳоя топди. Ўртанча ўғил "борса хатар" йўлдан борди ва манзили ҳаммомда гўлаҳлик билан якунига етди. Кенжа шахзода эса "борса келмас" йўлини тутди.

Ўзбек фольклоршунослигида уч йўл ва ака-ука образларининг фалсафий-филологик талқинига илк бор Жаббор Эшонқул дев образининг мифологик асослари ва бадий талқинини ёритиш муносабати билан диққат қилган (*Эшонқул Ж. Фольклор: образ ва талқин. Қарши, "Насаф", 1999, 72-78-бетлар*). Муаллиф эртақ рамзлар дунёси экани, уларни тўғри шарҳлаш сеҳр-жоду, эври-

лишлар сабабини очишга имкон беришини қайд этиб бундай ёзади: "Эртақларда халқнинг нафақат тафаккур тарихи, балки ҳаётий тажрибалари ҳам ўз ифодасини топган. Катта ака образи эртақларда кўпинча мавжуд тажриба тимсолида келади. Шу сабабли у одатда синалган йўлларни – "борса келар"ни танлайди. Тажриба, бир томондан, одамни муваффақиятга олиб борса, иккинчи томондан, инсон фаолиятини маълум бир қолипга солиб қўяди. Бир қолипдаги фаолият ҳаракат, исён, ҳаяжон, таваккалчиликдан холи бўлади. Бундай фаолият одамни кўрқоқ қилиб қўйиши мумкин...

Эртақлардаги ўртанча ака – мавжуд имконият тимсоли. Шу сабабли ўртанча ака катта акага яқин йўлни танлагани ҳам табиий ҳолдир. Имконият ҳам тажриба каби ҳаммиша тўғри бўлавермайди. Одам одатда ўз тажрибаси ва имкониятига таяниб яшайди. Агар эртақ фақат тажриба ва имкониятнинг бадий ифодаси бўлганида, оддий реалистик ҳикоядан фарқ қилмас эди. Орзу-истак эса ҳар қандай тажрибадан ҳам, имкониятдан ҳам юқоридир. У инсонда мангулик туйғусини уйғотади" (*Ўша манба, 73-75-бетлар*).

Икки ака образида муаллиф қайд этган маъно қатламини инкор этмаган ҳолда, навбатдаги эзотерик қатламда уларнинг айна ҳолатига асос ва киши ўз ҳаёти давомида босиб ўтиши кутилган мақомлар акс этганини таъкидламоқчимиз. Аслида, халқнинг образли – тимсолий таснифи тасодиф эмас, дунё фалсафий таълимотларида турли номлар билан келса-да, моҳиятан ягона манбага уланувчи бу қарашлар тасаввуф таълимотида "Шариат – нафс йўлидир, тариқат – кўнгил йўли ва ҳақиқат – руҳ йўли", деб кўрсатилган (*Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. Т, "Ёзувчи", 1996, 81-бет*). Хожа Аҳмад Яссавий таъбири билан айтилса:

*Шариатдан мурод – йўлга кирмоқ,
Тариқатдан мурод – нафсдан кечмоқ,
Ҳақиқатдан мурод – жондан кечмоқ,
Жондан кечмай ишқ шаробин ичиб бўлмас.*

Ж.Эшонқул интуицияси кенжа ботир образи моҳиятини тўғри кўрсатишга йўл оч-

ган: "Кенжа ботирни Шарқ тафаккурининг исломгача бўлган орифи, мумтоз адабиётдаги орифларнинг аждоди дейиш мумкин. Чунки кенжа ботир бутун фаолияти билан илоҳиётчидир...

Кенжа ботир тасаввуфнинг таваккалчилик тариқатини тутганлар каби йўл тутади, яъни "борса келмас"ни танлаб таваккал қилади. Унинг "борса келмас" юртига юз тутишини, саргузаштлари, машаққатлари ва мурод-мақсадига эришуви тасаввуфнинг камолот босқичларига ўхшайди: а) тасаввуфда бу шариат, тариқат, маърифат босқичлари тарзида ифодаланади; б) кенжа ботир "борса келмас"даги машаққатларни енгиш орқали танасидаги қуллик, нафс, манманликни (яъни девни) енгади, танасини поклаб, ўзлигини топади. Тасаввуфда юқоридаги уч босқич орқали инсон ўзликдан воз кечиб, янги, пок ўзликни топади. Алишер Навоийнинг "Саъбаи сайёр" достонидаги Саъднинг Қатрон девни енгизишни эслайлик. Кенжа ботир "борса келмас" юртдаги олтин қушни (олтин олма, олтин балиқ ва ҳ.з.) қўлга киритади. Ориф камолот босқичида Оллоҳ ишқига сазовор бўлади; г) кенжа ботир олтин қушни олиб келгандан сўнг мурод-мақсадига эришади. Сўфий илоҳий ишққа эришгандан сўнг муроди ҳосил бўлади" ("Фольклор: образ ва талқин", 78-бет).

Инсоннинг ўзлик сари сафари жуда мураккаб жараён бўлиб, бу ҳолатларни тушунтириш йўлидаги барча уриниш, қиёс, рамзу тимсол, таснифу образлар ўта шартли ва ҳамиша бирёқлама бўлиб қолаверади. Тасаввуф аҳли ҳаёти бунга ёрқин мисолдир. "Шайх (Боязид Бистомий) айттар: "Ўн икки йил нафсимни мужоҳада билан риёзат ўчоғига қўйиб, ёндирдим, мазамат (хўрлик) сандони устига қўйиб, маломат болғаси билан урдим, тоат ва ибодат жиловни билан жиловладим. Бир қараб, (нафсни) яна ғурурда кўрдим. Тагин беш йил жажд айладим. Ўз заъф ва гуноҳларимни кўрдим" (Фаридулдин Аттор.

Тазкират ул-авлиё. Т., "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти, 1997, 33-бет).

"Сирри марҳамат этар эди: "Нафс бутун қирқ йил мендан бол истади, бермадим. Нафсимнинг шумлигидан кунда бир неча марта ойнага қарар эдимки, юзим қора бўл-мадимикан, деб" (Ўша асар, 71-бет).

Нафсининг тана (катта ака) ва рационал ақл (ўртанча ака) сингари қутқулари кенжа шаҳзодани йўлдан оздиришга шай туради. Катта ака каллапазга (ошпазга) хизматкор бўлиб қолаверади. У ейиш, ичиш, насл қолдириш учун яшаётган, тана қулига айланган одам тимсолидир.

Ўртанча ака борган манзил (ҳаммом) эса танани тозалайдиган жой. Ғулаҳ бўлиб қолган аканинг саъй-ҳаракатлари руҳни эмас, танни тозартишга қаратилган. Унинг ақли кўп нарсага етади, лекин ирода кучи қолипларни бузиб ўтишига имкон бермайди, энг асосийси, унинг қалби муҳаббатдан бебаҳра.

Икки аканинг ҳаёти нурсиз, зерикарли, улар қолип ичидаги қувончу ташвишлар билан овора. Шу сабабли эртақда уларнинг ҳолати ахборот тарзидагина ифодаланади. "Ҳавойи нафсини ўзига "илоҳ" қилиб олган ва Оллоҳ уни билган ҳолида йўлдан оздириб, қулоқ ва кўнглини муҳрлаб, кўз олдида парда тортиб қўйган кимсани кўрганмисиз? Бас, уни Оллоҳ (йўлдан оздиргани)дан сўнг ким ҳидоят қила олур?! Ахир эслатма-ибрат олмайсизларми?!" (Қуръони карим. "Жосия" сураси, 23-оят. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. "Чўлпон", Т., 1992, 472-бет).

Ақлий-мантикий илмда юксак даражаларга эришиш мумкин, бироқ ўша мартабалар "борса хатар" йўли, фоний дунё илмларининг қобиғидан чиқмайди. Чунки бу хил ҳаётда янгилик йўқ, ижодкорлик, ҳайрат, меҳр-муҳаббат, ҳаёт завқи қаҳат. Бу босқичлардаги одам ақлий-ҳиссий билиш, зоҳирий – дунёвий билимларагина эга.

"Илоҳиётни англаш учун эса ақл ожиздир. Илоҳиёт илми ақлга сифмайдиган, ақл ўлчовларидан баланд турадиган илмдир. Ибн ал-Арабий айтадики, Худо ҳақида ҳам ақл тили билан гапириш мумкин, лекин ақл кучи билан Уни билиш мумкин эмас. Ақл исботни талаб қилади, далил, тажриба билан иш кўради. Ваҳоланки, Худонинг борлиги, зоту сифатларини далил орқали исботлаш мушкул. "Маърифат Ҳақ томонидан юборилади. Бу менинг фикрим эмас, балки илоҳий илҳомдир", деб ёзади Ибн ал-Арабий" ("Тасаввуф", 38-бет).

Кенжа шахзоданинг йўли – илоҳиёт йўли. У камолот сари руҳий сафарга чиққан шахс тимсоли, у кўзлаган манзил аввало тилла куш – руҳий билимга боғланиш имконини беради. Шу сабабли ҳам эртақ давомида асосан шахзоданинг саргузаштлари нақл қилинади. Яъни тана қуллигидан қутулган, рационал ақл бўғовларини енга билган жоннинг фаол ақл эгаси бўлиш йўлидаги уринишлари кўрсатилади.

Шахзоданинг сафарга туш кўриб йўл олиши ҳам бежиз эмас. Одатда, руҳ инсон танаси уйқудалигида жонга яқин бўлади. Кенжа ўғилнинг тушига кирган булут илоҳий илҳом белгиси эди. Бу хил белги, ишорат ҳар бир инсон ҳаётида юз беради, лекин кўпчилик унга эътибор қилмайди. Мутасаввифлар тилида "тавбасининг сабаби" деб кўрсатилувчи айни ҳолатга машҳур сўфийлар ҳаётидан мисоллар бисёр.

"Ватан ичра сафар" – руҳнинг асл макони томон сафари, яъни сайрул филлоҳ" (*ўша асар, 104-бет*). Киши ботинга қанчалик кўп сафар қилса, ўзини шунча теран англайди. Кенжа ўғил – узоқ ва машаққатли сафар авалида турган мурид. "Мурид – мурод, яъни мақсадга интилувчи одам, мурод эса Оллоҳ таолонинг васли. Муриднинг асосий хислати ниёзмандлик, яъни талабгор бўлиш, муршиди комил этагини тутиб, айтганларига сўзсиз риоя қилишдир. Пирсиз солиқ манзилга етолмайди. Чунки одам ўзини ўзи назорат қилиши қийин, токи биров раҳнамолик қилиб, йўл кўрсатмаса, мушуқли осон бўлмайди" (*ўша асар, 22-бет*).

Кенжа шахзода йўлда чўлоқ бўрига дуч келиб, қолган бир дона нонининг ярми эвазига холис ёрдамчи, маслаҳатгўй, раҳнамога эга бўлди. Холис ёрдамчи ким ўзи? Шахзода нима эвазига оқил раҳнамо марҳаматига сазовор бўлди?

Шайх Ҳаким Термизий ҳақида бундай нақл келади: "Ёшлик пайтларида икки толиби илм билан келишиб, бориб илм олмоққа лафз қилдилар. Ихтиёри онасида эди, онаси изн бермагани учун у бора олмади. Термизий қабристонларга бориб йиғлар эди. "Ё Худоё! Ул икки йўлдошим бориб, илм билан машғул бўлдилар. Улар тезда олим бўлгайлар, мен жоҳил қолгайман", дея ичи ёнар эди. Ногоҳ унга нуроний бир пири фоний учради. Дедик, "Эй ўғил, йиғлама, қайғурма. Ўшал икки йўлдошингдан кўра олимроқ бўлмоқни истармисен?". "Истаймен", деди...

Ҳазрати Термизий айтarki, "Ул пир менга бир ерни тайин этди. Ҳар куни ул кўрсатган жойга борар эдим, менга сабоқ берар эди. Уч йил шу йўсин менга бутун анвои илмлардан кўрсатди ва ўргатди. Сўнг билдимки, ул зот ҳазрати Хизр алайҳиссалом эканлар. Бу улўғ давлатни онамнинг ризосидан топдим" (*"Тазкират ул-авелиё", 113-бет*).

Ҳаким Термизий онасининг розилигидан Хизр алайҳиссалом суҳбатига етишган бўлса, кенжа шахзода яримта нон эвазига раҳнамога эга бўлди. Бўри – руҳий устоз, пири комил образи. Унинг чўлоқлиги эса пирнинг авом наздида айбли кўринишига ишорадир. Омма хоснинг хатти-ҳаракатларини тўғри англай олмайди. Хосни англаш учун эса унинг чўлоқлигини унутиш лозим. Чўлоқ бўрининг ҳаракатлари Ҳусайн Воиз Кошифий санаган фазилатларга уйғун келади: "Агар шайхлик рукнлари нечта, деб сўрасалар, еттита деб айтгил. Биринчидан, шайх комил маърифат эгаси бўлсин. Иккинчидан, ўткир фаросатли, одамшунос киши бўлиб, бир нигоҳ ташлаш билан муриднинг қобилиятини илғай олсин. Учтинчидан, етук руҳий-маънавий қуввати бўлсин, токи агар мурид тариқат йўлидан адашса, унга маънавий мадад бериб мушуқлини осон қила олсин, тўғри йўлга солсин. Тўртинчидан, етарли дара-

жада эркин одам бўлсин, яъни ҳеч нарсага муҳтожлиги бўлмасин. Бешинчидан, ихлоси мустаҳкам бўлиб, риё ва тамани тарк этсин, мол ва мансаб деб бировга сарғаймасин, эгилмасин. Олтинчидан, ростлик ва бегараз дўстликни шиор қилсин – ҳақ сўзни ҳар ерда, ҳар қандай шароитда айта олсин, гапирганди иккиюзламачилик қилмасин. Еттинчидан, қалбида шафқат нури порлаб турсин, мурид манфаатини ўз манфаатидан устун қўйсин" (*Ҳусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султониий. Т., "Мерос", 1994, 24-бет*).

Кенжа шахзода чўлоқ бўрининг ёрдамисиз "борса келмас"даги бирорта шартни бажара олмайди. Чўлоқ бўри "Қушни олсанг, чаккасини олма", деб тайинлайди. Шахзода "Узоқ йўлда ерга қўяманми", деб чаккасини ҳам олиб соқчилар қўлига тушади. Қуш эгаси шахзодага Мағриб подшоҳининг қизини келтириш шартини қўяди.

Тилла қуш – руҳий билим, Мағриб подшоҳининг қизи эса илоҳий ишқ тимсолидир. "Ишқ – камолот калити ва иксири аъзам, ишқ мис вужудимизни олтинга айлантирувчи кимё. Ишқ одамни ҳайвонлиқдан халос этади, одамзод наслини бадбахтлик, фалокатлардан қутқаради, барча иллатларимизнинг давоси ҳам шу" (*Ўша асар, 43-бет*). Шайх Санъон тилла қушнинг қафасда эканини ҳис этиб, уни озод этиш ҳаракатига тушган эди. Тарсо қизига бўлган муҳаббат изтироблари унинг мис вужудини олтинга айлантирганди.

Ботиний билимларга муҳаббат орқали эришилади.

Кенжа шахзода қизнинг саройига борди. Чўлоқ бўри "Қизни олсанг, рўмолини олма", деб тайинлаганига амал қилмай, "Узоқ йўлда бошланг кетаманми", деб яна қўлга тушди. Қизнинг соҳиби унга ялмоғиз кампирнинг отини келтириш шартини қўйди.

Кенжа шахзода чўлоқ бўри маслаҳатига амал қилиб ялмоғизнинг отини қўлга киритди. От сўнгги, асосий шартлардан бири эди.

Хўш, отни занжирбанд этган ялмоғиз ким?

Моҳиятда ялмоғиз киши кўнглига эгалик қилишга киришган ва тасаввуф аҳли "нафс" деб атайдиган кўникмалар мажмуи, инсон онгсизлигининг рамзидир. "Борса келар",

"борса хатар" йўлларининг мағзида ялмоғиз турибди. "Борса келмас" йўлига кирган инсон тафаккурининг томирида, унинг онгостида ялмоғиз мудраб ётади. Имкон топди дегунча у бош кўтариб йўлчининг иродасини кемиради, эркини бўғади, илҳом отининг жиловидан тутайди. Илоҳий ирода, эрк ва илҳом отига эга бўлган шахсина жаҳолат ва худбинликка хизмат қиладиган ёвуз қувватни ижобий қувватга айлантира олади. Бунда унга илоҳий муҳаббат ва билим қўш қанот бўлади.

Баъзи эртақларда ялмоғиз маконига борган кенжа ботир олдига беда солинган ит ва суяк ташлаб қўйилган отга дуч келади. У отга беда, итга суяк бериб ялмоғиз маконига ўтади. Асира маликани қутқариб, ялмоғизнинг уч сеҳрли буюми – тароқ, қайроқ ва ойнани олиб ортига қайтади. Бор бисотидан айрилган ялмоғиз жаҳд билан кенжа ботирни қувиб ётади. Шунда кенжа ботир йўлга тароқни ташлайди, осмон баробар чангалзор пайдо бўлади. Ялмоғиз тишидан болта қилиб, чангалзордан йўл очиб яна кенжа ботирга етай дейди. Кенжа ботир қайроқни ташлайди, кўк билан сўзлашган тоғ пайдо бўлади. Ялмоғиз яна тишини суғуриб, ундан чўкич ясаб йўл очади ва кенжа ботирни қувлашга тушади. Шунда кенжа ботир ойнани ташлайди. Ўртада қўл пайдо бўлади. Ялмоғиз кенжа ботирдан "Кўлдан қандай ўтдинг?" деб сўрайди. "Этагимни тошга тўлдириб сакраган эдим, учиб ўтдим", деб жавоб беради у. Ялмоғиз этагини тошга тўлдириб қўлнинг ўртасига сакрайди ва сувга ғарқ бўлади. Шундай қилиб кенжа ботир ундан қутулиб қолади.

Ялмоғизнинг макони, унинг қўриқчилари (ит, от), сеҳрли буюмлари (тароқ, қайроқ, ойна) ва унга асир қиз – барчаси рамзий маънога эга ҳамда моҳиятан "Чўлоқ бўри" ("Булбулиғё") эртагидаги шарт мотивларига уйғун мазмун ташийдди. Кенжа ботир ўз табиатидаги ялмоғиз қуввати – ёввойи руҳий қувватни илоҳий руҳий қувватга айлантира билди. Ақл (ит), руҳий парвоз берувчи илҳом (от) ва илоҳий ишқ (қиз) эгаси бўлди. Эҳтирослар чангалзорини (тароқ), манфаату худбинлик тоғлари (қайроқ) қувватини ялмоғизсифат нафснинг зиддига йўналтирди.

Натижада ғаними (ялмоғиз) ойна – кўнгил уммонининг туб-тубига ғарқ бўлди. Кўнгил ойнаси равшан тортиб, унда Яратганнинг хазинаси жиполанди.

Кенжа шахзоданинг ҳар бир шартни бажариши – инициация, ўлиб тирилишдир. Сўнгги инициация унинг чўлоқ бўридан рози-ризолик сўраб, акаларини излаб топиши, биродарларининг унга хиёнат қилиб, чоҳга ташлаши, барча бойликларга эга чиқишида ўз ифодасини топган. Бироқ ака-укаларни бир-бирига қарама-қарши, душман кучлар сифатида баҳолаш нотўғри хулосаларга олиб келади. Киши ботинининг даражаларини кўрсатувчи бу образлар талқинда икки қутбга ажралгани, акаларнинг инисига хиёнат қилгани кишининг руҳий синовлар олдидида ожизлигини ифодалайди. Қолаверса, бу ҳолат, "Булбулигўё" эртагида айтилганидек, ака-укаларнинг отаси бир, онаси бошқа экани билан изоҳланади. Бу жиҳат ҳам асл мазмунга зид эмас. Чунки катта акаларга дахлдор воқеаларда тана ҳукмига бўйсунуш, кенжа шахзода кечмишида эса, аксинча, тананинг руҳ ҳукмига тобелиги намоён бўлади. Бу ўринда тана ва руҳни бир-бирига зид қўйиш ҳам тўғри эмас. Тана руҳнинг бу дунёдаги кийими ва камолоти учун бир восита. Тана бўлмаса, жон руҳ билан қовушиб, асл камолот босқичларига кўтарила олмайди. Демак, руҳ танадан озод бўлмас экан, унинг ботинида тана эҳтиёжлари ўлмайди. "Боязид ҳазратлари айтар: "Чун, ки қурб (яқинлик) мақомига етдим", дедиларки, "Не тиларсен?". Мен "Ҳақни тиларман", дедим. Хитоб

келдики, "Токи ҳали Боязиднинг вужуди боқий экан, тилакка эришмоқ маҳолдир" (Ўзингни йўқ этиб, ундан кейин бизга кел)" ("Тазкират ул-авлиё", 37-бет).

Дарвоқе, кенжа шахзода тилла қуш, қиз ва отга эга бўлгач, бир дамлик кибрга берилди. Натижада кўр қилиниб яна чоҳга ташланди, минг машаққатлар эвазига қўлга киритган бойликларидан айрилди. Айрилиқ эса ўзини қайта тафтиш этишга ундади, ўзлигига қайтиш имконини берди. Кенжа шахзоданинг кўр қилинишида ҳам улкан мазмун яширин. Негаки, энди у борлиқни бошқалардан фарқли шакл ва мазмунда кўра олади. Яъни у оламни қалб кўзи билан кўра бошлайди. Қолаверса, унинг кўрлиги бўрининг чўлоқлиги билан уйғун даража ҳосил қилади.

Сўнгсўз. Ака-укалар саёҳати инсоннинг кўнглига, тафаккур оламига сайри эканини бот-бот айтдик. Кимки хатарли манзиллардан, сўфийлар тили билан айтганда, руҳият водийларидан шараф билан ўта олса, "охир-оқибат ҳақиқатларни кашф этиш мартабасига кўтарилади ва васл мақомига етади" ("Тасаввуф", 34-бет). Фольклорда мурод-мақсадига етди, деб якунланувчи хулоса тасаввуфдаги Ҳаққа етишиш билан моҳиятан уйғундир.

Аслида, фақат эртақлар эмас, фольклорнинг бошқа жанрлари мумтоз намуналарида ҳам халқ эзотерикасининг қаймоғи рамзу тимсоллар тили билан ифода этилган. Улкан билимга дахлдор мазкур ҳикматлар мағзини чақиш эса қалбимиз тубида мудраб ётган ҳақиқат уруғини уйғотишга, унинг ўсиб, гуллаб, мевага киришига кўмак беради.

Юнон файласуфи Диоген негa одамлар қашшоқларга бажонидил садақа беради-ю, файласуфларга ёрдам қўлини чўзмайди, дея баҳшлаётган икки кишини кўриб, уларга бундай дебди:

– Одамлар бир кунмас бир кун ногирон, пиёниста бўлиб ёки абгор аҳволга тушиб қолиши мумкинлигидан қўрқади, аммо ҳеч ким файласуфга айланаман деб ўйламайди.

Бир давлатманд Аристиппдан ўғлига таълим беришини илтимос қилибди. Файласуф хизмати эвазига катта ҳақ сўрабди.

– Намунча қиммат? – дебди бой норози бўлиб. – Бунча пулга эшак сотиб олишим мумкин.

– Сотиб олақолинг, – деб жавоб қилибди файласуф, – шунда эшагингиз иккита бўлади.

Бир юнон шоири шеърларини доим Августга кўрсатар, аммо император уни мукофотламас экан. Ови юрмаган шоир яна қораламаларини кўтариб келганда, императорнинг ўзи бир шеър ёзиб унга узатибди. Шоир шеърни дарров ўқибди-да, ҳукмдорни мақташга тушибди, сўнг чўнтагида бор пулини чиқариб унга берибди.

– Маъзур тутгайлар, ҳазратим, бундан ортиғига қурбим етмади.

Ушбу топқирлик ҳукмдорга маъқул келибди ва шоирни мўмайгина мукофот билан сийлабди.

Қирол Людовик ХІнинг бир мунажжими бўларди. У қирол кўнгиш қўйган хонимнинг саккиз кундан сўнг вафот этишини башорат қилади. Қарангки, башорат тўғри чиқади. Шунда қирол уни ҳузурига чақириб, сўрайди:

– Сен одамлар тақдири борасида шундай билгич экансан, ҳўш, ўзингнинг қанча умринг қолганини айта оласанми?

Башоратчи қирол кўнглига бир ёмонликни туғиб қўйганини пайқайди шекилли, киприк қоқмай жавоб қилади:

– Мен сизнинг вафотингиздан уч кун олдин ўламан, зоти олийлари!

Зийраклик билан берилган бу жавоб сабаб қирол ёвуз ниятидан қайтади.

Людовик ХІІ аёнлардан бири қўл остидаги деҳқонни калтаклаганини эшитиб қолибди. Бундан бағоят аччиқланган қирол меҳмондорчиликда ўша муштумзўрнинг олдига нон қўймасликни буюрибди. Зиёфатдан сўнг ундан:

– Қани айт-чи, энг тансиқ егулик нима экан? – деб сўрабди.

– Нон-да, ҳазратим!

– Унда ўша неъматни етиштирган одамга қўл кўтариш аҳмоқлик эканига нега ақлинг етмади?

Карл V буюк мусаввир Тицианнинг истеъдодини беҳад кадрлар эди. Мусаввир ҳукмдор ҳузурида расм чизаётганида мўйқалами ерга тушиб кетади. Қирол мўйқаламни олиб эгасига узатаркан бундай дейди:

– Тициан қирол хизмат қилса арзийдиган санъаткордир!

Улуғ Микеланжело ҳамкасби Франчианинг бағоят хушсурат ўғлини кўриб, бундай дейди:

– Отанг рангтасвир асаридан кўра тирик одамни яратишга уста экан!..

Бир кекса зобитни ногиронлар уйига ўтказмоқчи бўлишганда у қиролдан хизматда қолдиришини илтимос қилибди.

– Ахир кексайиб қолгансиз, – дебди унга ҳукмдор.

– Ҳазратим, – дея эътироз билдирибди зобит, – мен сиздан атиги уч ёш каттаман ва салтанатингизда яна камида йигирма йил хизмат қила оламан деб ўйлайман.

Людовик XV маъшуқаси Деспарбес хонимни хиёнатда айблабди:

– Сен қўл остимдаги одамларнинг қанчаси билан дон олишгансан. Масалан, Шуазел билан...

– Ахир у қудратли-да! – дея ўзини оқлабди хоним.

– Кейин маршал Ришелье билан...

– У ўта ақлли-да!

– Манвилю...

– Унинг нақадар келишган эканини билсангиз эди.

– Хўш, унда герцог Омон-чи? Унинг не фазилати бор экан? Кўркем эканми ёки ақллими?

– О ҳазратим, у сизга ўлгудек садоқатли!

Бальзакнинг уйига этикдўз келиб, хизмат ҳақини талаб қилибди.

– Эртага кел, – дебди унга ёзувчи, – ҳозир бир чақам ҳам йўқ.

– Мен пул сўраб келганимда ҳеч уйда бўлмайсиз, – дея тўнғиллабди этикдўз, – озиб-ёзиб бир марта уйингиздан топганимда пулим йўқ дейсиз.

– Нимасига ажабланасан, ошна? – дебди Бальзак. – Ахир ақчам бўлганда уйда ўтирармидим!

Александр Дюма бир деҳқон билан об-ҳаво ҳақида гурунглашиб қолибди. Деҳқон гап орасида бундай дебди:

– Бугун ҳам кечагидек илиқ ёмғир ёгса, ер тагидаги ҳамма нарса бош кўтариб чиқарди.

– Нафасингизни иссиқ қилинг! – дебди Дюма капалаги учиб, – ер тагида иккита хотиним ётибди-я.

Виктор Ҳюго хорижга кетаётган экан.

– Нима иш қиласиз? – деб сўрабди чегара хизматчиси анкета тўлғизаётиб.

– Ёзаман.

– Нима билан тирикчилик қиласиз деб сўраяпман?

– Қалам билан.

– Бўпти, унда “Ҳюго – қалам сотувчи” деб ёзиб қўямиз.

Марк Твен ёзувчи бўлиб танилганида ундан ёрдам сўраб мактуб йўлловчилар кўпайиб кетади. Шундай хатлардан бирининг муаллифи

ёзувчидан шаҳар қабристонига девор тиклагани пул сўрайди. Ёзувчи эса қисқа-лўнда бундай жавоб ёзади:

– Чамамда, қабристонга девор тиклайман деб овора бўлмаган маъқул. Негаки, у ерда ётган марҳумлар маконини тарк этолмайди, ташқаридагилар эса ичкарига киришга асло ошиқаётгани йўқ.

Бернард Шоу бир рассом ҳузурида рангтасвир санъатини обдон танқид қилибди.

– Нега бунча тўнингизни тескари кийиб олдингиз? – дебди мусаввир оғриниб. – Ахир умрингизда мўйқалам ушламагансиз-ку!

– Гапингиз тўғри, – дебди ҳозиржавоб адиб, – аммо мен умримда бирор марта тухум туғмаган бўлсам ҳам қуймоқ ҳақида фикр билдиришим мумкин.

МХАТда Шекспирнинг “Юлий Цезарь” спектакли намойиш қилинаётган эди. Эпизодлардан бирида хизматкор Брут ролини ижро этаётган Константин Станиславскийга тугун топшириши керак эди. Аксига олиб хизматкор ролини ўйнаётган актёр қаёққадир гумдон бўлади. Шунда режиссёр Владимир Немирович-Данченко сахна ишчиларидан бирини кийинтиради ва хизматкор ролида чиқиб тугунни Станиславскийга топширишни буюради.

Қўбола актёр – ишчи сахнага чиқиб, тугунни Станиславскийга узатар экан, ҳаммага эшиттириб, бундай дейди:

– Константин Сергеевич, марҳамат қиладилар, мана бу тугунни сизга Владимир Иванович бериб юборди!

Атоқли актёр Евгений Евстигнеев театр буфетида Павлов деган ҳамкасби билан улфатчилик қилиб қолади.

– Биласанми, – дея оғиз кўпиртиради Павлов, – бир гал фожиавий ролни шунақанги қойилмақом қилиб ижро этдимки, бутун суратга олиш гуруҳи йиғлади.

– Шу ҳам иш бўптими, – дебди Евстигнеев пинагини бузмай, – бир гал мурда ролини шундай зўр ўйнадимки, мени кўмиб юборишларига сал қолди.

Рус тилидан Шодмон ОТАБЕК
таржимаси

DARYOLAR TUTASHGANDA...

Karim BAHRIYEV mutolaa qiladi

СЕНЕКА ВА НАҚШБАНД

Луций Анней С е н е к а. Нравственные письма к Луцилию. Перевод и примечания С.А.Ошерова. Москва, "Наука", 1977.

Сенека стоиклар фалсафаси намоёндаси эди. Мазкур фалсафа вакилларига кўра, Яратувчи – олий онг соҳибидир, У ҳамма нарсани бошқаради ва ҳамма нарса У туйғайи маънога эга. Инсоннинг бурчи – табиатга уйғун ва азалий тақдирга собир ҳолда маънавий камолотга интилиш, бахт шудир ва бахтсиз бўлишга ҳаққимиз йўқ.

Фароғат – ҳалоллик, ҳолислик, қаноатдадир. Стоиклар инсоннинг нафси, ҳирси, туйғуларини таҳлил ва тафтиш қилиб, ҳиссиётни ақлга бўйсундириш талабида бўлди. Роҳат-фароғат эса уларга бегона эди – ўзига дарвешона ҳаётни раво кўрарди. Зенон, Панцей ва Посидонийдан кейин бу йўлга кирганлар орасида Сенека (мил. авв. 3 – мил. 64), Эпиктет ва Марк Аврелий ҳам бор эди.

Сенекага қизиқишимни ўттиз йил муқаддам бир машҳур шоирнинг “Куч эмас, қурб деяпман-ку сизга...” деган сатри уйғотган. Ўшанда “куч” – гўдакка мушт ўқталган зўравон, “қурб” эса нафсни тийишга топа олганинг қувват бўлиб кўринган, бу нозик фарқни илғаган файласуфнинг китобини албатта топиб ўқиш истаги пайдо бўлган эди.

Луций Анней Сенека император Нероннинг мураббийи эди, уни ҳукмдор даражасига чиқарди ва сўнггида унинг буйруғига кўра ўлдирилди, тўғрироғи, ўз томирини кесди ва заҳар ичди.

Сенека фалсафани учга бўлган – ахлоқ, мантиқ ва физика. Унинг ўзи ахлоқ олими, маънавият файласуфидир.

Сенека ўз китобида ҳаёт шафқатсиз зарурият, яъни тақдири азал экани, ҳаққоний донишманд ҳиссиётини тақдирга бўйсундириши, ташвишу

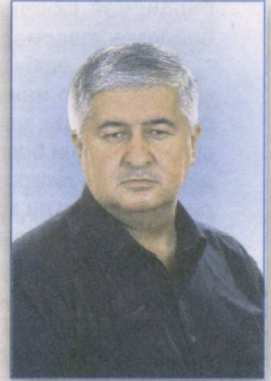
машаққатларга тоқат қилиши, фоний дунёга меҳр қўймаслиги лозимлигини уқтиради. Луцилий Сенеканинг дўсти, Эпикурнинг муҳиб, шоир йигит эди.

Сенека бойликка танқидий қараса-да, уни қашшоқликдан афзал дейди, чунки бойлик яхшилиқ қилишга кўпроқ имкон беради. Аҳли дониш сарватга қул эмас, соҳиб бўлади. Унинг назарида, бойлик – имтиҳон, яхши-ёмонни ажратадиган воситадир.

Сенеканинг аскетлиги, дарвешлиги Нақшбандни, тасаввуфни ёдга солади.

*Ҳечимиз йўғ-у, ҳечимиз кам эмас,
Ҳечимиз йўғи бизга ғам эмас.
Эғнимиз – кафану уйимиз – гўристон,
Биз ўлган кун ҳеч мотам эмас.*

(Таржима ўзимизники – К.Б.)

Нақшбанднинг бу нолаларидан аёнки, тасаввуф аҳли жилвагар дунёга боғланган ришталарни бир-бир узган. Дарвешнинг ҳеч вақоси йўқлигини унинг оч ва яланғочлиги деб тушунмаслик керак. Дарвешлар таомни нафс талаби билан емаган. Кийимни чирой учун киймаган. Овқат қаноат ила ейилган. Либос баданни беркитиш воситаси саналган. Кийим – кафанга, уй қабрга менгзалгани уларнинг ўлимга – Оллоҳнинг даргоҳига боришга ҳамиша тайёр эканини билдиради, шунинг учун мамот куни ҳам уларга мотам эмас.

Сенека мактублари – маънавий камолот дастуридир. Унга кўра, фароғатли ҳаёт ҳою ҳавасларига чирт кўз юмган ҳолда яшамоқ – дунёдан эркинликдир. Бир умр кўркувга қарши курашган Сенека ўлимдан ҳам кўркмасликни уқтиради, бунинг учун ўлимга Яратувчининг иродаси сифатида қарамоқ лозим, инсон Унинг иродасига бас кела олмайди.

Ҳаёт эса бугундан иборат, “кеча” ўтиб бўлган, “эрта” келадими ёки йўқ – ноаён. Бугун маънавий тозаланишга ҳаракат қил: “Агар шундай қилмасанг, бажарадиган юмушингни эртага қолдираверсанг, бутун ҳаётинг шу йўсинда ўтади-кетди. Луцилий, бизнинг бор-будимиз аслида ўзимизники эмас, бегона, фақатгина вақтимиз ўзимизга тегишлидир. Табиат бизга фақат мана шу қўлимиздан сирғалиб чиқиб кетаётган ва шувиллаб оқиб бораётган вақтнигина берган, аммо уни ҳам ким истаса биздан тортиб олади”.

Наинки бу дунё, ҳатто ўлим ҳам ўткинчидир: “Бу шуниси билан ёмонки, бизни доно кексалар сифатида ҳурмат қиладилар, аммо бизда болаларнинг, нафақат болаларнинг, ҳатто гўдакларнинг иллатлари сақланиб қолган бўлади; ахир гўдаклар арзимас воқеалардан кўрқади, болалар – ўткинчи нарсалардан ҳайиқади, биз эса – унисидан ҳам, бунисидан ҳам хавотирдамиз. Ёвузликлар ичра сўнггиси ҳеч қачон улкан бўлолмайди. Ўлимга дуч келмоқдамисан? Агар ўлим сен билан қолганда эди, у кўрқинчли бўларди, ўлим эса ё сенга ҳали келмайди, ёки келса, дарров ўтади, ортда қолади, бошқача бўлиши мумкин эмас... Умрини узайтиришни кўп ўйлайдиган одамнинг ҳаётида ҳаловат йўқ... Шунинг учун ўлим қаршисида руҳингни матонат-ла мустаҳкамла ва чиниқтир, билгинки, ўлимдан бу дунёнинг энг қудратли зотлари ҳам қутулиб қололган эмас”.

Сенеканинг Луцилийга VII мактубини ўқиркансиз, Имом Ғаззолийнинг “Узлатнинг ўн фойдаси” ҳикмати ёдга келади. Халқ, оломон ичига кириш хатарлидир: “Мен сенга ўзимнинг заиф томонимни айтишим керак: ҳеч қачон кўчага қандай чиққан бўлсам шундай қайтмаганман. Худди узоқ ётган хаста ўзини хавфга қўймасдан кўчага чиқолмаганидай, узоқ чекилган изтиробдан биз каби дили беморлар ҳам одамлар олдида чиқишдан безиллайди. Ўзингни қаърига уриб бораётган оломондан ёмонроқ ғаним йўқдир. Ҳар бири муқаррар ўз иллатини сенга жилвадор қилиб кўрсатади ёки юқтиради, ёхуд

билдирмай сингдиради... Одамлар орасидан бошпанамга янада хасис, иззатталаб, бойликка ҳавасманд ва жуда шафқатсиз ва ноинсоний бўлиб қайтаман”.

Албатта, ушбу китобдан олинган таассурот билан ўқувчини узоқ баҳраманд этиш мумкин. Аммо мана шугина билан чекланамиз: “Вужудни итоатда сақланг, токи у қалбга бўйсуннишдан чекинмасин: овқат фақат очликни қондирадиган даражада кифоядир, сув – чанқоқни босса бўлди, кийим баданни совуқдан асрасин, уй-жой – вужудга бўладиган хавф-хатарлардан ҳимоя қилса бас. Уйи лойдан бўлганми ёки хориждан келтирилган қимматли тошданми, бунинг фарқи йўқ: билинги, қамиш том остида инсон олтиндан ёпилган том остидагидан ёмон яшамайди. Кераксиз заҳмат ортидан келадиган, зеб бериш ёки кўз-кўз қилиш учун яратилган нарсалардан тийилинг. Ёдингизда тутинг: руҳдан бошқа ҳеч нарса фахрланишга арзимади, буюк қалб учун ундан қадрлироқ бойлик йўқ... Фақат донишмандларгина бориға қаноат қила олади, қалби билан уйғунликда яшай олади, аҳмоқлар эса бориға қаноат қилмаганидан доимо эзилади, мудом азоб чекади. Бу хавотир, бу тинкақуритар азоб уларнинг қаноатсизлигига жазодир. Уларнинг жазоси ўзидадир. Саломат бўл, биродар...”

ПАСКАЛЬ ВА РУМИЙ

Блез П а с к а л ь. Мысли. Москва, “АСТ”, 2011.

“Дин ва бошқа мавзулардаги фикрлар” деб аталган бу китоб Паскалнинг асосий асаридир. Унда инсон ва коинот, дин ва дунё, адолат ва зулм, куч ва имон ҳақида мурасисиз ва асабий фикрловчи олимнинг мулоҳазалари ифода топган. Фундаментал саволлар кескин ва аниқ қўйилган, жавоблар ҳам имкон қадар равшан ифодаланган.

Паскаль (1623–62) – фаранг математиги, физиги, адабиётчиси ва файласуфидир. У нафақат фаранг адабиёти классиги, балки математик анализ асосчиси, эҳтимоллар назарияси ва проектив геометрия назариячиси, илк ҳисоблаш техникаси яратувчиси, гидростатиканинг асосий қонуни муаллифидир.

Машҳур шоиримиз “Туғилганимизда куръа ташланган, ерга тушгунича ҳаёт ўтади, “Чикка ё пуқка!” дея жон ҳовучлаймиз”, дегани каби, илмда “Паскалнинг гардками” деган ибора бор. Унингча ҳам, ҳаётимиз охири ноаён гаровга тикилган, “Биздан сўрамасдан ўйинга тикиб юборганлар... Тангри борми ёки йўқ? Бу ерда ақл ҳал қилувчи бўлолмайди... Тарозига ақлимиз ва иродамиз, илмимиз ва абадий фароғат қўйилган”. Худо йўқ деб имонсиз яшасангиз ва агар у ростдан бўлса, оқибатда ҳамма нарсадан, жаннатдан, бақодан мосуво бўласиз, лекин Худо бор деб яшасангиз ва у бор бўлса, ҳаммасига эга бўласиз. Дейлик, Худо бор деб яшасангиз-у, аслида у мавжуд бўлмаса, сиз барибир ҳеч нарса йўқотмайсиз. Худога топиниб ўтган ҳаётнинг ўзи фараҳбахшдир. Иккиланманг, Худога топининг, дейди Паскаль.

Ақл чеклангандир. Энг оқил одамнинг ақли ҳам дунёнинг кўп жумбоқларини ечишга келганда ожиз қолади. Ақл тажриба орқали ҳосил қилинади. Ўқиб, ўрганиб ақлли бўлиш мумкин. Ақл билан бу дунёни англаса бўлар, аммо муайян бир чегарага келганда унинг ваколати тугайди.

Қалбнинг ўз ақли бор, сизнинг ақлингиз қалбнинг ақли ҳақида ҳеч нарса билмайди... Худони қалб орқали танийдилар, ақл орқали эмас, деб ёзади Паскаль.

Ақл тирикликнинг, ҳаётнинг, борлиқнинг сирларини очишга ёрдам беради, аммо йўқликнинг, ўлимнинг ва абадиётнинг сирларини очишга ожиз.

Ақл тугаган жойдан қалб бошланади.

Ақлга сиғмаган нарса кўнгилга сиғади.

Ақл бизга тегишлидир, қалб эса Худога.

Гўдак бирор онгли иш қилса, ақлини танияпти, деймиз. Аммо унга кўнгил туғилганидаёқ берилган эди. У нималардандир изтироб чекиб, чинқи-

риб йиғларди. Инсон ўлмай туриб ақлидан жудо бўлиши мумкин, ундайларни телба деймиз. Аммо ана шу “телба” ҳам ўлгунча кўнгли билан бўлади, ўзича йиғлаб-кулади.

Паскаль илмда катта кашфиётлар қилди ва айна етуқлик палласида “энг олий илм” оламига кирди – тириклик маъносини, абадиёт сирини – Худони англаш илмини излай бошлади. Шу аснода у “Фикрлар”ни жамлашга киришди: “Фақат уч тоифа одам бор. Бир тоифа Худони топган ва унга итоатда, улар – оқил ва бахтиёр одамлардир. Иккинчи тоифа Худони топмаган ва излаётгани ҳам йўқ, бу одамлар – овсар ва бебахтдирлар. Учинчи тоифа Худони топгани йўқ, Уни изламоқда, бу одамлар – оқиллар, аммо Худони топгунича бахтдан мосуводирлар”.

Паскални мутулаа этар экан, Лев Толстой ҳайратини яширмаган: “Қандай теранлик, қандай равшанлик – нақадар буюк!.. Нақадар эркин, кучли, кескин ва залворли тил!”

Паскаль билан бирга фикрлайлик-чи!

Инсон дунёни, ҳайвонот ва набототни, коинотни ўрганади, ўрганишга уринади. Аммо ўзини биладими?!

Инсон ўрганишни истаса, унга ўзидан-да яқинроқ тадқиқот объекти борми?!

Ўзини ўрганар экан, инсон холис бўла оладими?! Ёки ўзининг “буюк”лигидан кибрланиб, “дунё уни тан олгиси келмаётгани”дан арз этишдан нарига ўтолмайдими?!

Инсон ўзи яшашни биладими?! Ёки нолиб, мағлубиятларини “омадсизлиги”дан, “ғанимларнинг макри”дан кўриб юраверадими?!

Паскаль айтади: “Биз бугун билан яшамаймиз, фақат эртани кутамиз...” Эртага бахтли бўламиз, эртага фалон ишимиз ҳал бўлади, эртага фалон нарсага эришамиз ва ҳоказо умидлар билан яшаймиз. “Гўё ўша эрта кечикаётгандай ўлганамиз ёки ўтмишни кўмсаймиз ва кечаги кунни қайтаришга уринамиз, гўё у тез кетиб қолгандай...” Ҳолбуки, бизнинг бугундан бошқа бисотимиз ҳам, имконимиз ҳам йўқ, агар бугун ҳаракатда бўлмасак, ўша кутганимиз эртага ҳам келмайди. Ҳолбуки, ҳаёлимизни банд этган ўтмиш ҳам, келажак ҳам бизга тегишли эмас, бизга берилган имконият бугунимиздир. Бугунимиз эса бизни фақат ғамга солади, зеро, ҳамма замонда ғам-андух кўп бўлган. Биз бу укубатни кўрмаслик учун нигоҳимизни ўтмишга ёки келажакка қаратамиз. Агар бугунги кун бизга бирор шодлик ҳавола этса ҳам, биз шодланиш ўрнига бу шодликнинг ўтиб кетишидан, боқий эмаслигидан маъзулланамиз. Фикрларингизни бир тафтиш қилиб кўринг, уларда ё мозий, ё келажак мужассамдир. Бугун ҳақида деярли ўйламаймиз, агар ўйласак ҳам уни келажакка боғлаб фикрлаймиз, бахтли келажакка олиб боради, деб мулоҳаза қиламиз. Алалоқибат, биз бу дунёда инсондай яшамаймиз, фақат яшашга тайёрланамиз, бахтли бўлишга урина-урина ўтиб кетамиз.

Тўрт аср олдин Паскаль гўё бизнинг бугунги жамиятимиз ҳақида ёзгандай: “Биз ўзимизга ўхшаганлардан нажот излаймиз! Улар ҳам бандаи ожиз, улар ҳам биз каби заиф, улар бизга ёрдам беролмайди”.

Инсон фаришта ва иблис ўртасидаги махлуқотдир. Жалолиддин Румий айтмадиларми: “Баъзан маъсумлигимизга фаришталар ҳавас қилади, баъзан жоҳиллигимиздан шайтон қочарга жой тополмайди...” Паскалга кўра, инсонга кўп жиҳатдан ҳайвонлар сингари махлуқот эканини кўрсатиш билан бирга унинг мўътабар қилиб яратилганини ҳам эслатиш керак, токи ундаги ҳайвоний ҳислар кўзғалмасин. Айна чоқда, инсонни фақат улуғлаш ҳам хавфлидир – кибрланиб кетади, худбинлашади. Инсонга ҳамиша унинг табиати, зеҳниятидаги иккиланганликни эслатиб туриш лозим.

“Нега инсон кўпчиликка, жамоага эргашади? Жамоанинг ҳамиша ҳақ экани учунми? Йўқ, кўпчиликнинг озчиликдан кучлироқ экани учун”. Чунки ҳимоя истайди, қўрқади. “Нега эски қонунлар ва урф-одатларга риоя қилади одам? Улар оқилна бўлгани учунми? Йўқ, уларни омма тан олгани учун ва уларга риоя қилиш хотирам яшашга имкон бергани учун... Янгилек қилувчилар, бошқалар қўрқиб турган ҳақиқатни сўзловчилар озчиликдир, чунки кўпчилик хотирамликни истайди... Ҳақиқатни тан олмайдиганлар унинг баҳсли эканини баҳона қилади ва кўпчилик уни инкор этишига таянади. Демак,

уларнинг хатоси онгли хатодир ва уларни кечириб бўлмайди”.

Паскаль мулоҳазакор Декарт таъсирида янсенизм фалсафий-диний оқимиға қўшилади. Маънавий такомил ва покликка интилиш, вужуд ожизлиги ва руҳ қудрати – файласуфни қийнаган ўйлардир. “Инсон ўз ожизлигини англаши билан буюқдир”, дейди у. Инсоннинг коинотдаги ўрнини англашга уринган Паскалнинг “Фикрлар” китобида унинг жасур ва ҳазин овози, фожиавий ҳайроналик ва ҳақиқатни излаш заҳмати сезилиб туради. Бир оз ғамгин, аммо мардона ҳикматлар ақл кўзингизни очади.

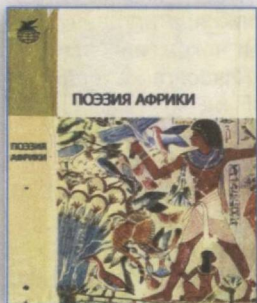
Инсон – оламнинг улкан саҳросида бир зарра, губор. Жалолиддин Румий айтмадиларми: “Қумнинг бир заррасиман, аммо бепоён чўлнинг дардини ортмоқлаб юрибман...” Паскаль инсоннинг коинот ва Яратган олдидаги аҳволини чамалаб, айтади: “Менгача бўлган ва мендан кейин ҳам мавжуд бўладиган мангу тириклигимнинг ўткинчилиги, мен кўрмаган ва менинг борлигимдан беҳабар чексиз маконлар олдида мен эгаллаган ва кўриб турган маконнинг майдалигини ўйлаганимда даҳшатга тушаман ва сўроқлай бошлайман: нега мен бошқа жойда эмас, айнан шу жойдаман, ахир у ерда эмас, айнан бу ерда бўлишимга, аввал ёки кейин эмас, ҳозир яшаётганимга бирон бир сабаб йўқ? Кимнинг буйруғи, кимнинг иродаси менга шу маконни ва шу ерни раво кўрди?... Қанча салтанатлар менинг борлигимни ҳатто хаёлига ҳам келтирмайди!.. Нега менинг билимим чекланган? Нега бўйим паст? Умрим нега юз йил, нега минг йил эмас? Нега табиат айнан шунча фурсат ато этди, ахир истаганча бериши мумкин эди, айнан шунча беришига бирор асос бормиди?”

Дунё ўзгармоғи учун инсон ўзгармоғи керак. Инсон ўзгармоғи учун ўзини англаши лозим: “Нима ўзи “мен”?... Одам дераза яқинига келиб, ўткинчиларни кузатмоқда; мен шу ердан ўтаётиб, ўша одам дераза олдиға фақат мени кўргани келди дея оламанми? Йўқ, чунки у мен ҳақимда шунчаки, йўл-йўлакай ўйлайди. Хўш, кимнидир гўзаллиги учун севсалар, айнан уни севадилар деб бўладими? Йўқ, чунки чечак касали инсонни тирик қолдириб, уни чўтир қилади, гўзаллигини ўлдиради, демак, шу одамға бўлган муҳаббатни ҳам ўлдиради... Шунинг учун амали ва унвони учун ҳурмат қилишимиздан умидвор киши устидан кулмаслигимиз керак, чунки биз инсонни ҳар доим муваққат фазилатлари учун севиб келамиз”.

Паскаль – барибир некбин: “Инсон – бор-йўғи бир қамиш, табиатнинг энг мўрт, заиф хилқати, аммо у фикрловчи қамишдир. Уни ўлдириш учун бутун коинотнинг зарбаси шарт эмас, беҳос эсган шамол, бир томчи сув кифоя. Майли, уни коинот ўлдирса ҳам, инсон ундан юсакроқдир, зеро, инсонгина ҳаёт билан видолашаётганини ва коинотдан кучлилигини англайди. Коинот эса ўз кучини билмайди... Шундай қилиб, бизнинг бор-йўқ фазилатимиз – фикрлаш қобилиятимиздир. Бизни макон ёки замон эмас, фақат фикр юсакликка кўтаради, макон ва замон олдида биз ҳеч нарсамиз. Келинг, муносиб фикрлайлик – маънавиятнинг асоси шундадир”.

БЕРНАР ДАДЬЁ ВА ШАВКАТ РАҲМОН

Поэзия Африки. Москва, “Художественная литература”, 1979.

Африка деганда, дунёнинг бошқа ерларидаги аксарият омма билқиллама қумли саҳрода туя миниб кетаётган фаллоҳларни, чангалзорларда яшайдиган одамхўр қабилаларни, суваракларни еб кун кўрувчи занжи болаларни, йиллаб ювинмаган ёввойиларни тасаввур қилади. Африкани кўпчилик ҳазирама саҳро деб билади. Ҳолбуки, бу жуда улкан континентдир. Унда абадий қор босган воҳалар ҳам, Климанжаро каби улкан чўққили тоғлар ҳам, Виктория сингари курраи заминнинг улкан шаршаралари ҳам бор. Бугун Африкада мутараққий давлатлар, шаҳарлар ҳам топилади.

Айни чоқда, бугунги Африкада ҳали-ҳануз қабилавий жанглار

тинган эмас. Ирқий, диний, сепаратистик низолар ҳам давом этаётгани ойнаижаҳон ҳабарларидан маълум. Жафокаш халқ, қон ва терга суғорилган замин... Турфаранг диёр, турли тиллар, турли маданиятлар, турли анъаналар, урф-одатлар кесишган ўлка. Африка шеърияти ҳам турфа тилли, турфа рангли, турфа тизимлар синтезига қоришиқ шеърятдир.

Умар Хайём лутф этгани каби, “кулол кўлидаги кўзага эврилаётган бу лой бир замонлар гўзал ёр эди, дастаси кўл эди, ёр тутиб бахтиёр эди”. Африкада ҳам бир замонлар буюк салтанатлар, улкан маданиятлар ҳукм сурган. Инқирозларга, парвозларга шохид бу замин.

Аммо овруполик мустамлакачилар Африкага келганда бу ернинг халқи ҳали энди ўрмондан чиқа бошлаган, ибтидий тарзда ҳаёт кечираётган эди. Улар овруполиклар наздида ёввойи эди. Уларни “маданийлаштириш” учун қилинган ҳаракатларни маҳаллий халқ оғриниб қабул қиларди. Асрий психология, дунёқарашлар синишга маҳкум бўлаётган эди. Ва бу жараён шеърятда ҳам акс этган.

Масалан, нигериялик шоир Фрэнк Абиодун Эг-Имукеде кўп хотинлилик одати барҳам топаётганидан хавотирини бундай ифода этади:

*Черковга бормаيمان, юрмайман маҳкамада –
“Янги маданият” мавзуси унда муҳокамада,
Унда кўйилмоқда “тенг ҳуқуқлилик” ҳақидаги савол
Ҳамда Мағриб тўқиштирган ушбу хомхаёл:
Бир эркакка – бир аёл.*

*Биламан, кўп хотинли эди отамнинг отаси,
Тенгликка тупурганди – ҳамманинг келарди ҳаваси!
Ўзининг уйида хон эди, кўланкаси – майдон.
Оқлар келди, ҳаммаси топди завоп:
Бир эркакка – бир аёл.*

*Керилмасинми энди уйдаги ёр, дугона,
Ахир, у эрига ёлғиз, ягона?
Бу ёқда оқлар дер, туғиш – зарар, эй она,
Буни ўйлаб топди қай баттол –
Бир эркакка – бир аёл...*

Мустамлакачилар маҳаллий халқнинг маданиятини, энг аввало тилини ғорат қилишга интиладилар. Буни Гана шоири Израэл Кафу Хо киноявий тарзда янги туғилган чақалоғи устидан хотинига шикоят тарзида ифодалайди:

*Хотин, бу чақалоқ овруполикдай:
Унга ёқмаяпти бизларнинг овқат.
Кафтданмас, сув ичар идишдан фақат.*

*Чақалоқ инжиқдир овруполикдай:
Тилин тушунмасак, кўтарар ғавго,
Бизнинг тилимизда сўзламас асло.*

Албатта, юз эллик йил – аввал чоризм, кейин большевизм мустамлакасида бўлган халқимизга африкаликлар бошига тушган фожиалар таниш. Африка халқлари йигирманчи асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб мустақилликка эришган бўлса, бизнинг элимиз шу аср охирига келиб истиқлолга етишди. Африканинг мустамлака асоратидан қутулиш ва миллий тикланиш тажрибаси ҳам биз учун муҳим.

Рус шоири Роберт Рождественский “Африка шеърятини кулоқни бир оз беркитиб эшитиш керак, чунки унда асрлар қаъридан келаётган шиддатли, оғриқли, одам боласи кўтара олмас бир дард қичқириб туради”, деган эди.

Бу ҳайқириқда қадимий оғриқлар, поймол бўлган умидлар, қуллик кишанларига қарши исён, зиндонлар зулмати, топталган ғурур, тугилган муштлар, кўзёшлар ва эрк ти-

лаб Тангрига қилинган муножотлар мужассамдир. Бу шеърят Африкага бўлган улкан муҳаббатга тўлиқ меҳрибон қалб ва унинг тақдири дея чекилган улкан уқубат ҳамда қаҳр мужассамидир.

Жазоир шоири Китоб Ёсин наздида, ўликлар ва тириклар дунёси – бир-бирига боғлиқ, хотира – тирик. Эрк учун курашганларнинг орзусига хиёнат қилишга тирикларнинг ҳаққи йўқ.

*Ҳатто отиб ташланган инсон
Тирноқлари билан ерга тармашар,
Отиб ташланган одам
Ерни
Кўрпа каби
Тортар устига –
Яқинда тирикларга
Қолмас ухлайдиган жой...*

Африканинг икки юз йиллик мустамлака даврида хорижга қул қилиб сотилган зан-жилари ўзлари борган юртларда ҳурликка ҳам эришди, айримлари ҳатто давлат бошлиғи даражасига ҳам кўтарилди. Уларнинг бир қисми ўз аجدодлари юртига қайтмоқда ва уни ривожлантириш умидида. Миграция жараёни ҳақида Бернар Буа Дадье бундай ёзади:

*Африка, арт кўзёшларингни!
Болаларинг қайтмоқда,
қайтмоқда жонажонлар,
Бўронлар, чақмоқлар оралаб,
самарасиз саргардонликдан
қайтмоқда
оввораёи жаҳонлар...
Кафтларида туҳфалари бор,
қалбларида – ишқ.
Болаларинг қайтмоқда
сени орзу ва умидларнинг
либосига буркамоқ учун.*

Шоир ҳозирча Яратгандан нажот кутади:

*Золимлар аҳлидан қутқар, Худойим.
Жоҳиллар жаҳлидан қутқар, Худойим.
Жосуслар сеҳридан қутқар, Худойим.
Озод қиламан деб алдаётган Оврупонинг
алдамчи меҳридан қутқар, Худойим.
Африка "муаммосида илми зўр"лардан қутқар, Худойим.
Музаффар мунофиқлардан, рибохўрлардан қутқар, Худойим.*

Шу билан бирга шоир миллатнинг қуллигига сабаб бўлган фожианинг илдизини ҳам унинг ўзидан қидиради:

*Ўлганлар руҳига ором бер, Тангирим.
Қўшиқларимиз ва орзуларимиз ҳақдир.
Авалло, бизни қуллигимизга сабаб бўлаётган нафсимиздан
ва ҳаммага ишониб кетаверишимиздан,
лақмалигимиздан қутқар, Худойим.
Омин!*

Шу ўринда жавонмард шоир Шавкат Раҳмоннинг "Ўлдир, ичингдаги хоинни ўлдир", деган чақириғи ёдга тушади. Инсон, миллат қалбига назар солиши, қалбини тарбия қилиши, қалбини асраши керак.

Миллатнинг энг катта фожиаси ўз ичидан чиққан сотқинлар эканини англаган Бернар Буа Дадье бошқа бир шеърида буни оғрикли ифода этади:

*Оғир, оғир, жудаям оғир –
Хўжайинга ёқмоқлик учун
Занжи
Занжи учун ясаган занжир.*

Албатта, четдан келган мустамлакачидан халос бўлган халқ энди ўзининг бюрократияси қўл остида эзилмаслиги учун ҳаққоний эркинликка – шахс эркинлигига эришиши керак, аммо бу осон кечмайди. Нигериялик шоир Франческо Жетунда Перейра буни очиқ ифодалайди:

*Қора Она,
Жуда, жудаям қоп-қорасан,
Чинқирдинг ҳар кимга,
Ҳар юракда
Садо берди овозинг:
"Озодлик, озодлик
Фарзандларимга!"
Бизга "нур" келтирганлар
Биздан кетдилар,
Гўёки
Ўз хоҳишлари билан
Кетаётгандай,
Вазмин ва сассиз
Қутловлар остида
Сузиб кетишди...*

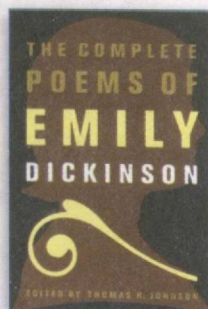
Африка шеъриятдан метафора, образлилик излаш ноқулай туюлади, чунки бу зулмга қарши ҳайқириқдир, кўкрагини ўқ тешган асирнинг ажалолди ғарғара тортишидай, қуллик кишанларининг шақирлашидай оҳанглар эшитилади бу сатрлардан. Бу нолаларни ногоҳ зарба тушишидан ҳайиққандай сиқилиб, ториқиб тинглайсан киши.

ЭМИЛИ ДИКИНСОН ВА РАУФ ПАРФИ

The Complete Poems of Emily Dickinson, Ed. by Thomas H. Johnson, Little, Brown and Company, 1989.

Адабиётга қизиқишим, қолаверса, ўзим ҳам гоҳида ижод қилишга уриниб туришим боисидан шеърий китобларни кўп ўқийман, ўзимизникиларни ҳам, қардош шoirларни ҳам, жаҳон адабиёти намояндаларини ҳам мутолаа қиламан. Ростини айтганда, Ғарбнинг бугунги модернистик асарларидан кам баҳра олганман. Модернист ака-укаларимиз орқада қолиб кетган демасин, деган истиҳодада ўқийман. Барибир, биз эски одам бўлсак керак, классика инсонийроқ туюлади. Америка, Ғарбий ва Шарқий Оврупо замонавий шеъриятида ҳам бир-икки ном бор, аммо Африка, Осиё, Океания давлатлари, қардош халқлар шеъриятдан кўпроқ баҳра олдим. Бир қанчасини яхши кўриб таржима ҳам қилдим.

Ғарбнинг узоқ-яқин тарихига кириб борганим сари менга дарддош бир адабиёт юз оча бошлади. Ие, улар ҳам биздай одамлар экан-ку, бизни қийнаган саволлар уларни ҳам қийнаган экан, улар ҳам биз қувонган нарсалардан қувонган экан, уларни ҳам ҳаёт завқлантирган, уларни ҳам ўлим маҳзун қилган экан-ку, деб юбордим. Америка шеъриятининг XVIII–XIX асри, олмон шеъриятининг XV–XVII асри, инглиз шеъриятининг XIX аср ва XX аср бошлари мени ҳайратга солди. Хусу-

сан, АҚШнинг уч буюк шоираси – Эмили Дикинсон, Сара Тиздейл ва Эдна Миллейни инглизчада ўқидим ва бир қадар таржима қилдим.

Эмили Дикинсон (1830–86) ҳаётлигида бир минг саккиз юз шеърдан саккизтағинасини эълон қилган. Уларни ҳам ўша давр шеърӣи меъёрларига солиш учун қаттиқ таҳрир этишган. Эмили Дикинсоннинг шеърлари замонаси қолипларига сиғмаган-да. Сатрлари қисқа, аксарияти номсиз, тиниш белгилари ноодатӣи, аксар сўзлар бош ҳарфларда ёзилган, ҳар қадамда тире белгиси қўйилган. Аксар шеърлар ҳаёт, мамот ва абадийат мавзусида эди...

Шоира ота уйида, хонанишинликда яшаб ўтди. Илк китоби вафотидан сўнг босилиб чиқди.

Бугун Эмили Дикинсон америка ва жаҳон шеъриятининг буюк вакили саналади. У ватанида ва жаҳонда энг кўп ўқиладиган шоирлардан. Америка адабиётининг маликаси ва фаҳри, бир умр кафан санаб “оқ кийинган аёл” – Эмили Дикинсон шеърӣи Яратгани кўкда ва заминда, ҳар гиёҳ ва гулда, булут ва чумолида, асалари ва инсонда кашф этишдан иборатдир.

Эмили Абдулла Ориповнинг “Инсон қалби билан ҳазиллашманг сиз” деган сатрларига ҳамоҳанг ёзади:

*Қалб – ўз-ўзига хон,
Дўстдир – ҳокимдир,
Ҳам ғанимдан келган жосус – золимдир.
Қалбинга бировни киритма осон.*

*Ташқи хиёнатдан қўрқмасин ҳеч қалб;
Ишқ сизиб чиқади қалб чегасидан –
Қалбни ич-ичидан асрамоқ лозим,
Қалб қўрқиб туради ўз эгасидан...*

Шоира бир манзумасида китобнинг мўъжиза экани ҳақида ёзади. Китоб орқали сен “энг учқур елканли кема етолмас” манзилларга кўз очиб юмгунча борасан, қадамнинг етмаган “узоққа – хорижга зумда етасан”, китоб орқали “орзуга эришар пулсиз, қувватсиз – энг қашшоқ одам ҳам, ўта ночор ҳам”. Зеро:

*Варақда учётган шеърнинг сатрини –
Қувиб ета олмас асов тулпор ҳам.*

*Варақ-варақ очиб кўнгли дафтаринг,
Руҳинг учиб борар самовот сари...*

Инсон ҳаёти – ажаб: баъзан юз йил умр ҳам қисқа, гоҳо бир соат умр ҳам узун, мазмунли. Одам ўз қалбини безаш, поклаш билан умрини боқийлаштиради: “Ҳаёт жуда қисқадир, / Бор-ўғи бир соат, / Кўпми бу, озми бу / Бизга боғлиқдир фақат...”

Рауф Парфи “Инсон ўз ўлимини тошбақа каби кўтариб юради... Адабиётнинг ва-зифаси инсонга ўлимни эслатиб туришдир”, деб ёзган эди. У ҳаётнинг бандага боғлиқ бўлмаган бир тарзда фожиавӣи эканини доим эсларди. Кўпчилик бунӣи маъюслик, маҳзунликка йўяр эди, ҳатто бадбинлик санаганлар ҳам бор. Бундай шеърӣат ғамгин деб аталади. Бунӣи шеърларимга нисбатан ҳам кўп эшитганман, “Ҳаёт шундай гўзал, қувонсанг-чи, нотавон”, деган дашномларга дуч келганман. Шунинг учун шеърларимни Рауф Парфига ўқишга берар эканман, “бир оз ғамгин, изтиробли эканидан хижолат”-лигимни айтганман. Рауф ака менга бунинг учун хижолат бўлмаслик керак дея далда бергандек, “Чивинлар, чумчуқлар юрган жаҳонда / Менга жой йўқмикан, онажон” деган сатрларимни эпиграф қилган ушбу сонетида:

*Сен – Шоир, чорлайсан осмон хурларин,
Ойнинг сочларини суйиб тарайсан,
Кўзларингага ютиб куннинг нурларин,
Болаликнинг кўзлари-ла қарайсан...*

*Бошинг узра Румий дарвешу набий,
Қошингда – Навоий, сен – Бобо Тоҳир,
Сен – Шоир, мангусен охират каби.*

*Шеърят – ибтидо, шеърят – охир,
Изтиробдан ўлмас шоирнинг қалби,
Шоирнинг онаси – изтироб, ахир...*

Эмили Дикинсон Рауф Парфи лутф этган “онаси – изтироб” бўлган шеърятнинг соҳибасидир. У инсоннинг сўнгги борар манзили ҳақида ёзади:

*Ажиб бир кўналға – қабристон –
Ҳали ҳеч бир меҳмон қочиб кетмаган –
Тун ернинг хотирасига ёзмоқда гўё –
Ер остининг меҳмонхонаси маккор,
Жуда пухта ўйланган – ҳамма киради,
Ҳеч ким қайтиб чиқолмас зинҳор...*

Эмили Дикинсоннинг шеърӣ зарблари, ҳижолари – фақат унинг ўзига хосдир. Унинг сатрлари қуйма, боғловчиларсиз, қофиялар тарошланган, гаплар нафас олиш маромида, ички мусиқа юрак зарблари каби шиддаткор. Бу шеърларнинг шаклини айтилаётган фикр белгилайди ва у ҳар гал янгичадир... Уларни таржимада бериш деярли имконсиз. Таржима фақат фикрни ифода этади, оҳангни эса аслият тили белгилайди.

Ўлим – шоира шеъриятидаги бош мавзулардан бири. У ўзини кўпинча дунёдан ўтган деб тасаввур қилади. Ҳақиқӣ шоирлар ўлим сирини билишга интилади, чунки ўлим сирини билиш – ҳаёт сирини билишдир. Шу нуқтада Эмили Яратганни эсга олади:

*Гарчанд Уни ерда топмаса –
Тополмайди кўкда ҳам инсон.
Ахир биз қай ерда яшасак,
Худо яшар бизга ёнма-ён.*

Рус шоири Александр Блок бир шоира ҳақида бундай деган эди: “У эркак кишининг қошида тургандай шеър ёзади, шеърни Худонинг қошида тургандай, Худо кўриб тургандай ёзиш керак”. Эмили Дикинсон – шеърини Худонинг кўз ўнгида тургандай ёзадиган шоира эди.

Эмилининг эътиқодига кўра, табиат, инсон, Худо – ҳамма нарса азалий бир қонуният туфайли мавжуддир. Унинг йўлда ётган тошчага бағишланган шеър бор.

*Қанчалар бахтлидир шу бир майда тош!
Йўл четида ётар мақсадсиз, юввош,*

*Қўрқмайди у сира қийинчиликдан,
Ғами йўқ мансабдан, тирикчиликдан.*

*Унинг ҳам эганига қачондир, ҳайҳот,
Кўкимтир бир либос ёпмиш қоинот.*

*Асрий чанг бошида гўёки бир тож,
На шерикка зордир, на дўстга муҳтож,*

*Туради қалқиниб кўзёш сингари –
Кўкдаги ҳур-озод кўёш сингари...*

Ҳа, тошча ҳам ерда бекор ётмайди, азалий қонунга бўйсунмайди, азалий вазифани ўтайди.

Sahro bag'ridagi mo'jiza

Қорақалпоқ диёри ҳақида сўз юритганда, энг аввало, Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг "қорақалпоқ халқи доимо юртимизнинг таянч тоғларидан ҳисобланган ва биз сизларнинг салоҳиятингизга ҳамиша чексиз ишонч билан қараймиз" (Ислоҳ Каримов. *Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10-жилд, Т., "Ўзбекистон", 2002. 368-бет*), деган самимий эътирофини эсга олиш ўринлидир.

Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистоннинг шимоли-ғарбий ҳудудида, Амударёнинг қуйи қисми, Орол денгизининг жанубий соҳилида жойлашган. Республика жануби-ғарб томондан Қорақум саҳросига туташган. Унинг шимоли-ғарбида Ўстюрт пасттекислиги, шимоли-шарқий томонида эса Қизилқум саҳроси ястаниб ётибди. Орол денгизининг жанубий ҳудуди қорақалпоқ заминида жойлашган. Қорақалпоғистоннинг умумий ер майдони 166,6 минг квадрат километрдан иборат бўлиб, ҳудудининг катталиги жиҳатидан Ўзбекистон Республикаси вилоятлари орасида биринчи ўринда туради. Аҳолиси 1,73 миллиондан зиёддир.

Истиқлол йилларида мамлакатимизнинг барча ҳудудлари каби Қорақалпоғистоннинг ривожланишига ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ана шундай юксак эътибор туфайли бугунги кунда Қорақалпоғистонда кенг қўлмалли қурилиш ва ободонлаштириш ишлари амалга ошириляпти. Бунда давлатимиз раҳбарининг ташаббуси билан ишлаб чиқилиб, изчил ижро этилаётган Қорақалпоғистон Республикасини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастури муҳим аҳамият касб этмоқда. Айтиш керакки, бу дастур республикани оддий аграр ўлкадан замонавий ишлаб чиқариш ва ижтимоий-иқтисодий инфратузилмалар, транспорт-коммуникация тармоқлари, юксак малакали кадрларга эга бўлган қудратли минтақага айлантиришни назарда тутди. Пахтани қайта ишлаш, енгил ва озиқ-овқат, қурилиш материаллари саноати, металлни қайта ишлаш, энергетика тармоқлари бугун Қорақалпоғистон саноатининг асосини ташкил этади.

2003 йилда Нукуснинг 70 йиллиги кенг нишонланди ва мамлакатимиз ривожига қўшаётган катта ҳиссаси, иқтисодий-ижтимоий ҳаётнинг қўллаб соҳаларида қўлга киритаётган салмоқли ютуқлари ҳамда миллатлараро тотувлики мустаҳкамлаш борасида-

ги хизматлари учун Президентимиз фармонида биноан шаҳар "Дўстлик" ордени билан мукофотланди.

Нукус шаҳри бош режасига мувофиқ, 2014 йилнинг ўзида 344 миллиард сўмдан зиёд маблағ ҳисобига қурилиш ва ободонлаштириш ишлари амалга оширилди. Бундай хайрли ишларнинг амалий натижасини янгидан қурилиши бошланган "Дўстлик" канали бўйида лойиҳа асосида 50, шаҳар марказий кўчаларида 56 замонавий кўпқаватли турар жойлар, "Тошкент" меҳмонхонаси қошида "Ёшлар маркази", "Аквапарк", мусиқий фавворалар, спорт майдончалари қурилиши, "Темирийўлчилар", "Ажинеъз" ва "Болалар боғи" парклари каби файзли дам олиш масканлари мисолида кўриш мумкин (*"Еркин Қарақалпақстан" газетаси, 2014 йил 9 декабрь*).

Янги автойўллар қуриш ва йирик таъмирлаш ишларига қаратилаётган эътибор натижасида транспорт-коммуникация инфратузилмаси йил сайин яхшиланиб бормоқда. Амударё узра 1999 йили замонавий талабларга тўлиқ жавоб берадиган Нукус ва Хўжайли шаҳарларини боғлайдиган темир-бетон кўприк қурилиб ишга туширилди (*"Еркин Қарақалпақстан" газетаси, 1999 йил 4 май*). Жорий йилда эса миллий автомагистралнинг Нукус шаҳрига қирар жойида яна бир замонавий кўприк ва йўл ўтказгич фойдаланишга топширилди (*"Еркин Қарақалпақстан" газетаси, 2014 йил 1 сентябрь*).

Сўнгги йилларда ушбу заминда амалга оширилган улкан иқтисодий-ижтимоий ўзгаришлар, қурилиш ва ободончилик ишларини санаб адоғига етиш қийин. Марказий Осиёда ягона бўлган, саҳро бағридаги мўъжиза деб ном олган Қўнғирот сода заводи, Хўжайли шиша заводи, "Марказий Осиё безак тошлари" қўшма корхонаси, Қўнғиротдаги карбид, Нукусдаги мрамор ва кабель заводлари, Ўрга газ кони, "Элтекс" ва "Катекс" мажмуалари каби замонавий ишлаб чиқариш объектлари, Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси, Тошкент ахборот технологиялари университети ва Тошкент педиатрия тиббиёт институтининг Нукус филиаллари, 345 километрлик Навоий–Нукус темир йўли, Нукус билан Хўжайлини боғлайдиган улкан кўприк, Қўнғирот–Бейнов автомобиль йўли, ўнлаб умумтаълим мактаблари, лицей ва коллежлар, болалар спорти, мусиқа ва санъат мактаблари сингари юзлаб иншоотлар – буларнинг барчаси мустақиллигимиз меvasидир.

Устюрт газ-кимё комплекси қурилиши бугун халқаро миқёсда мутахассислар эътиборини жалб этмоқда. Иқтисодиётимизни янада мустаҳкамлашда муҳим ўрин тутувчи ушбу лойиҳани амалга ошириш ишида бугун бир қанча чет эл компаниялари билан бирга юртимизнинг 5 мингдан зиёд мутахассис ва ёшлари меҳнат қилаётди. 2014 йил апрель ойида Юртбошимизнинг ушбу комплексда олиб борилаётган ишлар билан яқиндан танишгани, қувчилар билан учрашиб, амалга оширилаётган бунёдкорлик ишларига юксак баҳо бергани халқимизни янада руҳлантирди.

Устюрт пасттексиллигида барпо этилиб ишга туширилган, йилига 100 минг тонна маҳсулот ишлаб чиқариш қувватига эга Қўнғирот сода заводи қисқа муддатда республика саноатининг ифтихорига айланди. Завод ишга туширилгач, 1300 киши иш билан таъминланди. Шу билан бирга, завод атрофида замонавий ижтимоий инфратузилма барпо этилди, шоирона ном олган Элобод посёлкаси замон талаблари даражасида қад ростлади. Ҳозирги пайтда заводдаги ишлаб чиқариш негизида йодланган ош тузи, шиша маҳсулотлари, минерал кукун ва силликат гишт тайёрлаш бўйича қўшимча қувватларни ишга тушириш борасида кенг кўламли ишлар олиб боришмоқда.

Айни пайтда, республикада саноатнинг янги тармоқларини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилаётгани туфайли ялпи ҳудудий маҳсулот таркибида саноатнинг улуши сезиларли даражада ортаётди.

Умумий лойиҳа қиймати қарийб 4 миллиард долларга тенг "Сургул" кони негизида "Устюрт газ-кимё" комплексини қураётган "Ўзкоргаз-кемикал" қўшма корхонасига қарашли "Сургул" газ конида ташкил этилган ишлар кўзни қувонтиради. Ушбу кондан кунига ўртача 2,5 миллион кубметр газ қазиб олинади ("Еркин Қорақалпақстан" газетаси, 2014 йил 11 ноябрь).

Қорақалпоғистон Ўзбекистоннинг энг шимолий ҳудуди бўлиб, иқлими ўзига хосдир. Об-ҳавоси кескин ўзгарувчан, жазирама ёз ва аёзли қиш, кучли шамол муайян муаммолар туғдиради. Бу, асосан, Орол денгизи ҳалокати билан боғлиқ. Шундай мураккаб шароитда зироаткорлик қилиш деҳқондан нафақат маҳорат ва миришкорликни, айни вақтда, мустаҳкам ирода, жасорат ва матонатни ҳам талаб қилади. Республикада қишлоқ хўжалиги асосан пахтачилик, ғаллачилик, қорақўлчилик, пиллачиликка ихтисослашган.

Республика бўйича қишлоқ хўжалиги соҳасида тўрт мингдан ортиқ фермер хўжалиги фаолият кўрсатади. Уларнинг икки минг етти юздан ортиғи деҳқончилик, бир юз тўқсондан ортиғи полизчилик, бир юз қирқдан кўпроғи боғдорчилик, тўрт юзга яқини чорвачилик, қолганлари эса бошқа

йўналишлар бўйича маҳсулот етиштириш билан шуғулланади. Фермерларга 555,6 минг гектар, жумладан, 229 минг гектар экин майдони бириктирилган. Мураккаб иқлим шароитига қарамасдан, Қорақалпоғистонда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ҳажми ва сифати мунтазам равишда ўсиб бормоқда. Кейинги йилларда маҳсулот ишлаб чиқариш аввалги йилга нисбатан 7 фоиз ўсди. Жумладан, 2011 йили 188 минг тонна пахта, 82,3 минг тонна дон, 29,2 минг тонна картошка етиштирилган бўлса, 2013 йили 215 минг тонна пахта, 80,1 минг тонна дон, 36,4 минг тонна картошка, катта миқдорда мева-сабзавот ва полиз маҳсулотлари етказиб берилди. Чорвачилик соҳасида эришилган ютуқларнинг салмоғи ҳам тобора ортмоқда. 2012 йилнинг ўзида гўшт етиштириш 8,6 фоиз, сут 7,2 фоиз, тухум эса 13,5 фоизга кўпайди. (Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси архиви, 60-фонд, 3-рўйхат, 4-иш.) Қорақалпоғистоннинг ери шולי етиштириш учун жуда қулай, бу ўз навбатида республиканинг ва бутун Ўзбекистоннинг сифатли гуручга бўлган эҳтиёжини қондиришга хизмат қилмоқда. Қизилқумнинг кенг яйловларида қорақўлчилик ва туячилик, Орол денгизи ўрнида ҳосил бўлган кўлар бўйида балиқчилик, бўрдоқчилик ва йилқичилик ривожланмоқда.

Қорақалпоғистон иқтисодиётида амалга оширилаётган таркибий ўзгаришлар, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш натижасида саноатда тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми кескин ўсаётди.

Давлат томонидан экспортни рағбатлантириш, маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини ошириш бўйича кўрилаётган изчил чора-тадбирлар туфайли экспорт учун маҳсулот ишлаб чиқарадиган саноат корхоналари сони 2010 йилда 1094, 2012 йилда эса 1180 тани ташкил этди (Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси жорий архиви).

Республикада 2010 йилда 20125, 2012 йили 21569 кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъекти ташкил этилди (Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси жорий архиви).

Қорақалпоғистонда қорақалпоқлар билан бирга ўзбек, рус, қozoқ, туркман, татар, корейс, украин, озарбойжон каби ўнлаб миллат вакиллари бир оила аъзоларидек истиқомат қилади. Уларнинг барчасини мустақил Ватанимизга садоқат, азиз тупроққа муҳаббат, эзгу қадриятларимизга ҳурмат, биргаликда ёрқин келажакни барпо этишга бўлган улкан интилиш ва ишонч бирлаштириб туради.

Темирбек АМЕТОВ,

*Ажиниёз номидаги Нукус давлат
Педагогика институти
катта илмий ходим-изланувчиси*

Estetik did tarbiyasi

Юртимизда барпо этилаётган демократик жамиятнинг мустахкамланиб боришида халқимизнинг тарихан бой маънавий маданияти мустахкам заминдир. Зеро, Президентимиз таъкидлаганидек, “Мақсадларимизга эришиш, янги, демократик жамиятни қуриш, ислохотларнинг тақдири қандай интеллектуал кучларга эгалигимизга, ёшларимиз қандай маданий ва профессионал савияга эришганлигига, қандай идеалларга эътиқод қилишига, маънавий жиҳатдан қанчалик бойишига боғлиқдир” (Ислом Каримов. *Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида*. Т., “Ўзбекистон”, 1995. 259-бет).

Ушбу ижтимоий ўзгаришлар асосида юсак маънавиятли, интеллектуал салоҳиятли баркамол шахснинг кенг қамровли яратувчилик фаолияти ётади. Унинг ақлий ва руҳий бойлиги, фаоллиги кўп жиҳатдан маънавий, жумладан, эстетик ва бадий омилларга боғлиқ. Талабаларда эстетик дунёқарашни ривожлантириш бугунги куннинг долзарб вазифаси ҳисобланади.

Эстетик дунёқарашнинг муҳим омилларидан бири – эстетик диддир. Эстетик дид – воқеа-ҳодисаларнинг эстетик жиҳатларини идрок этиш ва баҳолаш жараёнида олинадиган қониқиш ёки қониқмаслик туйғуси, эстетик мезондир. Эстетик дид инсоннинг фикр-мулоҳазалари, хулқ-атвори, хатти-ҳаракатлари, моддий ва маънавий ижодида ўз ифодасини топади. Эстетик дид заминидида гўзаллиқни хунукликдан ажрата билиш ва ундан завқ олиш ётади. Эстетик дид одамларнинг дунёқарашини, айниқса, эстетик қарашларига чамбарчас боғлиқ. Эстетик билимлар ва қарашларнинг дидда акс этиши учун улар шахснинг ички дунёсига, идрокнинг ўзига сингиб кетиши, шахснинг мустахкам эътиқо-дига айланиши лозим.

“Эстетик дид” тушунчаси кенг маъноли бўлиб, шахсни табиат ва жамиятдаги гўзалликларни идеал нўқтаи назардан идрок этишга ўргатади. Шунингдек, эстетик фаолиятга, воқелиқни гўзаллик қонун-қоидалари асосида ўзгартаришга қобил шахсни тарбиялайди.

Эстетик дид эстетик ривожланиш билан боғлиқ бўлиб, бу шахснинг эстетик онги, муносабатлари ва эстетик фаолиятининг вужудга келиши ҳамда такомиллашувидан иборат жараёндир. Бу жараён ёш ва ижтимоий омиллар билан белгиланадиган турли босқич ҳамда даражаларга эга. Эстетик дид шахснинг жамият эстетик маданиятини эгаллай олишига боғлиқ бўлиб, турли йўл ва шаклларда амалга ошади.

Ўқувчининг эстетик диди унинг жамият маданий меросини фаол, ижодий ўзлаштириши натижасида

ҳосил бўлади. Шахснинг гўзалликка муносабати, шунингдек, баъзи сифатларининг ўзаро таъсири натижасида эстетик дид тўхтовсиз ўсиб боради.

Эстетик дид – шахсий ва ижтимоий хусусиятларнинг қўшилиши натижасида ҳосил бўлувчи мураккаб ҳодисадир. Дид – табиатан шахсга оид категориядир. Аммо шахс ижтимоий муносабатлар мажмуи бўлгани боис, у эстетик баҳолаш мезони бўлмиш ҳам субъектив, ҳам объектив меъёрларни қамраб олади. Эстетик дид – объектив эстетик ўлчовдир. Баҳо – буюм ёки ҳодисанинг эстетик моҳиятини англашга тааллуқлидир. Эстетик дид эстетик ахборотлар оқими, эстетик ва ахлоқий меъёрлар орқали шаклланади ва шахснинг буюм, ҳодисаларга эстетик баҳо беришида яққол намоён бўлади. Эстетик дид талабада қанча юқори бўлса, унинг буюмга эстетик баҳо бера олиши ҳам шунчалик юқори бўлади. Эстетик туйғу эстетик дид билан узвий боғлиқ. Талабада эстетик дид тарбиялангани уни эстетик жиҳатдан фаол бўлишга ундайди. Шахс аста-секин теварак-атрофни гўзаллик қонунлари асосида ўзгартаришга, гўзаллик яратишга ҳаракат қилади, чунки инсон гўзаллиқни нафақат мушоҳада этади, балки уни яратади ҳам. Шахснинг эстетик фаоллиги унинг эстетик кўникмаларида – чиройли, бежирим кийиниши, маданий муомаласи, ўзини тутта билиши, оила ва ишда эстетик муҳитни ярата олишида намоён бўлади.

Эстетик дид талабаларда ташаббускорлик, ижодкорлик, олдиндан кўра билиш, интилувчанлик, орзу қила олиш каби фазилатлар шаклланишига ёрдам беради. Эстетик дид ёшларда гўзаллик ҳақидаги билимлар, ҳаёт воқелиги, буюмлар, уларнинг ранг-баранглиги, турлари ҳамда санъат асарларини эстетик ўзлаштириши жараёнида таркиб топади. Улар теварак-атроф, ҳаёт, табиат манзаралари ва турли жанрдаги санъат асарлари – графика, рангтасвир, ҳайкалтарошлик, амалий санъат, адабиёт, мусиқа асарлари билан танишади, шу билан бирга эстетик билимларни ўзлаштиради. Талабалар гўзаллик ва хунуклик, улғуворлик ва тубанлик, фоживийлик ва кулгилиқнинг асосий мезонларини англаб етиши, эстетик малака ва кўникмаларни амалда қўллай олиши лозим.

Эстетик диднинг зиддиятли табиати ҳақида дастлаб олмон файласуфи И.Кант мулоҳаза юритган эди. Унинг фикрича, дид якка одамга хос туғма қобилиятдир. Дид шу қадар якка тартибда ифода топадики, уни ҳеч қандай далиллар билан инкор этиб бўлмайди. Дид ҳукми ниҳоятда шахсий табиатга моликдир. Эстетик онг бадий онгни тенглаштириб бўлмаганидек, эстетик дид билан бадий дидни ҳам айлантиштириш ярамайди. Бадий дид

эстетик дид билан боғлиқ бўлиб, кўп жиҳатдан унинг устига қурилади, лекин у билан қўшилиб кетмайди. Бадий ва эстетик дид ўртасидаги тафовут уларнинг турлича идрок этиш объектига эғалигидир. Икки дид ўртасидаги фарқни ҳисобга олиш билан бирга, уларни бир-бирига қарама-қарши қўймаслик лозим. Бадий дид ҳамма вақт эстетик дидга асосланади, ундан келиб чиқади.

Инсоннинг чеҳраси, қоматидаги гўзаллик муайян аҳамиятга эга, аммо бу том маънодаги гўзаллик эмас. Инсоннинг ташқи қиёфаси унинг ботиний олами, хулқи, феъл-атвори, эзгуликка интилиши каби сифатлар билан уйғунлашса, бу мукамал гўзаллик ҳисобланади.

Санъат инсондан қалб гўзаллигини, нафисликини талаб қилади, шунингдек, талабаларда бадий дидни ўстириш билан бир қаторда уларда борлиқни идрок этиш маданияти ва эстетик муносабатни шакллантиришга хизмат қилади. У талабаларнинг бадий майлларини амалий жиҳатдан тўғри йўналтириш, ҳаётнинг турли жабҳаларига нисбатан эстетик муносабатини ўстиришга ёрдам беради.

Айни пайтда халқимизни эстетик руҳда тарбиялаш борасида тегишли дастурлар, тадбир режалари ишлаб чиқилиб ҳаётга татбиқ этилмоқда. Шу сабабли эстетик тарбияда, талабаларнинг эстетик ҳис-туйғу,

эстетик дидини, уларнинг ижодий қобилияти, эстетик эҳтиёжи ва гўзалликни севиш, гўзалликка интилиш туйғуларини ривожлантириш, эстетик маданиятини шакллантириш зарурлиги сезилмоқда. Шунинча, биз "Енгил саноат технологиялари ва жиҳозлари" йўналишида "Либос композицияси ва тарихи" фанини ўқитиш жараёнида, айниқса, "Қадимги кийимлар тарихи ва композициясини яратиш", "Кийим тектоникаси категориясини ўрганиш", "Костюмда уйғун ранглар бирикмасини қуриш принциплари", "Рангларнинг миқдорий таркиби ва рангли ҳалқани тузиш принциплари", "Костюмда монокром, бир тонли рангларнинг уйғун бирикмалари", "Ранглар бирикмасини қуриш принциплари" каби мавзуларни ўтаётганда талабаларда эстетик дунёқарашни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратишимиз лозим. Чунки ушбу мавзулар доирасида очиб бериладиган эстетик идеал, ранглар, нақшлар, кўриниш, шакл, безак, услуб, гармония, кийим, костюм композицияси тушунчалари талабаларда эстетик дунёқарашни ривожлантиришга хизмат қилади.

Шахноза САМИЕВА,

*Бухоро Муҳандислик-технология институти
"Енгил саноат технологиялари ва жиҳозлари"
кафедраси ассистенти*

Tomoshabinlar Luvrdan nega norozi?

Глобал миқёсда тезкорлик билан кечаётган маданий ўзгаришлар жараёнида музейлар фаолиятига янги лойиҳа ва тартибларни татбиқ этиш алоҳида аҳамият касб этади. Зеро, музейлар жамият ижтимоий ҳаётида, тарбия тизимида муҳим ўрин тутади. Президентимиз Ислам Каримов раҳнамолигида мамлакатимизда улуғ аждодларимизнинг бой маданий меросини ўрганиш, хотирасини абадийлаштириш, қадимий обидаларни тиклаш ва келгуси авлодларга етказиш борасида изчил ишлар амалга оширилмоқда.

Истиқлол йилларида Ўзбекистонда ўндан зиёд музей, хусусан, Темурийлар тарихи давлат музейи, Қатағон қурбонлари хотираси музейи, Термиз археология музейи, Олимпия шон-шухрати музейи каби янги маърифат масканларининг ташкил этилгани, ўнлаб музей бинолари мукамал таъмирлангани ва фондлари янги-янги экспонатлар билан мунтазам бойитилаётгани бунинг тасдиғидир.

Музейларнинг аҳоли, айниқса, камол топиб келаётган ёш авлод шуурига ўзликни англаш, буюк аждодларидан фахрланиш ғояларини сингдириш-

даги ўрни бекиёсдир. Бундай эзгу ишларда давлатимиз раҳбари 1998 йил 12 январда қабул қилган "Музейлар фаолиятини тубдан яхшилаш ва такомиллаштириш тўғрисида"ги фармони дастуриламал бўлмоқда. Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 11 июлида "Давлат музейларининг болалар ва уларнинг ота-оналарига очиқлигини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида"ги қарори эса бу борадаги ишлар кўламини янада кенгайтиришга хизмат қилаётир. Ушбу ҳужжатларда белгилаб берилган долзарб вазифалар униб-ўсиб келаётган ёш авлодни она Ватанга муҳаббат, истиқлол ғояларига садоқат, миллий ҳамда умуминсоний қадриятларга ҳурмат руҳида тарбиялаш, уларнинг дам олишини мазмунли ташкил этиш борасида музейлар зиммасига улкан масъулият юклайди.

Мамлакатимизда 18 май – Халқаро музейлар куни доирасида ҳар йили "Музейлар ҳафталиги" маданий-маърифий тадбирлари кенг миқёсда ўтказилаётир. Ҳукуматимизнинг номи зикр этилган қарорига биноан мажид ҳафталик давомида барча давлат музейларига аҳолининг бепул кириши таъминланади.

Музейга келувчи томошабинларнинг ёши, касб-кори, миллати ва дид-савияси ҳар хил бўлиши табиий. Уларнинг ҳаммаси ҳам намоийш этилаётган экспозиция, осори атиқалар, экспонатларнинг қиммати ҳақида бир хил тасаввурга эга бўлмайди. Шу боис соҳа ходимларининг томошабинларни музейга жалб қилишнинг янгича усул ва йўллари излаб топиши, бу борадаги хориж тажрибасини ўрганиши ва татбиқ этиши яхши самара беради. Вақти-вақти билан ташкил этиб туриладиган турли мавзулардаги кўргазма, театрлаштирилган томоша, учрашув ва анжуманлар ана шундай усуллардандир. Бу музейларнинг театр ва бошқа ижодий жамоалар билан мунтазам алоқада бўлишини тақозо этади. Масалан, Темурийлар тарихи давлат музейида Соҳибқирон ҳаёти ва фаолиятига бағишланган сахналаштирилган томошанинг намоийш этилиши янада яхши натижа бериши мумкин. Бунда музейнинг муайян зали танланиб, унда экспозицияга қўйилган буюмлардан фойдаланилган ҳолда ўша тарихий даврга хос муҳит, манзара яратилади. Актёрлар зарур ролларни ижро этади. Бундай услуб айниқса мактаб ёшидаги болалар ва ёшмирларда катта қизиқиш уйғотади. Айни пайтда, катта ёшдаги томошабинларни ҳам бефарқ қолдирмайди.

Мақкур лойиҳани амалга оширишдан мақсад ёш авлоднинг эстетик ва маънавий-ахлоқий тарбиясини юксалтиришдан иборатдир. Лойиҳанинг вазифасини эса қуйидагича белгилаш мумкин: театрлаштирилган томошаларни қўйишда мустақил ижодий жамоаларни жалб этиш; томошаларни мавжуд давр руҳига мос тарихий-маданий объектлар фонида ўтказиш; лойиҳани молиявий қўллаб-қувватловчи давлат ва жамоат ташкилотларининг фаол иштирокини таъминлаш.

Театрлаштирилган томоша услуги томошабинларни музей муассасаси учун одатий бўлмаган сахна кўринишларини тўғри қабул қилишга ўргатади. Зеро, томошабинлар тушунчаси бўйича музей спектакль қўйиладиган муассаса эмас, балки тарихий аҳамиятга эга буюмларни намоийш этувчи маънавий-маърифий маскандир. Музейларга томошабинлар кўп ва ҳўб ташриф буюриши учун экспозициялар тез-тез янгиланиб туриши, белгиланган кўнларда музейлар ишини янада жонлантириш, яъни музей экспозицияси мазмунини театрлаштирилган томошалар орқали ёритиб бориш катта аҳамиятга эга. Спектаклда аудиториянинг эътиборини кўпроқ тарихий либослар, қуроллар, ашёлар ва бошқа деталларга қаратиш ҳам муҳим. Сабаби, актёрларнинг хатти-ҳаракатидан ташқари сахнада ёритилаётган давр муҳити ҳам томошабинларни қизиқтиради. Томошабин таассуроти тарихни жонли сахнада кўриш орқали янада кенгайди. Бундай театрлаштирилган дастурларда томошабинлар ҳам бевосита иштирок этиши мумкин.

Театрлаштирилган томошалар лойиҳасини яратишда сайёҳлар талаби ва қизиқишига асосий эътибор қаратилади. Турли театрлаштирилган маданий форумлар лойиҳасини ишлаб чиқиш музейлар фаолиятини ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади. "Музей-шоу" лойиҳаси ана шундай тадбирлардандир (Орлова С. *Путешествие в мир этнографии. Мир Музея. Москва, №12, 2009. Стр. 38-39.*)

Ўзига хос очиқ музей, тарихий ёдгорликларга бой йирик сайёҳлик марказларидан бири – Бухоро Буюк ипак йўлида жойлашган қадимий шаҳарлардандир. Бухоро вилояти ҳудудида жами 660 маданий мерос объекти сақланиб қолган ва уларнинг 146таси республика аҳамиятига, 514таси маҳаллий аҳамиятга эга (Аҳмедов М. *Бухоро меъморий обидалари мустақиллик йилларида. // "Ўзбекистон архитектура ва қурилиши". Тошкент, 2007, 2-сон, 21-23-бет*). Айнан ана шу музей-қўриқхона дастурларида сайёҳлар учун миллий маданиятимиз аъналаридан "Бухороча" дастаси, "Овация" ижодий гуруҳининг театрлаштирилган томошалари яхши самара бераётир (Ражабов О. *Бир келиб кетинг Бухоромизга. "Халқ сўзи", 2000 йил 11 сентябрь*).

Тарихий-маданий мерос объектларининг тадқиқот ва тарғиботида фақат ёдгорликлар билан танишиш эмас, балки уларнинг табиий муҳитини ўзида мужассам этган кенг миқёсли таништирув дастурлари экскурсиянинг қизиқарли чиқишини таъминлайди. Замонавий сайёҳлик амалиётида этнографик музейларга эътибор тобора ортмоқда. Хусусан, маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш илмий-ишлаб чиқариш бош бошқармаси томонидан замонавий туризм маркази сифатида Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида уста-хунармандлар расталари ва расомлар фаолият юритадиган махсус арт-кўчалар ташкил этиш лойиҳаси ишлаб чиқилди. Шу билан бирга, пойтахтимизда сайёҳлар учун миллий урф-одатларимизни акс эттирувчи театрлаштирилган томошалар уюштириш, миллий пазандалик бўйича марказ ташкил этиш режалаштирилган (Ахромов К. *Туристический Клондайк. Uzbekistan Today. 2011, 1 декабрь*).

Дунёнинг энг йирик музейларидан бири – Франция пойтахтидаги Лувр музейи тадқиқотчилари фикрича, экспонатлардан кўнгли тўлмаган томошабинларнинг фақат 4 фоизи музей ходимларига ўз норозилигини билдиради, қолгани эса ўз дардини бошқаларга "дастурхон қилади". Экспозициядан қониқш ҳосил қилган томошабин одатда яхши таассуротини 4-5 нафар таниши билан ўртоқлашади, норозилар эса танқидий мулоҳазаларини ўндан ортиқ танишига айтади. Шу боис кўргазмалар ҳар жиҳатдан пухта ва юксак савияда ўтказилиши лозим. Зеро, музей экспонатлари тарих гувоҳларидир (Воронцов Б. *Забота о посетителях. Методы*

работы с аудиторией, не требующие больших затрат // Материалы российско-британского семинара "Музеи в период перемен". Санкт-Петербург, "Контрфорс", 1997. Стр.89).

Тарихий-маданий мерос объектларида театрлаштирилган томошаларни ташкил этишда декорация, либос, аудиовизуал эффектлар, реклама ва тарғибот каби масалаларга ҳам алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир. Лойиҳаларни ҳомийлар, ёшлар ташкилотлари, ёш авлод

тарбияси билан шуғулланувчи муассасалар молиявий қўллаб-қувватлаши мумкин. Бу уларнинг мамлакатимизда музейлар фаолиятини янада тақомиллаштириш ҳамда юксак маънавиятли авлод-ни тарбиялашга қўшган муносиб ҳиссаси бўлади.

Муниса МУҲАММЕДОВА,
Камолитдин Беҳзод номидаги Миллий
рассомлик ва дизайн институти
катта ўқитувчиси

Murg'ak dilga qanotdir qo'shiq

Бугунги кунда мамлакатимизда ёш авлод истеъдодини камол топтириш учун имкониятлар бисёр, улар ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватланмоқда, рағбатлантирилмоқда. Айниқса, бошланғич муסיқий таълимни тубдан ислоҳ қилиш, санъат мактабларини ривожлантиришга катта эътибор қаратилмоқда. Негаки, муסיқа мурғак чоғиданоқ болаларнинг бадиий дидини шакллантириш, маоданий савиясини юксалтириш, маънавий оламини бойитишда беминнат кўмакчидир.

Таниқли бастакор Дилором Омонуллаева ижодида болаларга атаб яратилган юздан ортиқ куй-қўшиқ мавжуд. Улар машҳур "Булбулча" болалар ансамбли репертуаридан мўжиз жой олган. Сир эмас, ҳар бир бола ўзига хос бир олам, феъл-табиати ҳам турлича – улар билан тил топишиш баъзан осон кечмайди. Шундай экан, мураббий ёки ўқитувчи ҳар бир боланинг ёши, жисмоний имкониятлари, руҳияти ва табиийки савиясини ҳисобга олган ҳолда унга ёндашса, у билан ишласа асло ютқазмайди. Ёш авлод учун қўшиқ ёзмаққа бел боғлаган бастакор ҳам бу жиҳатларни эътибордан соқит қилмаслиги лозим. Бу борада Д. Омонуллаевага Успенский номидаги Республика ўрта-маҳсус муסיқа мактабидаги кўп йиллик фаолияти қўл келган, албатта. Узоқ йиллар мобайнида болалар билан ишлаган бастакор улардаги истеъдодни қай тарзда юзага чиқариш, маълум бир ўзанга солиш, йўналтириш, юксалтиришнинг обдон ҳадисини олган. Турли ёшдаги болаларнинг овоз имконияти, билим-савиясини яхши билган бастакор яратган ранг-баранг, таъсирчан, дидактик мазмунга эга куй-қўшиқлар бола хотирасига тез ва осон ўрнашиб қолишининг сирини ҳам шунда.

Болалар билан ишлаганда уларни қизиқтира олиш, эътиборини жалб қила билиш ва шу тариқа муайян таълим-тарбияни ҳам сингдириш муҳимдир. Шўҳ-қувноқ, тез ва осон ёдда қоладиган, қу-

лоққа хуш ёқувчи, шу билан бирга чуқур мазмун ва тарбиявий аҳамиятга эга куй-қўшиқ яратиш осон иш эмас. Д.Омонуллаева эса шундай масъулиятли юмушни уддалаган бастакорлардан. У асосан оригинал қўшиқлар яратган, аммо илдиизи халқона оҳанглардан сув ичган куй-қўшиқлари ҳам йўқ эмас. Бу қўшиқлар кўтаринки руҳдаги жўшқин, леккин ёқимли оҳанглар билан бошланади. Анъанавий куплет шакли аслида миллий колорит билан ниҳоятда уйғун келади.

Д.Омонуллаеванинг болалар шоири Пўлат Мўмин билан узоқ йиллик ижодий ҳамкорлиги самарали бўлган. Бутун умрини болаларга бағишлаган Пўлат Мўмин қўшиқчи шоирлар авлодининг катта бўғинига мансубдир. Болалар учун муסיқа яратишга бел боғлаган кўпгина бастакорлар бежиз у билан ҳамкорлик қилмаган. Болалар руҳиятини нозик илғай олган, бу борада бой тажрибага эга бўлган устоз шоир болаларни сўз орқали – шеърят орқали тарбиялаган, улар қалбига ватанга муҳаббат, ота-онага, катталарга ҳурмат ҳиссини сингдирган, табиатни, жониворларни асраш, севишни ўргатган.

Айнан Пўлат Мўмин шеърлари асосида Д.Омонуллаева учта қўшиқлар тўпламини яратди. Булар – "Топишмоқ айтишув", "Топишмоқ қўшиқлар" ва "Алифбо қўшиқлари"дир. Бу қўшиқлар бугунги кунда мактабгача тарбия масканлари ва мактабларда бошланғич синф ўқувчиларининг муסיқий репертуаридан кенг ўрин эгаллаган. "Алифбо қўшиқлари" тўплами 2000 йилдан эътиборан республика умумтаълим ҳамда муסיқа мактабларида биринчи синф ўқувчиларининг ўқув дастурига кирилган.

Боғча болаларига мўлжаллаб ёзилган "Топишмоқ айтишув" тўпламидан олти қўшиқ жой олган бўлиб, диапозони у қадар катта эмас – тўрттадан еттигача нотадан иборат. Мактаб ёшидаги болаларга мос – "Топишмоқ қўшиқлар"да жамланган

ўн та кўшиқ эса аввалги тўпламдагиларига нисбатан бирмунча мураккаброкдир.

"Алифбо кўшиқлари" тўпламидаги кўшиқлар биринчи синф ўқувчиларига мўлжалланган. Улар энгил, ранг-баранг, жўшқин бўлиб, жонли табиат ва ҳайвонот олами акс эттирилган. Улар орасида ҳазил кўшиқлар ҳам учрайди. Бу кўшиқлардан баъзилари фақат тинглашга, бошқалари эса ёд олиш ва ижро этишга мўлжалланган. "Алифбо кўшиқлари" – илк бор ҳарф таниётган болага ўзбек тилининг лотин ёзувини ўзлаштиришга ёрдам беради. Тўплам 29 кўшиқдан тузилган бўлиб, шундан 28 таси янги ҳарф билан таништириш баробарида оҳанг, янги сўзлар ва уларнинг маъно-мазмунини бола қўлоғига қуяди. 29-кўшиқ эса якунловчи мазмунга эга бўлиб, "Алифбо байрами"га бағишланган (Исламова Р. Вокально-хоровое творчество Дилором Амануллаевой. Дисс. на степ. магистра, Ташкент, 2001).

Мисол тариқасида, тўпламдаги "Мушук ва сичқон" кўшиғини кўздан кечирайлик. Бастакор кўшиқнинг икки қаҳрамони – мушук билан сичқон ҳаракатларини мусиқий оҳанглар ёрдамида тавсифлайди. Мушук – камҳаракат, ялқов, уйқучи; сичқон эса эҳтиёткор, жимитдек бўлишига қарамай қаққон, урдабурон. Улар ҳаракатларини қарама-қарши қўйиш орқали бастакор болалар тасаввурида мушук ва сичқон қиёфасини аниқ жонлантира олади. Бу кўшиқ олти-етти яшар болалар ижро этишига бирмунча оғирлик қилади. Шу боис бу эстрада кўшиғини фақат тинглаш тавсия этилади. "Хўроз" кўшиғи эса яқка ижрочи ва хор жўрлигида қуйланади. Бу ҳазил кўшиқ асосида халқона оҳанглар ётади.

Ўқитувчи биринчи синф ўқувчисига ҳар битта янги ҳарфни таништирар экан, "Алифбо кўшиқлари" унга ёрдамчи манба ўлароқ қўл келади: у айни ҳарфга бағишланган кўшиқни болаларга эшиттириши ёки қуйлатиши мумкин. Ана шунда ҳарфлар болалар хотирасига бир зумда ўрнашиб қолади. Ўқитувчи ўқувчиларга ҳарфнинг қандай ёзилишинигина кўрсатиб қолмай, балки ҳарфлардан намуна-сўз тузишни ўргатар экан, уларнинг маъно-мазмунини, товуш жаранги бола онг-шуурига мустаҳкам ўрнашади дейиш мумкин. Ана шунда болада ёзма ва мусиқий билим онг, ҳиссиёт ва тасаввур яхлитлигида фаол тарзда ўзлаштирилади, бу эса ўз-ўзидан маълумки, ўта самаралидир. Бу болада фикрлаш ва эстетик туйғунини ривожлантиради, ўқишга бўлган қизиқишини оширади.

Хуллас, мусиқа санъати гоёвий-бадиий мазмун билан ёш авлодни халқимизнинг бой маънавий меросини қадрлашга ўргатишда муҳим омилдир. Хусусан, халқ мусиқий меросидан болаларни гўдак чоғиданоқ баҳраманд этиш, шу асосда уларни миллий руҳда тарбиялаш ҳозирги таълим тизими олдида қўйилган мақсадлардандир. Шундай экан, Д.Омонуллаеванинг замирига панд-насиҳат, одоб-ахлоқ мазмунини сингдирилган кўшиқлари болалар қалбига ватанига, халқига муҳаббат уйғотади, уларда миллатимизга хос бўлган эзгу фазилатларни шакллантириш, энг муҳими, мусиқий билимини ривожлантиришга хизмат қилади.

Руслана ИСЛОМОВА,

Ўзбекистон давлат Консерваторияси
"Эстрада хонандалиги" кафедраси
доценти в. б.

Ройонига yetmagan islohot

Ўзбекистоннинг янги тарихида 1920–24 йилларда мавжуд бўлган Хоразм Халқ Совет Республикаси (ХХСР) муҳим ўрин тутди. Қисқа муддат фаолият юритган бўлишига қарамай бу ҳукумат маданий ва маърифий ишларни амалга оширишда жонбозлик кўрсатди. Бу энг аввало маориф тизимини янгича асосда қайта ташкил қилишда кўзга ташланади. 1920 йил баҳорида мулла Бекжон Раҳмонов бошчилигида Маориф ва маданият халқ нозирлиги ташкил этилди. Бироқ янги ҳукумат қўлида ҳали маблағ, мактаб учун бино ва муаллимлар, энг асосийси, бу соҳада тажриба ва малака етишмас эди. Республикада янги типдаги мактаблар шу кўкламдан очила бошлади. Дастлабки бошланғич умумтаълим мактаблари Хива, Янги Урганч, Кат, Дарғонота шаҳарларида пайдо бўлди. Бу мактабларда дарс ўзбек ва турк-

ман тилларида олиб борилди. Муаллимлар етишмаслиги сабабли эски мактаб ходимлари совет мактабида ишлашга жалб этилди (*Погорельский И. История Хивинской революции и Хорезмской Народной Советской Республики 1917-1924 гг. Л., Изд. Ленинградского университета. Стр. 176*). 1921 йил сентябрда Хива шаҳрида очилган халқ дорилфунуни республика маданий ҳаётида катта воқеа бўлди.

Шу билан бирга, ХХСР Маориф ва маданият халқ нозирлигининг махсус топшириғи билан Хоразмдаги 1500 га яқин эски мактаб ва 130 та мадрасанинг ўқув дастурига қисман ўзгартиришлар киритилди, диний билимлар билан бир қаторда тарих, жуғрофия, арифметика, ўзбек тили ва бошқа дунёвий фанларни ҳам ўқитиш ҳақида кўрсатма берилди (*Ўзбекистоннинг янги тарихи*).

2-китоб. *Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳаррир М. Жўраев. Т., "Шарқ", 2000. 227-бет).*

Шаҳар ва қишлоқларда саводсизликни тугатиш курслари ва мактаблари очилди. Унга 17 ёшдан 35 ёшгача бўлганлар жалб қилинди. 1921 йилнинг ўзида 410 киши ўқиш ва ёзишни ўрганди. 1923 йилга келиб катта ёшдагилар учун 20 та саводсизликни тугатиш мактаби очилиб, 767 киши ўқитилди. Порсу, Хўжайли, Қўнғирот ва Алиэли туманларида қозоқ ва туркман тилларида ҳам шундай мактаблар ташкил қилинди. Умуман, республика бўйича 1920-24 йиллар мобайнида 1800 дан ортиқ киши савод чиқарди (*Билолов Г.М. Из истории культуры и просвещения в ХНСР (1920-1924 гг.). Т., 1966. Стр. 56-57).*

ХХСР ҳукумати халқ маорифини қўллаб-қувватлаш мақсадида имкон даражасида йилдан йилга кўпроқ маблағ ажрата борди. Агар 1922 йили бу маблағ 42,2 млн. сўм бўлса, 1924 йилга келиб, у олтин ҳисобида 253 минг сўмни ташкил қилди (*Ўша асар, 29-бет*). Шунингдек, республикада маориф учун хайрия жамғармалари тўплаш ҳам йўлга қўйилди.

ХХСРнинг мустақил республика сифатида ўз ички ишларини ўзи мустақил амалга ошираётгани РСФСРнинг ХХСРдаги мухтор элчиси И.Бик ва Хоразм коммунистик партияси раҳбарларига ёқмас эди. Улар ўша пайтда Хоразмда мавжуд мураккаб сиёсий вазиятдан фойдаланиб, доимий равишда давлат тўнтаришлари ва ҳукумат раҳбарларини ўзгартириб туриш сиёсатини қўллаган. И.Бик 1921 йил 10 ноябрда РСФСР Ташқи ишлар халқ комиссарлигига ёзган хатида "Ҳозирги Хоразм Республикасининг ҳукумат раҳбарлари Хоразм учун керак эмас. Ҳукумат бутунлай Менглихўжа Ибниязминов ва Отамахзум охун Мўхаммадраҳимов қўлига ўтган. Миллий масала билан айрим зиёлилар шуғулланади, холос. Халқнинг русларга ихлоси катта ва ижобий бўлиб, улар ўз тақдирини фақат РСФСР ҳал қилишига ишонади", деб нотўғри хабар берган (*Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи (1900-1924). Т., Akademyashr, 2011. 99-бет*).

1923 йил 17-20 октябрда бўлган Бутунхоразм халқ вакилларининг IV қурултойи ХХСРни Хоразм Совет Социалистик Республикасига (ХССР) айлантириш тўғрисида қарор қабул қилди. 20 октябрда ХССРнинг 5 бўлим ва 12 бобдан иборат янги Конституцияси қабул қилинди. Унга мувофиқ ернинг хусусий мулк эканлиги бекор этилиб, вақф мулклари маориф нозирлиги ихтиёрига берилди. Қозихоналар фаолияти тақиқланиб, совет судлари ташкил қилинди.

Демак, 1923 йил октябрь ойидан бошлаб Хоразм Республикасидаги демократик ўзгаришларга чек қўйилди. Советлаштириш жараёни ўзининг юқори

босқичига кўтирилди. Ҳукуматнинг кескин янги сиёсатидан норози бўлган барча кишилар бундай вазиятда қўзғолончилар сафини тўлдирди. Туркистон минтақасида совет режимиға қарши бошланган қуруллой ҳаракат Хоразм воҳасида ҳам кенг тарқалган эди. ХССРнинг марказий ва жанубий қисмларида қўллаб сардор ва қўрбошиларнинг ҳаракатлари авж олди. 1923 йил охири – 1924 йил бошларида Хоразмда совет ҳокимиятиға қарши катта халқ қўзғолони кўтарилди. Қўзғолончилар жойлардаги совет ташкилотларини тугатиб, мамлакат пойтахти Хива шаҳри устиға юриш бошлади. Бу пайтда Қорақумда турган Жунаидхон қўшини ҳам ғарб томондан шаҳарға қараб келди ва халқ қўзғолонини қўллаб-қувватлади (*Ражабов Қ. Хоразмда истиқлол ҳаракати ва Жунаидхон // "Жамият ва бошқарув", 2000, 1-сон, 39-бет*). 1924 йил баҳорида қизил аскарлар томонидан бу қўзғолон бостирилса-да, мамлакатдаги сиёсий ва ҳарбий вазият зиддиятлигиға қолаверди. Бухоро ва Туркистон республикаларида бўлгани сингари Хоразмда ҳам халқнинг большевикларға нисбатан тинимсиз қаршилиги ўз давлатчилиги, турмуш тарзи, дини, тарихий анъаналарини ҳимоя қилиш йўлидаги кенг миқёсли миллий озодлик ҳаракатиға айланиб кетди.

Бутунхоразм халқ вакилларининг V қурултойи (1924 йил 29 октябрь – 2 ноябрь) Ўрта Осиёда миллий-худудий чегараланиш ўтказилиши муносабати билан Хоразм ССР тугатилишини эълон қилди. Қурултойда Москвадан махсус юборилган масъул ходим Уваров қатнашди (*Полвоонийёз Ҳожи Юсупов. Ёш хиваликлар тарихи (Хотиралар). Урганч: Хоразм, 2000. 468-бет*). ХССРнинг ўзбеклар яшайдиган 23 тумани янгидан ташкил қилинган Ўзбекистон ССР таркибиға Хоразм вилояти қилиб киритилди. ХССРнинг қолган худудлари Туркменистон ССР ва Қорақалпоқ мухтор вилоятиға (Қозоғистон АССР таркибида) қўшилди. 23 ноябрда ХССР МИК ва 30 ноябрда Халқ Нозирлар Шўроси ўз фаолиятини тўхтатди (*Ўзбекистон МДА, 86-фонд, 1-рўйхат, 2137-иш, 295-варақ*).

Шундай қилиб, ХХСРда маданий ўзгаришлар зиддиятли тарзда кечди. Бир томондан, янги ҳукумат доимий равишда маданият, хусусан, халқ маорифи ва соғлиқни сақлаш масалалариға катта эътибор қаратиб, ўз имконияти даражасида бу соҳадаги муаммоларни ҳал қилишға киришди. Иккинчи томондан, Марказ ва унинг Хоразм воҳасида турган турли сиёсий ва ҳарбий кучлари бу соҳаларға беписанд муносабатда бўлиб, республикани советлаштириш жараёнида маданият ва таълим соҳасида ҳам мустамлакачилик сиёсатини юритди.

Бахтигул МАМАДАМИНОВА,
Тошкент Ирригация ва мелиорация
институтини катта ўқитувчиси

Ham hukmdor, ham tabib

Анъанавий табобатни илмий жиҳатдан асослаб, уни ривожлантиришга нафақат табибу ҳакимлар, айни чоқда, маърифатпарвар ҳукмдорлар ҳам катта ҳисса қўшган. Аввало шуни таъкидлаш керакки, бирор ижтимоий соҳа ёки фан тармоғининг тараққий этишида давлат томонидан яратилган имкониятларнинг ўрни беқиёс. Тарихимизда эса халқ табобатига айрича эътибор қаратган, ўзи ҳам табиблик билан шуғулланган давлат арбоблари талайгина.

Амир Темури ва унинг ворислари даврида бошқа соҳалар қаторида табобат ҳам ривожланди. Бобур Мирзо (ҳукмдорлик йиллари 1494–1530) саройида тиб олимларига қулай шарт-шароит яратилган эди. Бобур Мирзо табиблик билан шуғулланмаган бўлса-да, бу илмга ва унинг намояндаларига илтифот кўрсатган. “Бобурнома” асарида ҳам темурий ҳукмдор ўзи чалинган баъзи хасталиклар ва уларнинг муолажаси хусусида тўхталади (*Бобурнома. Т., “Юлдузча”, 1989. 215-бет*). Бундан ташқари, китобда муаллиф ўзи ҳукмронлик қилган ҳудудларнинг иқлими, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, жумладан, Ҳиндистонда ўсадиган доривор гиёҳлар ҳақида қимматли маълумотлар беради (*ўша асар, 259-265-бетлар*). Асарда ўз даврининг буюк табиби Юсуфий номи ҳам ҳурмат билан тилга олинади. Демак, Бобур Мирзо саройида бошқа касбу ҳунар эгалари қаторида табобат вакиллари ҳам қадрланган. Асарни синчиклаб ўқиб, муаллиф табибу ҳакимлар салоҳиятини тўғри баҳолай оладиган даражада етук тиббий билимга эга бўлган, дея хулоса қилиш мумкин.

Хива хони Абулғозий ибн Араб Муҳаммадхон (ҳукмдорлик йиллари 1644–63) билимдон тарихчи, моҳир шоир, тажрибали табиб ҳам эди. Унинг табобатга оид “*Манофий ул-инсон*” (“Инсон учун фойдали дорилар”) асарида халқ табобатининг бой тажрибалари кенг халқ оммасига тушунарли тилда баён этилган. Муаллифнинг бошқа бир машҳур асари – “*Шажараи тарокима*”да келтирилган қуйидаги рақамга эътибор қаратинг: “Ун олти орқа (авлод) тўрт юз йилда, ҳарчанд кўп бўлса, тўрт юз эллик йилда ўтар... Ҳар минг йилда қирқ орқа (авлод) ўтса керак” (*“Шажараи тарокима”. Т., 1995. 66-бет*). Демак, ўша давр одамлари ўртача 25–30 йил умр кечирган. Хива хони табиблар ва тиббий адабиёт етишмаслигини бунга асосий сабаб деб кўрсатади ҳамда табиблик билан шуғулланиб тўплаган тажрибалари асосида юқоридаги асарини ёзади (*Ғофиллов М. Хива табиблари // “Шарқ табобати”, 2000, 2-сон*).

Абулғозийнинг “Манофий ул-инсон” асари тадқиқи замонавий табобатда кенг қўлланадиган анъанавий дори-дармонлар борасидаги тасаввурларни кенгайтиради. Муаллиф ҳар бир дорининг аниқ

дозаси, уни тайёрлаш усули ва истеъмол қилиш қоидаси ҳамда сақлаш йўллари аниқ кўрсатиб беради. Умуман, XVII аср Хоразм давлатида табобатнинг аҳоли ва ривожланиш даражасини кўрсатувчи бундан бошқа мукаммал асарни келтириш мушкул (*Ғарпиев Г. Ҳукмдор табиб ва олим // “Фан ва турмуш”, 1982, 12-сон*).

Ўз даврида турли фан соҳалари қатори табобатни ҳам ривожлантиришга ҳисса қўшган ҳукмдорлардан бири Саййид Субҳонқули Муҳаммад Баҳодирхондир (ҳукмдорлик йиллари 1681–1702). Субҳонқулихон табибларга ғамхўрлик қилган, ўзи ҳам табобатга оид рисола ёзиб қолдирган. “*Аҳиё ат-тибб Субҳоний*” (“Субҳонқулининг табобатни жонлантириши”) асари ҳам Шарқ табобатининг бошқа манбалари каби касалликларга қарши қўлланадиган содда ва мураккаб дориларга бағишланган. Асарнинг муқаддима қисмида инсон табиати, табибнинг бурч ва вазифалари, саломатликка таъсир қилувчи омилларга алоҳида эътибор қаратилган, шунингдек, саломатликни сақлашга доир қоидалар ва мижоз тушунчаси муфасссал ёритилган. “*Аҳиё ат-тибб Субҳоний*” рисоласи Ўзбекистонда халқ табобати анъаналарига оид қимматли манбалардан саналади.

Юқорида тилга олинган манбаларга таяниб халқ табобати анъаналарини уч гуруҳга бўлиш мумкин: касалликка ташхис қўйиш; дориларни тайёрлаш ҳамда истеъмол меъёрини белгилаш; касаллик турига кўра муолажа белгилаш.

Албатта, халқ табобати анъаналарининг юзага келишида Абу Али ибн Сино, Абу Бакр ар-Розий каби алломаларнинг хизмати катта. Ўрта асрларга келиб давлат арбобларининг табобатга эътибор қаратиши, айримларининг табиблик билан шуғулланиши эса мазкур анъаналарни янада бойитди.

Яқин ўтмишимиздан маълумки, ўтган асрнинг 20-йилларида, яъни советлар ҳукмронлиги ўрнатилиши билан юртимизда табиблар синф сифатида тугатилди (*Юнусов Ҳ. Халқ табобати равнақи // “Шарқ табобати”, 2007, 4-сон*). Натижада табобатнинг кўҳна анъаналарини ривожлантириб, келажак авлодга етказиш мушкуллашди. Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, халқ табобати дурдоналари ҳамда табиб-олимлар фаолиятини ўрганишга кенг йўл очилди. Ўзбекистон халқ табобати академиясининг ташкил қилиниши, 2010 йили Тошкентда Ибн Сино номидаги Халқаро халқ табобати ассоциациясининг тузилиши бу борада муҳим қадам бўлди.

Хурийд ЖУМАНАЗАРОВ,

ЎзФА Тарих институти
катта илмий ходим-изланувчиси

SUMMARY

Interview with writer Abduqayum Yuldoshev. pp. 4-13.

Every nation has its own virtues and flaws, advantages and disadvantages. To advance virtues and eliminate flaws is the bedrock of progress as a nation. Alas, disregard for education and science, and for our mother tongue, an inclination to imitate other nations, love for prodigal habits of wedding ceremonies, conservatism are our daily flaws. Such habits and national mentality is hard to die. Intellectuals' role in the struggle for national prosperity is undeniable. Abduqayum Yuldoshev discusses this and other questions of social and cultural importance.

Abdurahim Erkayev. Political and Legal Education. pp. 24-29.

Mature political and legal culture is a cornerstone of democratic reformations and civil society. Politics and law were invented at the same time, and necessitate one another. On the basis of this process lays the appearance of State. The author of the article examines the importance of political and legal education, along the way of discussion, he shows special aspects of the education and correlates them with a particular spheres of political and social development.

Muhiddin Rahim. Elite and Mass Literature. pp. 30-39.

Since Uzbekistan became independent and market economy state, dramatic changes have occurred in a literary life of Uzbek society. The gap between mass and elite literature has become wider. In the article, the author examines the main characteristics of elite and mass literature, and reveals his concern about the future of elite literature. In a

Хр9969

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

ТАҒАККУР

ТАҒАККУР 3/2015

ISSN 2010-6491

9 772010 649005